

under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud

under

under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud

språkets

under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud

hud

under språkets hud
under språkets hud
under språkets hud

[festskrift till erik andersson]

UNDER SPRÅKETS HUD
Festskrift till Erik Andersson på 60-årsdagen

Omslag: Saara Haapamäki

Åbo Akademis förlag

Biskopsgatan 13, FI-20500 ÅBO, Finland

Tel. int. +358-2-215 3292

Fax int. +358-2-215 4490

E-post: forlaget@abo.fi

<http://www.abo.fi/stiftelsen/forlag>

Distribution: **Oy Tibo-Trading Ab**

Pb 33, FI-21601 PARGAS, Finland

Tel. int. +358-2-454 9200

Fax int. +358-2-454 9220

E-post: tibo@tibo.net

<http://www.tibo.net>

Under språkets hud

Festskrift till Erik Andersson på 60-årsdagen

Redaktörer:

Lotta Collin, Saara Haapamäki
Marketta Sundman, Lars Wollin

Åbo Akademis förlag
Åbo 2008

CIP Cataloguing in Publication

Under språkets hud : festskrift till Erik Andersson på 60-årsdagen / redaktörer: Lotta Collin ... [et al.]. - Åbo : Åbo Akademis förlag, 2008. ISBN 978-951-765-410-4

ISBN 978-951-765-410-4
ISBN 978-951-765-411-1 (digital)
UNIPRINT
Åbo 2008

Förord

Den 2 februari 2008 fyller Erik Andersson 60 år. Med denna skrift vill hans kolleger och vänner i Finland och Sverige hylla honom på hans bemarkelse-dag.

Erik Andersson är i nordistkretsen först och främst känd som grammatiker. Hans doktorsavhandling *Verbfrasens struktur i svenskan* utkom 1977. Det är ett grundläggande verk, utfört inom den generativa transformationsgrammatikens teoretiska ram. I en betydande mängd smärre studier har Erik därefter behandlat vitt skilda grammatiska problem, från rörelseverb till subjekt-regeln. Stora skaror av universitetsstuderande i både Sverige och Finland har i hans lärobok *Grammatik från grunden* upplevt sitt första möte med en vetenskaplig framställning av svenskans grammatiska struktur.

För dagens nordister och andra språkvetare är Erik antagligen bäst känd som en av de tre författarna till *Svenska Akademiens grammatik*, ett storverk som ingen kan förbigå, som forskar eller på allvar reflekterar kring grammatiska fenomen i svenskan – eller i nordiska språk överhuvudtaget. Hans breda och djupa grammatiska kompetens kommer studenter och kolleger rikt till godo i vardagens akademiska arbete.

Men Erik är inte bara en lysande grammatiker. Han är också poet – fyndig och tonsäker, sant ”lycklig” i den karolinska svenskans mening. Tidigare samlade han gärna sina tankar i den japanska haikuns förtätade teradsstrof, men på senare år är det i den klassiska sonetten som hans musa tycks ha mejslat fram något av en slutgiltig form.

Bortsett från kortare perioder som forskare och grammatikförfattare vid Finlands Akademi och vid Svenska Akademien har basen för Eriks akademiska livsverk varit Åbo Akademi. Här blev han biträdande professor i svenska redan 1977, och här utnämndes han till professor 1991. Hans karriär innefattar därutöver varaktiga åtaganden bl.a. som prorektor vid Ålands sommaruniversitet och som medlem av Svenska språknämnden i Finland.

De 31 bidragen i denna festskrift speglar teman som varit centrala i Eriks liv som forskare, professor och poet. Vi tackar samtliga artikelförfattare för ett gott samarbete. Det praktiska arbetet vid redigeringen av boken har utförts inom svenskämnet vid Åbo Akademi. Vi riktar också vårt tack till Stiftelsen för Åbo Akademi, vars ekonomiska bidrag möjliggjort bokens tryckning.

Åbo i januari 2008

Lotta Collin Saara Haapamäki Marketta Sundman Lars Wollin

Innehåll

Förord	5
Tabula gratulatoria	9
LARS HULDÉN: Hyllning till E.V.A.....	13
GÖREL BERGMAN-CLAESON: Muminpappan och genrerna.....	15
LOTTA COLLIN: Hur beskrivs Åbo Akademis verksamhet 1977 respektive 2007? En jämförande diskursanalys	22
BIRGIT FALCK-KJÄLLQUIST: Namn på torskfiskeplatser vid Kökar ..	32
SAARA HAAPAMÄKI: Språkssystem och språkanvändning	41
ROGER HOLMSTRÖM: Folklivsskildringens frifräsare. Om Hanna Rönnerbergs egenart	51
ANN-MARIE IVARS: Sydösterbottniska <i>att</i> -satser	60
ARTO KIRRI: Dikt och verklighet. Christina von Birchenbaums erotiska elegi som självbiografi.....	70
PIRJO KUKKONEN: Haiku-semiosis	79
HANNA LEHTI-EKLUND: Verbböjningen i svenskan i Finland på 1800-talet.....	89
JAN LINDSTRÖM: Grammatik i samtal – samtal i grammatik.....	99
ANNE-MARIE LONDEN: Röst och synvinkel i Solveig von Schoultz novell <i>Även dina kameler</i>	109
BARBRO LUNDIN: Om ordet <i>själv</i> i betydelsen 'ensam'.....	119
HARRY LÖNNROTH: Erich Anderöen och andra personnamn i Ekenäs stads dombok från 1600-talet.....	128
NINA MARTOLA: <i>Åtskilda</i> eller <i>skilda åt</i> – vad skiljer de två participen åt?	139

LARS MELIN: Packat och oklart. Informationspackningens roll för begriplighet i text.....	147
ÅSA MICKWITZ: Genustilldelning av lånord i svenskan	156
MARIANNE NORDMAN: Enbart <i>endast</i> eller endast <i>enbart</i> ?	167
BO RALPH: Svenskans glömda grammatikpionjärer.....	178
MIKAEL REUTER: "Jag spugglade ut på mellandäck". Om finlandismer i Hugo Bergroths tidiga korrespondens	189
PAULA ROSSI: Blir det kaos, om man inte följer reglerna? Några observationer av finska gymnasisters tal.....	197
HANS RUDSÄNGER: Att hindra språklig hierarki	205
CHRISTINA SANDBERG: Med publiken i åtanke. Om strukturen och språket i Joel Petterssons "Skorvpotatisen" och "Lille Kiss"	216
IRMA SORVALI: Hexametriska studier i svenskan	225
SIV STRÖMQUIST: Skiljetecknens semantik	233
MARKETTA SUNDMAN: "Infinitivens användning är inte lätt." Verbalsubstantiv och infinitivfraser hos finska inlärare	241
MARGARETA SVAHN: Dialektal äggröra	249
MARIKA TANDEFELT: Annonser – en text med "det"! Om copywriters känsla för citattecken.....	258
CAMILLA WIDE: Konstruktionsgrammatik ur ett interaktionellt perspektiv	268
SONJA VIDJESKOG: David mot Goljat – eller varför skulle engelskan ges monopol på det akademiska språket?	280
LARS WOLLIN: Hjärtats språk? – Latin, fackdiskurs, kodväxling	287

Tabula gratulatoria

Birgitta och Sten-Erik Abrahamsson, Åbo	Christer Hummelstedt, Åbo
Maiju Alanen, Reso/Åbo	Kaisa Häkkinen, Pesar/Åbo
Jens Allwood, Göteborg	Leif Höckerstedt, Ekenäs
Anna Helga Hannesdóttir, Göteborg	Ann-Marie Ivars, Helsingfors
Görel Bergman-Claeson, Uppsala	Anna-Malin Karlsson, Stockholm
Siv Björklund, Larsmo/Vasa	Johanna Koivisto, Tammerfors
Hans Jørgen Boe, Jyväskylä	Henrik Kokkonen, Jyväskylä
Birgit Eaker, Uppsala	Pirjo Kukkonen, Helsingfors
Birgit Falck-Kjällquist, Svedala	Matti Laine, Åbo
Clary Fant, Åbo	Hans Landqvist, Göteborg
Olle Hammermo, Gävle	Sven Lange, Enebyberg
Gunilla Harling-Kranck, Helsingfors	Meri Larjavaara, Åbo
Staffan Hellberg, Stockholm	Kent Larsson, Uppsala
Lars Hertzberg, Ekenäs	Jannika Lassus, Esbo
Nils G. och Marita Holm, Åbo	Hanna Lehti-Eklund, Esbo
Roger Holmström, Åbo	Jan Lindström, Helsingfors
Lars Huldén, Helsingfors	Ing-Marie Loman, Åbo
	Anne-Marie Londen, Helsingfors

Barbro Lundin, Bodaskögle	Lena Peterson, Uppsala
Juhani Löflund, Åbo	Viveca Rabb, Korsholm
Barbara Lönnqvist och Jockum Aniansson, Åbo	Matti Rahkonen, Jyväskylä
Harry Lönnroth, Tammerfors	Bo Ralph, Göteborg
Claus k Madsen, Åbo	Mikael Reuter, Helsingfors
Nina Martola, Esbo	Åsa och Håkan Ringbom, Åbo
Christina Melin-Köpilä, Uppsala	Paula Rossi, Uleåborg
Lars Melin, Bromma	Hans Rudsånger, Karlskoga
Åsa Mickwitz, Helsingfors	Mirja Saari, Helsingfors
Veikko Muittari, Jyväskylä	Christina Sandberg, Nådendal
Ruth Mulvad, København	Caroline Sandström, Helsingfors
Jussi Niemi, Joensuu	Gerhard Schildberg-Schroth, Åbo
Sinikka Niemi, Joensuu	Roger och Christina Sell, Reso
Kristina och Henrik Nikula, Åbo	Sofia Sevón, Ekenäs
Marianne Nordman, Vasa	Peter Slotte, Esbo
Niklas Norén, Uppsala	Irma Sorvali, Uleåborg
Ingegerd Nyström, Helsingfors	Anders Stendahl, Åbo
Stig Örjan Ohlsson, Ingå	Hans Strand, Stockholm
Vuokko Onkamo-Kirri och Arto Kirri, Åbo	Siv Strömquist, Uppsala
Cajsa Ottesjö, Bokenäs	Margareta Svahn, Uppsala
	Taija Swanström, Helsingfors

Marika Tandefelt, Helsingfors	Barbro Wiik, Singsby
Ulf Teleman, Lund	Tuija Virtanen, Åbo
Kerstin och Mats Thelander, Uppsala	Ulrika Wolf-Knuts och Lars-Runar Knuts, Åbo
Seija Tiisala, Helsingfors	Anna-Maria Åström, Åbo
Kjell Weimer, Helsingfors	Sofia Öhman, Åbo
Bo-A. Wendt, Hässleholm	Ursula Öhrman och Clas Zilliacus, Åbo
Camilla Wide, Helsingfors	Jan-Ola Östman Sibbo/Solf
Sonja Vidjeskog, Åbo	
Gun Widmark, Uppsala	
Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors	
Germansk filologi, Åbo Akademi	
Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet	
Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet	
Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur, Helsingfors universitet	
Institutionen för språk, Jyväskylä universitet	
Institutionen för språk/Svenska språket, Jyväskylä universitet	
Institutet för språk och folkminnen, Uppsala	
Litteraturvetenskap, Åbo Akademi	
Nordisk filologi, Uleåborgs universitet	
Nordisk filologi, Åbo universitet	
Seminariet för nordisk namnforskning, Uppsala universitet	
Ämnesföreningen Östsvea, Åbo Akademi	

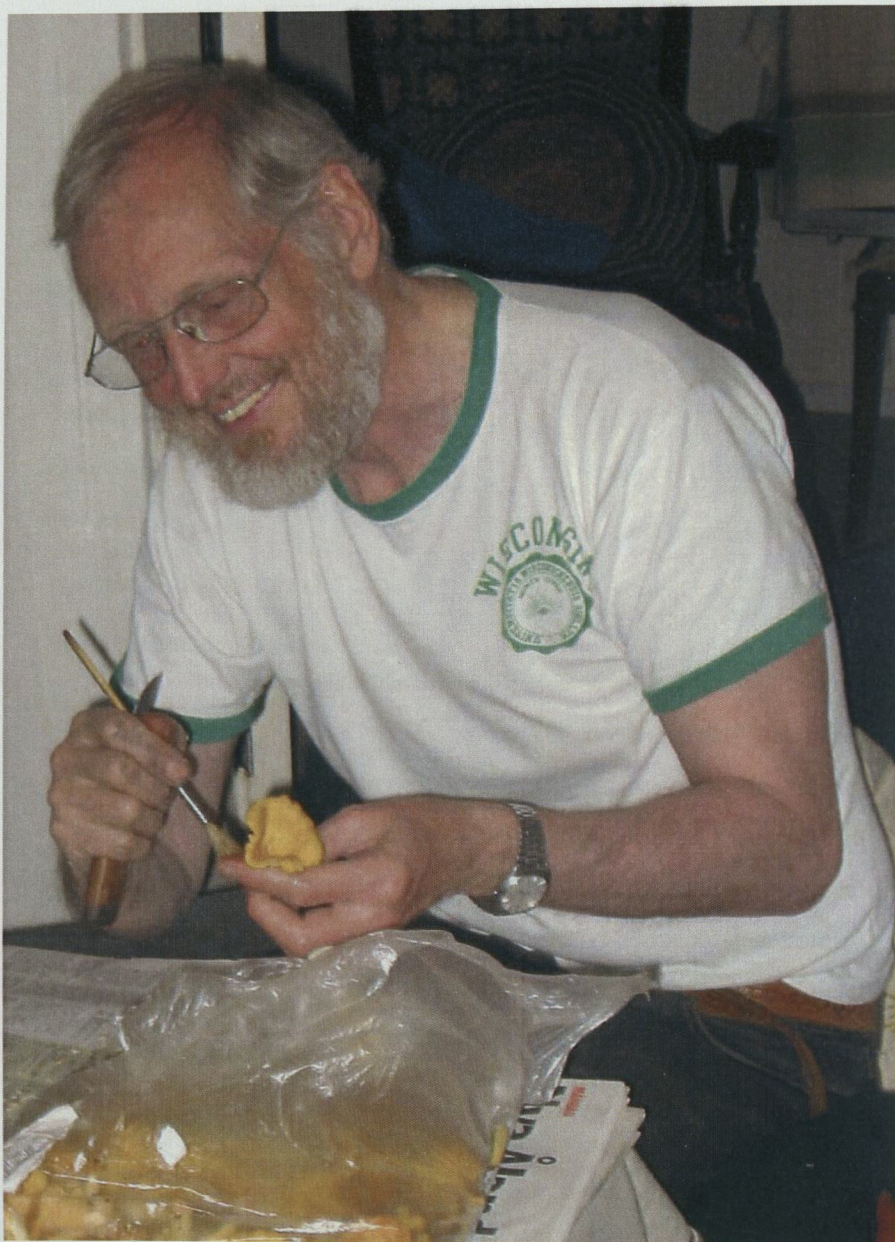

Foto: Erika Andersson

Erik Andersson

Hyllning till E.V.A.

Grammatikern går under språkets hud
och hittar gångar där, ja, labrynter.
Han vandrar varsamt, risk finns att man slinter
och plötsligt ligger där, men herregud -

vad skönt det är att glömma höst och vinter
bland rötterna till språkets sommarskrud,
så rik på former, vändningar och ljud,
transformationer, buktningar och finter.

Att uppehålla sig i djupstrukturen
som är en livlig ytas fasta grund
är förbehållet människorna bland djuren,

liksom att fatta Minotauros, tjuren,
vid hornen någon gång i livets stund.
För det är E.V.A. som klippt och skuren.

Lars Huldén

Muminpappan och genrerna

När muminpappan i *Farlig midsommar* (1954 s. 115) kommer in på scenen ”med en mantel vårdslöst kastad över axeln” och vänd mot publiken börjar deklamera sin egen hexametertext gör han anspråk på att vara både dramatiker och skådespelare. Den som är någorlunda bevandrad i Mumindalen vet att Tove Jansson låter honom uppträda som mer eller mindre framgångsrik skribent i många genrer. Han skriver välformulerad flaskpost i *Småtrollen och den stora översvämningen* (1945) och briljerar som memoarförfattare i *Muminpappans bravader Berättade av Honom Självt* (1950). I medelålderns krislandskap i *Pappan och havet* (1965) får han pröva på ytterligare en prestigefylld genre: den vetenskapliga avhandlingen. (Mindre utmanande bruksprosa-genrer som protokoll eller listor med ”Det är förbjudet” överläts åt snorkar och hemuler.)

Hur utfaller då muminpappans försök i den dramatiska genren? Vad är det för slags drama han skriver i *Farlig midsommar*? Muminpappans själv-säkerhet inför varierande genreutmaningar är vanligtvis påfallande, om än inte helt riskfri. I *Muminpappans bravader* utsätts han till exempel för Tove Janssons hejdlösa drift med den klassiska memoargenren.¹ Inför uppgiften att författa ett drama visar han dock en viss tvekan. Idén är inte hans egen – den som formulerar tanken är muminmammans: ”Du skulle säkert kunna skriva ett skådespel om Emma hjälpte till, sa hon. Du har ju skrivit dina memoarer och det är säkert inte svårt att rimma?” (s. 100). Alltså ett drama på vers, där det, enligt Misans önskan, dessutom finns en rollfigur som ”skriker och gråter” (s. 100). Kraven inskränker antalet tänkbara teatergenrer. Enligt teaterrättan Emma, väl förtrogen med teaterns konventioner, måste pjäsen vara ”ett sorgespel, ett drama”, där Misan får ”dö i sista akten” (s. 100).

I mammans plan för detta drama finns ett uttalat syfte. Muminpappan, som i likhet med snorkfröken och lilla My i den komplicerade handlingen har skilts från familjen, ska få höra talas om skådespelet, och alla ska till slut återförenas. Om man i likhet med Westin (1988 s. 219) ser *Farlig midsommar*

¹ Driften med memoargenren är ännu mer framträdande i den andra av de omarbetade versionerna av boken, *Muminpappans memoarer* (1968). Paroditemat behandlas utförligt av Boel Westin i *Familjen i dalen* (1988) och av Agneta Rehal-Johansson i *Den lömska barnboks-författaren* (2006).

som en "episk komedi" med muminpappans drama som en pjäs i pjäsen, är parallellen till Shakespeares *En midsommarnattsdröm* och *Hamlet* given. Liksom i *Hamlet* är publiken/läsaren medveten om det dolda syftet med den pjäs som spelas upp av skådespelartruppen/muminfamiljen. Och liksom i *En midsommarnattsdröm* är pjäsen i pjäsen en parodisk version av sagan om Pyramus och Thisbe (se vidare Westin 1988 s. 235).

Muminpappans tvivel på sin förmåga att på beställning skriva en tragedi visar sig ha ett visst fog för sig. Och det är genrekraven, inte själva textproducerandet, som ställer till problem. Pappans slutrim och enkla jambiska meter avvisas bestämt av Emma (s. 102):

Till slut sa Emma: Nej. Nejnej. Nej och åter nej!
Var det så dåligt, sa Pappan nedslagen.
Värre, sa Emma. Hör här:
"Jag är ej rädd för lejon, jag,
jag slår ihjäl dem varje dag".

Hexameter utgör enligt Emma ett oavvisligt formkrav, och till de innehållsliga kraven för "ett sorgespel i gammal god stil" (s. 103) hör att alla ska vara släkt med varandra. Det behövs alltså en total omarbetning, eller, med muminmammans diplomatiska formulering: "Bara du ändrar på innehållet och skrivsättet lite grand" (s. 104).

Muminpappan anpassar sig utan större problem till formkraven och skanderar (s. 103): "Menar du: rädsla-jagald-righarkänt-ochettlej-onjaggladeligt-nackar?" Han går så långt i sin anpassning till normen för versmåttet att han skapar stående epitet som "ett oomkullrunkeligt öde" (s. 115) och utnyttjar den arkaiserande och rytmiskt användbara bestämda formen "det rasande lejon" (s. 116).² Problemet med släktskapsförhållandena blir dock inte löst, utan finns kvar också i den omskrivna versionen av dramat.

Teater med tradition

Den teaterscen muminfamiljen uppträder på liknar till förvillelse de stora teaterbyggena från 1800-talet. Alla de traditionella attributen finns på plats: den röda sammetsridån, vridscenen, rampen, det stora rekvisitaförrådet och de målade fondkulisserna, vind- åsk- och regnmaskinerna, sufflörluckan, komedins och tragedins masker ... Att det har funnits en järnridå framgår också: scenmästare Filifjonk, teateråttan Emmas man, fick den i huvudet

² Användningen av konstruktionstypen i svensk hexameters vers behandlas av Inger Haskå (1972 s. 129 ff.).

"och de sprack båda" (s. 97). Andra teatertraditioner som förvaltas av Emma är förbudet mot att vissla på teatern, de tre knackningarna i scengolvet "[f]ör effektens skull" (s. 100) och det tre gånger upprepade "Ödesnatten" (s. 115).

I *Farlig midsommar* kommer detta fullständiga teaterhus flytande i ett kaotiskt läge då Mumindalen har dränkts av en förödande flodvåg. Teatern utgör bokstavligen muminfamiljens räddning. Men den bär också med sig krav på underkastelse under traditioner som, liksom genreförväntningarna, är obekanta för alla i familjen.³

Tove Jansson använder muminfamiljens naiva syn på teatern, där scenen blir familjens salong och den fjärde väggen "har ramlat ut" (s. 36) som ett av de bärande, humorskapande elementen i *Farlig midsommar*. Som Westin (1988 s. 236) påpekar, skapar hon på detta sätt en pakt med läsaren, som ju antas vara införstådd med teaterns grundläggande koder.

Tove Janssons egna första försök att skapa traditionell teater finns beskrivna i kapitlet "Teater" i den självbiografiska *Bildhuggarens dotter* (1968). I resterna av en riven bastu skapar barnet Tove, med klar blick för teaterkonventionernas krav, en komplett teaterscen. En röd bordduk blir ridån, lyktor, lampor och ljusstakar utgör ramp och på en spik hänger gong-gongen som Tove slår på innan hon drar undan ridån (s. 86). I teaterskapandet deltar också Fanny, en rynkig sörpling med drag av teateråttan Emma. Vid särskilt dramatiska tillfällen i Toves version av Zacharias Topelius sagospel *Fågel blå* stampar Fanny och skriker, inte tre gånger "Ödesnatten", men tre gånger "Ai!" (s. 88 f.).

Toves första teater lyser av färger i det höstregniga landskapet. Borddukens röda färg är "ännu rödare utomhus" (s. 86) och i Fannys magiska ring av äpplen är frukterna "så gula att marken blev nästan svart" (s. 87). Men det är inte den blivande målaren Tove Jansson som står på scenen, utan textskaparen och den framtida mästaren på dramatiska intriger och lekfulla genreväxlingar. Tove spelar själv alla roller, och hennes spelstil är av äkta melodram-märke. Prinsessan Florinna ropar, vrider sina händer och springer hit och dit, och Holofernes får en publikfriande stor mage och brummande röst. Spelanvisningen "Afsides" som markerar den elaka drottningens avsidestal är typisk för intrigerande skurkaktiga rollfigurer och uppenbart illusionsbrytande (se Bergman-Claeson 2006). Här står anvisningen okommenterad kvar som en del av Toves version av repliken (s. 87):

Jag blev hastigt den elaka drottningen och ropade: Oförskämda! Hvad! Du vågar, visa dig på balm så här? Afsides. Utaf raseri jag lågar. Allt mitt blod är uti svallning.

³ Det enda undantaget utgörs av Snusmumriken, den världsvane vandraren, bohemen och konstnären. Vid tiden för familjens möte med teaterhuset och teateråttan Emma har han dock ännu inte återförenats med muminfamiljen.

Att tala till publiken

Fågel blå i Topelius version är bekant som skolpjäs för generationer av barn. En av höjdpunkterna i dramat utgörs av förtrollningsscenen, när prins Amundus förvandlas till en blå fågel av den skräckinjagande häxan Sysis. Publiken, som i Toves uppsättning består av Fanny och katten, grips av framställningens magiska kraft, lämnar salongen (d.v.s. bastulaven) och tar sig ner på scenen. Skådespelaren/regissören Toves direkta uppmaning till publiken att avlägsna sig från scenen har ingen effekt: "Gå din väg! sa jag argt. Det är inte färdigt. Du ska inte applådera nu!" (s. 88).

Toves publiktilltal har sin direkta parallell i muminpappans försök att styra åskådarnas reaktioner efter generalrepetitionen i *Farlig midsommar*. Också här uteblir effekten; publiken applåderar och lämnar föreställningen i förtid trots pappans vädjan: "Det är inte slut än!" (s. 119).

Att vända sig direkt till publiken hör till de teaterkonventioner som bryter den dramatiska illusionen, alltså fiktionen att handlingen äger rum samtidigt som åskådarna tar del av den, och att händelseförloppet utvecklas endast genom rollgestaltarnas agerande. Också avsidessrepliker, monologer och långa monologiska repliker hör till de tydligt illusionsbrytande konventionerna. Sådana illusionsbrott har utnyttjats i olika utsträckning under olika tider och i olika genrer.

I muminpappans pjäs är kravet på realism och dramatisk illusion kraftigt nedtonat. Informationen förmedlas i monologer och långa informerande repliker: pjäsen inleds med att Mymlans dotter, ensam på scenen, i en monolog av klassiskt märke klagar sin oskuld, ungdom och skönhet. Bakgrundsteckningen kompletteras av muminpappans replik som är avsedd att förklara de invecklade släktskapsförhållandena (s. 115):

ack, skall kronan berövas mig nu av min dottersons syster?

Muminpappan märkte att han läst fel och tog om:

... ack, skall kronan berövas mig nu av min systersons faster?

Också den direkta kommunikationen med åskådarna hör till de teaterkonventioner som muminpappan helt har anammat. De tre första replikerna är explicit riktade till publiken: Mymlans dotter tittar "intresserat på åskådarna nedanför rampen" (s. 114), muminpappan deklamerar vänd mot publiken (s. 115) och Misan vacklar fram mot rampen och sträcker armarna mot publiken (s. 117). Publikkontakt av ett mer oplanerat och fysiskt slag förekommer också: Misan snavar i sin röda sammetsklänning och ramlar ner i en åskådARBÅT.

Tragedi, melodram och komedi

Den teatervärld som kommer flytande i *Farlig midsommar* erbjuder öppningar mot varierande teatergenrer. Det stora rekvisitaförrådet och det utvecklade tekniska maskineriet visar att det finns förutsättningar att spela såväl melodramer och salongskomedier som realistiska pjäser av 1880-talsmodell. I pappans pjäs kombineras drag som är typiska för flera olika genrer. De komplicerade släktskapsbanden, den högdramatiska handlingen med våldsamma effekter och ett slut där åtminstone några rollfigurer dör pekar på tragedi och melodram.

Entydigt melodramatisk är titeln: *Lejonbrudarna eller släktskapens band*. Traditionen med dubbla titlar sammanbundna med ett förklarande "eller" var levande fram till senare hälften av 1800-talet. Typiska melodramer, med titlar som är påfallande lika *Lejonbrudarna*, är till exempel Johan Jolins *Barnhusbarnen eller Verldens Dom* (1849) och Carl Fredrik Ridderstads *Syskonen eller Hattarnas och Mössornas sista strid* (1849). Och även om lejonet självt är ett lån från *Pyramus och Thisbe*, associerar titelvalet *Lejonbrudarna* till *Lejonbruden*, ett skillingtryck som får barnet Tove att rysa av välbehag inför den melodramatiska kombinationen av vilddjur, kärlek och våldsam död (*Bildhuggarens dotter* s. 42).

Lejonet spelar en viktig roll på generalrepetitionen av muminpappans drama. Klimax utgörs av lejonets uppdykande, avdemonisering och sönderfall: det lejon som i *Pyramus och Thisbe* sliter sönder Thisbes mantel och indirekt utgör orsaken till de båda älskandes död visar sig här bestå av två bävrar. Det understryker sin ofarlighet genom att vända sig direkt till publiken, bocka sig – och gå av på mitten.

Också på den dramatiska premiären spelar lejonet en nyckelroll. Kringarrangemangen är professionellt skötta: information om evenemanget har spritts med flygblad, orkester och hyrbåtar finns på plats och en hemul uppbär entréavgiften. I motsats till generalrepetitionens fåtaliga publik fyller premiärpubliken hela den vik där den strandade teatern ligger. I publiken finns nu också mer teatervana besökare, som vet att man ska ropa "Bravo!" och "Dacapo!" (*Farlig midsommar* s. 140). Och alla teaterns illusionstrick fungerar, från Emmas tre hårda slag i golvet och fondkulissernas klipp-landskap till pappersblommorna i primadonnans hår. Det rytande lejonet är visserligen gjort av ett gammalt sängöverkast (s. 135), men det är samtidigt skrämmande verklighet – åtminstone för den yngsta delen av publiken. Verklighet och illusion blandas; lilla My, som befinner sig i publiken, ser inte rollgestalten, den tragiska primadonnan, utan sin egen syster som jagas av ett lejon. (Se Westin s. 240 f.) Och i samma ögonblick som lilla My tar ett skutt

upp på scenen och biter och oskadliggör lejonet inleds den slutliga förvandlingen av pjäsens genre från tragedi och melodram till komedi (s. 136):

Åskådarna såg hur Mymlans dotter lyfte opp lilla My som pussade henne på nosen, och de märkte att ingen talade på hexameter längre utan alldeles som vanligt. Det hade de ingenting emot, för nu förstod man äntligen vad skådespelet handlade om.

Det var om nån som hade flutit bort i en stor våg, upplevt hemska saker och sen hittat hem igen. Och nu var alla utom sig av glädje och skulle koka kaffe.

Kommunikationen sker inte längre mellan rollgestalterna eller mellan rollgestalterna och publiken utan mellan åskådarna och skådespelarnas verkliga identiteter. Och när Snusmumriken och de 24 skogsungarna och småningom också resten av publiken klättrar in på scenen upphävs gränsen mellan scen och salong definitivt. När teatermaskineriet kommer till användning igen sker det i ett nytt sammanhang: genom att starta vridscenen ingriper Emma i verklighetens handling och räddar Snusmumriken från hans förföljare, polishemulen. Språkligt elegant leker Tove Jansson med äventyrsberättelsens cliffhangerteknik (s. 139):

[Hemulen] närmade sig långsamt och öppnade sina stora tassar för att hugga Snusmumriken i kragen. Närmare och närmare kom han, han tog sats och i nästa ögonblick ...

Satte vridscenen igång med en förfärlig fart. De hörde Emma skratta, men inte föraktfullt den här gången utan triumferande och glatt.

Ett oavvisligt krav på en komedi är ett lyckligt slut. Upphävandet av skiljelinjen mellan illusion och verklighet resulterar också i det till alla delar lyckliga slutet. Men innan den återförenade familjen återvänder till Mumin-dalen sker ytterligare en genremarkering: publiken deltar i ett gemensamt ätande kring salongsbordet på scenen. Att publiken inbjuds att delta i en festlighet är ett inte ovanligt komedislut. August Blanche låter till exempel huvudpersonen i lustspelet *Hittebarnet* (1847) be publiken stå fadder för barnet. Rollfiguren vänder sig direkt till publiken, och erbjudandet innefattar en inbjudan till "barsöl". Men hos Blanche rör det sig om en fest inom illusionens ram, medan kaffet och de åtliga inträdesavgifterna konsumeras i den verkliga muminvärlden.

Muminpappans pjäs i pjäsen rör sig alltså mellan flera genrer, och mellan illusion och verklighet. Komedi, tragedi och melodram blandas i Tove Janssons kärleksförklaring till teatern där, som det heter i "Slutsången" i *Troll i kulisserna*⁴, "riktiga rosor är bleka mot en handmålad rosenkuliss".

⁴ *Troll i kulisserna*, en dramatisering av *Farlig midsommar*, sattes första gången upp på Lilla Teatern i Helsingfors 1958. (Se Westin, not 5 s. 319.)

Källor och litteratur

- Blanche, August, 1848: *Hittebarnet*. I: Samlande arbeten. Ser. 1–2. Teaterstycken 2. 1871, Stockholm.
- Jansson, Tove, 1945: *Småtrollen och den stora översvämningen*. Helsingfors.
- Jansson, Tove, 1950: *Muminpappans bravader* Berättade av Honom Själv. Helsingfors.
- Jansson, Tove, 1954: *Farlig midsommar*. Helsingfors.
- Jansson, Tove, 1965: *Pappan och havet*. Helsingfors.
- Jansson, Tove, 1968: *Muminpappans memoarer*. Helsingfors.
- Jansson, Tove, 1968: *Bildhuggarens dotter*. Helsingfors.
- Topelius, Zacharias, 1931 (1859): *Fågel blå*. I: *Fågel blå och andra sagor*. Topelius sagor VIII. Helsingfors.
- Bergman-Claeson, Görel, 2006: *Den outhärliga monologen*. Monologer och avsidreplik i svenska dramer under tre sekel. I: *Svenskans beskrivning* 28. Örebro. S. 41–50.
- Haskå, Inger, 1972: *Studier över bestämdhet i attributförsedda nominalfraser*. Uttryckstyperna "det vida hav", "vida havet" osv. i svensk poesi 1500–1940. Lund.
- Rehal-Johansson, Agneta, 2006: *Den lömska barnboksförfattaren*. Tove Jansson och muminverkets metamorfoser. Göteborg.
- Westin, Boel, 1988: *Familjen i dalen*. Tove Janssons muminvärld. Stockholm.

Lotta Collin

Hur beskrivs Åbo Akademis verksamhet 1977 respektive 2007? En jämförande diskursanalys

Inledning

Det konstateras ofta att universitetet som organisation genomgått stora förändringar under de senaste decennierna, att det inte längre är samma sak som förr vare sig att studera eller arbeta vid ett universitet. När en organisation förändras kan man anta att detta syns också i organisationens texter. I den här uppsatsen ställer jag mig därför frågan hur universitetet Åbo Akademis förändrade karaktär tar sig uttryck i dess texter, och då närmare bestämt i texter som på ett allmänt plan beskriver lärosätets verksamhet. För att närma mig min fråga har jag valt att granska två inledningar till Åbo Akademis verksamhets- och ekonomiplan åtskilda av trettio år – ett intervall som sammanfaller med festskriftsmottagarens tid som professor vid ifrågasvarande universitet.

Materialet som studeras består av det första avsnittet i Åbo Akademis *Verksamhets- och ekonomiplan för åren 1977-81* respektive *Verksamhets- och ekonomiplan 2007-2011*. Det avsnitt ur planerna som analyseras (avsnitt 1.1 resp. 1.1a) omfattar 252 respektive 232 ord och rubriceras i den tidigare versionen "Verksamhetens syften och uppgifter" och i den senare versionen "Åbo Akademis mission". För enkelhetens skull kommer jag framöver att tala om texterna som *Verksamhet 1977* och *Verksamhet 2007*.

Analysmodell

Avsikten med min undersökning är med andra ord att se hurdana likheter och skillnader som finns mellan dessa två texter ur akademins administrativa diskurs, liksom att resonera kring hur skillnaderna reflekterar de förändringar som universitetet genomgått under de 30 år som skiljer texterna åt. Jag har valt att låta analysen inspireras av Norman Faircloughs kritiska diskursanalys, framför allt så som den artikuleras i *Discourse and social change*

(Fairclough 1992; se även Winther Jørgensen & Phillips 2000). Bakgrunden till valet är att denna variant av socialkonstruktivistiskt förankrad, kritiskt inriktad textanalys tillhandahåller ett förhållandevis konkret, men samtidigt formbart instrument för studier av förhållanden mellan textbruk och social och kulturell utveckling, där analyser av språkliga respektive samhälleliga fenomen kombineras.

Faircloughs kritiska diskursanalys bygger på en tredimensionell modell med hjälp av vilken kommunikativa händelser kan studeras. Modellen omfattar *text*, *diskursiv praktik* och *social praktik*. I korthet kan man säga att *text* avser den specifika text som analyseras och dess språkliga drag, *diskursiv praktik* omfattar ramarna för textens produktion och konsumtion, medan *social praktik* handlar om den vidare samhällskontext som text och diskursiv praktik innefattas i. Min analys följer den ordningsföljd som Fairclough (1992) utgår från, så att jag först tar mig an aspekter av den diskursiva praktiken, sedan av den specifika texten och slutligen diskuterar dessa båda i relation till den sociala praktiken. På varje analysnivå ligger tyngdpunkten på en jämförelse av de två versionerna.

Diskursiv praktik

Diskursiv praktik handlar alltså om hur texter kommer till och hur de används, vilket man kan analysera bland annat i termer av interdiskursivitet, intertextualitet och produktionsförhållanden (Fairclough 1992). Om vi här börjar med interdiskursiviteten, det vill säga texternas kopplingar till olika existerande diskurser, genrer och andra texter, kan man inledningsvis konstatera att både *Verksamhet 1977* och *Verksamhet 2007* som bekant ingår i dokumentet *Verksamhets- och ekonomiplan för Åbo Akademi*. Denna plan är ett centralt administrativt dokument för universitetet och tar upp målsättningar och ekonomiska förutsättningar för verksamhetens olika delar: utbildning, forskning, förvaltning, bibliotek osv. Planen som helhet revideras kontinuerligt, och jag kan utan att här gå närmare in på detaljer konstatera att de två versioner jag plockat mina analystexter ur har rätt olika innehåll. En återkommande norm verkar i vilket fall som helst vara att planen inleds med en kortfattad överblick över universitetsverksamhetens syften och uppgifter så som de vid det aktuella tillfället formuleras – alltså texter av det slag jag jämför i den här uppsatsen. På den här punkten uppvisar således de två textversionerna en mycket likartad interdiskursivitet.

När man tittar närmare på produktionsförhållanden och intertextualitet framträder emellertid också skillnader. Först och främst bör man notera att Åbo Akademi år 1977 fortfarande var ett privat universitet (även om det

erhöll visst statsstöd sedan 1964), där Stiftelsen för Åbo Akademi var den centrala aktören. *Verksamhet 1977* baserar sig således på Åbo Akademis grundstadgar som stadfästas av Delegationen för Stiftelsen för Åbo Akademi år 1957. Verksamhetens syften och akademins uppgifter och regler hade ytterligare konkretiserats av Akademistiftelsens planeringsgrupp i dess betänkande "Utvecklingsplan för Åbo Akademi 1972-1981", och det är denna konkretisering i fem punkter som citeras i *Verksamhet 1977*. När det gäller *Verksamhet 2007* är det däremot det statliga universitetet Åbo Akademis demokratiskt valda styrelse som år 2002 antagit den målsättning för universitetet som här uttrycks. Det kan också nämnas att *Verksamhet 2007* följs av en hänvisning till vad universitetslagen stadgar om Åbo Akademi som svenskt universitet i Finland. Någon sådan intertextuell koppling är omöjlig i fråga om *Verksamhet 1977* eftersom universitetslagen antogs först år 1997.

Förutom skillnader i tillkomstprocessen kan man också ana olikheter i fråga om texternas mottagare och hur dessa nås. Inga mottagare tilltalas explicit i någondera versionen, men det är troligt att dokument av det här slaget i stor utsträckning är avsedda för internt administrativt bruk, bl.a. som underlag vid utarbetandet av verksamhets- och ekonomiplanen. Därtill kan universitetets personal i stort, liksom eventuellt studenterna, ha ett behov av att känna till universitetsverksamhetens officiella centrala hörnstenar. Man kan givetvis också tänka sig externa mottagare för verksamhetsbeskrivningar, såsom personer som söker en lämplig arbets- eller studieplats. En viktig mottagare är otvivelaktigt också verksamhetens finansierare. För Åbo Akademi del har här alltså staten, genom undervisnings- och finansministeriet, fått en betydligt starkare position mellan 1977 och 2007. En avgörande skillnad när det gäller potentiella mottagare ligger vidare som jag ser det i de två versionernas distributionsförutsättningar. *Verksamhet 2007* finns tillgänglig på webben, och kan därför enkelt nås av i praktiken vem som helst. *Verksamhet 1977* som däremot endast finns i tryckt form kan förmodas haft en mer begränsad spridning. Det är följaktligen möjligt att se *Verksamhet 2007* som ett dokument med en större potentiell läsarkrets, och därmed som ett mer externt riktat dokument än *Verksamhet 1977*.

I det här sammanhanget kan man också komma in på en diskussion kring genretillhörighet. *Verksamhet 2007* har alltså rubriken "Åbo Akademis mission" i Verksamhets- och ekonomiplanen. Att exakt samma text dessutom förekommer helt separat på en webbsida på Åbo Akademis webbplats med titeln "Åbo Akademis verksamhetsidé", leder till att det är naturligt att här dra en parallell till den texttyp som på engelska kallas *Mission Statement* och som på svenska motsvaras av *verksamhetsidé* eller *mission*. Enligt Morphew & Hartley (2006 s. 457) började dokument med denna benämning uppenbara

sig inom affärslivet på 1970-80-talet, varifrån de efter hand spred sig till universitetsvärlden. Tanken med en verksamhetsidé för ett universitet uppges vara att fastslå universitetets konkurrensposition på utbildningsmarknaden, att klargöra organisationens målsättningar och att förenhetliga beteendet och besluten i organisationen (Davis et al. 2007 s. 101). Dessa dokument, som ibland uppfattas som överdrivet vaga eller orealistiskt högtsträvande (Morphew & Hartley 2006), varierar till sin utformning, men typiska drag för genren är t.ex. presensform och positivt värderande adjektiv (Swales & Rogers 1995). Utgående från såväl benämning som innehåll ter det sig okontroversiellt att placera in *Verksamhet 2007* i denna verksamhetsidégenre. Däremot är det mer tveksamt om *Verksamhet 1977* kan inkluderas här, i all synnerhet som genren inte ännu uppges ha figurerat i universitetsvärlden på 1970-talet.

Text

När det gäller dimensionen text i Faircloughs (1992) modell kan olika slag av verktyg för språklig textanalys användas. Framför allt den Hallidayska funktionella grammatiken har inspirerat analysen på den här nivån (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 71). I enlighet med den traditionen kommer jag här att fokusera på några aspekter av den ideationella respektive den interpersonella metafunktionen i texterna. Urvalet av infallsvinklar baserar jag i huvudsak på Fairclough (1992), med konkretiserande stöd av främst Holmberg & Karlsson (2006) och i någon mån också Hellspong & Ledin (1997).

I fråga om det som man kallar den ideationella metafunktionen, som enkelt sagt handlar om textens innehåll, har jag tittat på vilka teman som tas upp i texterna, liksom hurdana processer som förekommer. I *Verksamhet 1977* tar man upp punkterna akademisk utbildning för svenskspråkiga, forskning, studiemöjligheter för finskspråkiga studerande, kontakter och samarbete med övriga nordiska länder och allmänna kulturella behov. Vad gäller utbildningen räknar man upp exempel på yrken som den svenskspråkiga befolkningen har behov av, t.ex. lärare och präster. Ett genomgående drag är att det finlandssvenska starkt betonas. Utbildningar ska i första hand tjäna finlandssvenskarna, och finlandssvenska forskare ska erbjudas möjligheter att idka vetenskaplig verksamhet, som har en anknytning till "den finlandssvenska befolkningens kulturella, sociala och ekonomiska förhållanden". I den sista punkten konstateras att akademien bör "i viss utsträckning tillgodose allmänna kulturella behov närmast med tanke på den finlandssvenska befolkningen".

I *Verksamhet 2007* tas rätt likadan teman upp som 30 år tidigare. Man talar t.ex. inledningsvis om universitetsutbildning för den svenskspråkiga befolkningens behov, dock utan att specificera olika yrken. När det gäller forskningen nämner man specialansvaret för de finlandssvenskt inriktade kultur- och samhällsvetenskaperna, men det internationella perspektivet framhävs minst lika starkt. Liksom i den tidigare versionen nämns vidare de finskspråkiga studenterna, det nordiska engagemanget och de kulturrelaterade uppgifterna – de sistnämnda nu dock utan den nedtonade vissa utsträckningen. Ett nytt tema i *Verksamhet 2007* är att akademien ska "erbjuda en fri och aktiv intellektuell miljö som uppmuntrar till kritisk samhällsdebatt och lösningar av tidens stora frågor". Det framhålls också att man ska ha "en fruktbar samverkan" med samhället och näringslivet. Sammanfattningsvis kan man säga att *Verksamhet 1977* till innehållet ter sig mer konkret och begränsad, medan *Verksamhet 2007* är mer abstrakt och vittomfattande.

För innehållet gäller vidare att relationella processer, som beskriver hur något förhåller sig, t.ex. "Åbo Akademi är det finlandssvenska universitetet" (2007), i båda texterna varvas med materiella processer som uttrycker olika handlingar, t.ex. "Åbo Akademi bör handha och utveckla forskning [...]" (1977). Texterna domineras av beskrivningar av vad akademien gör, och processerna uttrycks med verb som *sörja för*, *erbjuda*, *utveckla*, *tillgodose*, *betona*, *upprätthålla*, *omhulda*. Båda texterna innehåller rätt få agentlösa satser, som t.ex. "Endast i samband med vetenskaplig aktivitet kan en högklassig utbildning ges" (1977). Istället är akademien oftast den aktiva aktören i processerna, som i exemplen "Åbo Akademi omhuldar den fria vetenskapliga forskningen" (2007) och "Med tanke på landets tvåspråkighet är det viktigt att Åbo Akademi kan erbjuda studiemöjligheter åt finska studerande" (1977). Några avgörande skillnader kan jag i dessa avseenden alltså inte iaktta mellan de två versionerna.

Större olikheter finner man däremot i fråga om den interpersonella funktionen, där jag jämfört språkhandlingar, modalitet och värderande ord. Gemensamt för texterna är att nästintill samtliga satser består av påståenden i nutidsform. Satsernas modalitet uppvisar dock en rätt markant skillnad. I *Verksamhet 1977* uttrycks i fyra av de fem punkterna modaliteten *förpliktelse* med verbet *bör* (sammanlagt sju gånger), t.ex. "Jämte övriga högskolor vid vilka det förekommer svenskspråkig utbildning *bör* [min kursiv.] Åbo Akademi *sörja för* [...]" Detta *bör* leder till att det inte känns helt klart huruvida Åbo Akademi redan nu gör vissa saker, eller om det är något som man framöver behöver satsa på. Således får texten åtminstone i viss mån karaktären av en *föreskrivande* plan. Planintrycket förstärks ytterligare av en sats i framtidsform: "Utvecklingen mot öppna universitet kommer i det avseendet att ställa särskilda krav".

I *Verksamhet 2007* används däremot färre modala uttryck. Vid tre tillfällen förekommer det modala verbet *skall*, som t.ex. i ”Inom sina bästa vetenskapsområden *skall* [min kursiv.] akademien stå vid den internationella forskningens frontlinje.” En dylik formulering kan förstås uppfattas som en förpliktelse, men kanske lika gärna som en *villighet*; det här är något som akademien är angelägen om att göra. Med en sådan tolkning upplever man *Verksamhet 2007* som en mer positiv text. Den ter sig också mer som en beskrivning av aktuella förhållanden, än som en föreskrivande plan – även om det förvisso är möjligt att uppfatta många av de faktiska påståendesatserna i den här texten som grammatiska metaforer för uppmaningar. Till exempel kan ”Därtill gör akademien viktiga insatser inom den tekniska och naturvetenskapliga forskningen och utbildningen” uppfattas både som ett påstående och som en uppmaning till akademins personal att satsa på dessa områden. Trots allt är det dock den beskrivande tonen som överväger.

Utgående från de värderande ord som finns i texterna verkar det också som att akademien i den nyare versionen är mera mån om att ge en tilltalande och övertygande bild av sig själv. I *Verksamhet 1977* förekommer *högklassig* två gånger, i fråga om utbildningen, och man beskriver forskningsuppgiften som *viktig*. I *Verksamhet 2007* återfinns orden *högklassig* och *viktigt*, men därutöver förekommer också andra positiva värderingar: *fria vetenskapliga forskningen*, *bästa vetenskapsområden*, *starkt nordiskt engagemang*, *fri och aktiv intellektuell miljö*, *fruktbar samverkan*. Tack vare formuleringar som dessa ter sig den senare texten klart mer säljande och engagerande, något som också kan illustreras med nyanskillnaden mellan uttryck som *tillräckliga möjligheter att utföra vetenskapligt arbete* (1977) och *stimulerande forsknings- och inlärningsatmosfär* (2007).

Social praktik

Enligt Faircloughs (1992) modell utgör en diskursiv praktik, uttryckt genom en text, en del av en mer omfattande social praktik, alltså en vidare samhällskontext. Förhållandet mellan dessa är dessutom dialektiskt, så att diskursiva praktiker både antas reflektera och själva bidra till institutionella och samhälleliga utvecklingstendenser. Analysen av den sociala praktiken inkluderar således en granskning av kopplingarna mellan text, diskursiv praktik och social praktik, och detta även ur ett reproduktions- kontra förändringsperspektiv. Följaktligen ska jag här i den avslutande delen av uppsatsen diskutera verksamhetsbeskrivningarnas textegenskaper och tillkomstbetingelser i förhållande till utvecklingsskeden inom den finländska

högskolevärlden – skeden som givetvis i sin tur är nära förknippade med allmänna samhällsförändringar (Häyrinen-Alestalo 2003, Puhakka 2006).

Man kan inledningsvis konstatera att universitetsväsendet i Finland under det senaste halva århundradet genomlevt flera olika utvecklingsfaser (Eskola 2002 s. 222–377). I början av efterkrigstiden växte universitetsväsendet markant och fick en större regional spridning. Det moderna finländska universitetsväsendet kan sedan sägas ha utformats från mitten av 1960-talet till mitten av 1980-talet, alltså under den tidsperiod i vilken *Verksamhet 1977* hör hemma. Den här perioden karakteriseras också av en ökad statlig inblandning i universitetsverksamheten. Politiken tågade in i universitetsvärlden vilket ledde till olika slags maktkamper. Resultatet blev förändringar i universitetsförvaltningen, med centralisering och demokratisering som centrala tendenser.

För Åbo Akademi del kan 1970-talet klart ses som en förändringarnas tid, i synnerhet vad gäller förvaltningen (Widén 1993 s. 32). Ännu i början av 1970-talet tänkte man sig Åbo Akademi som ett privat universitet också framöver, men mot slutet av 1970-talet ändrades tongångarna och ett förstatligande ägde rum 1981 (Taxell 1993 s. 42). Inför denna övergång betonades bevarandet av Åbo Akademi som ett svenskt universitet, liksom möjligheten att bibehålla delar av självständigheten. I den här processen kom *Verksamhet 1977* att ha en stor betydelse (ibid.). Med andra ord gällde det alltså i slutet av 1970-talet att etablera Åbo Akademi som speciella status bland det ökade antalet universitet i Finland, något som i *Verksamhet 1977* syns framför allt i det starkt betonade finlandssvenska perspektivet.

Från och med medlet av 1980-talet avtog den politiska diskussionen inom det finländska universitetsväsendet, och en tid av dynamisk inre utveckling följde (Eskola 2002 s. 360–370). Runt slutet 1980-talet började begrepp som *resultat* och *effektivitet* dyka upp i diskussionen kring universitetens existensförutsättningar. Den ekonomiska depressionen i början av 1990-talet ledde vidare till att universitetens anslag inte längre ökade lika frikostigt som på 1980-talet. Ungefär samtidigt fick resultatstyrnings- och kostnads-effektivitetstänkandet ordentligt fotfäste inom såväl universitetsväsendet som den finländska statsförvaltningen i övrigt. Vid 1990-talets mitt blev följaktligen universitetens resultat, i termer av avlagda examina, den centrala utgångspunkten för resurstilldelningen. Universiteten fick visserligen i samma veva större självbestämmanderätt, men det var en frihet under resultatansvar.

Denna produktions- och effektivitetsideologi, även kallad *kommersialisering* (Puhakka 2006), märks också i universitetens tilltagande symbios med näringslivet. Detta återspeglas i *Verksamhet 2007* genom att en akademisk administrativ diskurs här kan sägas blandas med en marknadsföringsdiskurs,

och detta i en verksamhetsidégenre med rötter inom näringslivet (jfr Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 90f). Förutom i det positivt beskrivande tonfallet som genomsyrar texten, kan en marknadsförande retorik också skönjas t.ex. i formuleringen ”finskspråkiga studerande välkomnas och stöds”, där ett aktivt försök att sälja akademien till finskspråkiga studenter kan läsas in.

Förutom kommersialisering är också *internationalisering* en trend som vunnit fotfäste bland de finländska universiteten under de två senaste decennierna. Ännu på 1970-talet präglades Finland av en stark regionalpolitik som bland annat ledde till en nationell slutenhet inom universitetsväsendet (Häyrinen-Alestalo 2003). Från slutet av 1980-talet ökade dock den internationellt inriktade verksamheten, och i början av 1990-talet vann t.ex. begrepp som internationella toppforskningsenheter mark (Eskola 2002 s. 363). Åbo Akademis verksamhet bör således på 2000-talet ses ur ett globalt perspektiv, där finlandssvenskheten är ett – men alls inte det enda – existensberättigandet. I sitt inskriptionstal i september 2004 påpekade Åbo Akademis dåvarande rektor att förändringarna i omvärlden gjort att det blir ”angeläget att betona att Åbo Akademi aldrig kan nöja sig med att vara det bästa universitetet i det svenska Finland” (Björkstrand 2004). Denna utvecklingsgång är påtaglig i *Verksamhet 2007* där alltså den internationella inriktningen inom såväl forskning som utbildning intar en central position.

Det gäller med andra ord numera att klara sig i den globala konkurrensen på internationella marknader (t.ex. Häyrinen-Alestalo 2003). Utöver detta har *samhällsnytta* blivit ett nytt honnörsord under 2000-talet, isynnerhet efter att det år 2004 kom ett tillägg till universitetslagen som stadgar att universitetet ska fullgöra sin uppgift i samverkan med det övriga samhället (Björkstrand 2004). Också denna trend återspeglas i innehållet i *Verksamhet 2007*.

Överlag kan man konstatera att *Verksamhet 2007* har en mycket tydlig intertextuell koppling till universitetslagen, som alltså tillkom år 1997 och är den första gemensamma lagen för samtliga universitet i Finland (Eskola 2002 s. 370). Till exempel sådant som på forskning grundad undervisning och internationell kvalitet nämns i lagen och återkommer i verksamhetsbeskrivningen i något omstöpt form. Man kan alltså säga att om det 1977 handlade om att spika ramarna för Åbo Akademis förhållande till statsmakten, verkar tyngdpunkten 2007 i stor utsträckning ligga på att ge en bild av universitetet som ”en god elev” som rättar sig efter finska statens och den övriga omvärldens krav. Planeringsfunktionen ser också ut att ha tonats ner, vilket går hand i hand med Morpheus & Hartleys (2006 s. 469) iakttagelser att universitetens verksamhetsbeskrivningar ofta verkar fungera som bekräftelser på att man hörsammat olika intressenters krav och förväntningar. Ett sådant krav kan vara ett fastställande av organisationens konkurrensposition. Man

kan här jämföra hur Åbo Akademi omtalar sig själv i den första meningen i respektive verksamhetsbeskrivning. I *Verksamhet 1977* nämns att Åbo Akademi "[j]ämte övriga högskolor vid vilka det förekommer svenskspråkig utbildning" bör handha vissa uppgifter. *Verksamhet 2007* inleds istället med konstaterandet att "Åbo Akademi är det finlandssvenska universitetet, vars centrala mål är [...]". Åbo Akademi verkar med andra ord i den senare versionen ha funnit sin identitet och konkurrensposition.

En konklusion av min undersökning blir således att *Verksamhet 1977* ingår i en primärt administrativ diskurs, där tonen är stelare och mer föreskrivande och texten mer begränsad såväl till innehåll som spridning. *Verksamhet 2007* å andra sidan kombinerar den administrativa diskursen med en marknadsförande sådan och kan uppfattas som mer beskrivande, högtsvävande och utåtriktad. Huruvida texterna sedan kan anses arbeta för reproduktion eller förändring av universitetets eller omvärldens strukturer är inte alldeles enkelt att uttolka. Att *Verksamhet 2007* blandar olika diskurser kunde dock med utgångspunkt i Faircloughs teori tyda på tendenser till förändring av den diskursiva och därigenom den sociala praktiken (Winther Jørgensen & Phillips 2000 s. 87). Den mer enhetliga diskurstypen i *Verksamhet 1977* skulle då indikera motsatsen, det vill säga en strävan att bevara universitetet som det är. En sådan tolkning går visserligen stick i stäv bl.a. med antagandet att Åbo Akademi på 2000-talet funnit sig själv, men stöder däremot uppfattningar om universitetets insitutionens allt accelerande förändringsprocess.

Avrundning

Jag kan avslutningsvis konstatera att 2000-talet hittills har karakteriserats av en mängd olika reformer inom den finländska universitetsvärlden, Åbo Akademi inbegripet. Det har handlat om fortsatt effektivisering av såväl studier som administration och om nya system för exempelvis examensavläggande, kvalitetsäkning och personalavlönning (t.ex. Salonen 2005, Puhakka 2006). Förändringsivern har de facto varit så stor att vissa frågar sig om det traditionella bildningsuniversitetet alls har en framtid (Puhakka 2006)? Med andra ord blir det utan tvekan mycket intressant att se hur Åbo Akademis verksamhetsbeskrivning ser ut år 2037!

Litteratur

- Björkst Strand, Gustav, 2004: Universitetens uppgifter varaktiga eller föränderliga? Inskriptionstal vid Åbo Akademis inskription den 1 september 2004.
http://www.abo.fi/press/svenska/annat/2004_09_01_rektors_tal.html. (Läst 13.8.2007)
- Davis, James H. et al., 2007: Mission Possible: Do School Mission Statements Work? I: *Journal of Business Ethics*, vol. 70 nr 1. S. 99–110.
- Eskola, Seikko, 2002: Tiedepolitiikka ja korkeakoulut. I: Tommila, Päiviö (red.) *Suomen tieteen historia 4: Tieteen ja tutkimuksen yleinen historia 1880-luvulta lähtien*. Borgå.
- Fairclough, Norman, 1992: *Discourse and social change*. Cambridge.
- Hellspong, Lennart & Ledin, Per, 1997: *Vägar genom texten: handbok i brukstextanalys*. Lund.
- Holmberg, Per & Karlsson, Anna-Malin, 2006. *Grammatik med betydelse: en introduktion till funktionell grammatik*. Uppsala.
- Häyriäinen-Alestalo, Marja, 2003: Yliopisto- ja tiedepolitiikan nousu ja uho. I: *Tieteessä tapahtuu* 2/2003. S. 29–32.
- Morpheus, Christopher C. & Hartley, Matthew, 2006: Mission Statements: A Thematic Analysis of Rhetoric Across Institutional Type. I: *The Journal of Higher Education*, vol. 77 nr 3. S. 456–471.
- Puhakka, Antero, 2006: Farväl till bildningsuniversitetet. I: *Acatiimi* 7/2006. S. 2.
- Salonen, Toivo, 2005: Yliopisto ajan kuvana. I: *Kide* 6/2005. S. 42.
- Swales, John M & Rogers, Pricilla S, 1995: Discourse and the projection of corporate culture: the Mission Statement. I: *Discourse & Society* 6(2). S. 223–242.
- Taxell, Lars Erik, 1993: Åbo Akademis förstatligande. I: *Åbo Akademi 1918-1993. Del I: Verksamhetens bakgrund och förutsättningar*. Åbo. S. 39–69.
- Widén, Solveig, 1993: Stiftelsen för Åbo Akademi. I: *Åbo Akademi 1918-1993. Del I: Verksamhetens bakgrund och förutsättningar*. Åbo. S. 22–38.
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, 2000: *Diskursanalys som teori och metod*. Lund.

Namn på torskfiskeplatser vid Kökar

Inledning

Torskfisket har alltifrån äldsta tider vid sidan av strömmingsfisket haft stor ekonomisk betydelse för folk på Kökar. Torskfiskeplatser sågs som en viktig ekonomisk tillgång och deras läge hemlighölls noga för alla obehöriga. I vissa familjer fördes bok, s.k. torskböcker eller torskbiblar, över dessa platser läge. Här antecknades också de naturliga positionsangivelser, s.k. *mark*, med vilkas hjälp man navigerade sig fram till platsen. Uppgifterna gick i arv från far till son. Se vidare Gardberg 1966 om torskböcker och torskmärken i Kökars sn, Åland.

Vilka språkliga strategier använde sig då folk på Kökar av för att benämna sina torskfiskeplatser i dagligt tal? Finns det skillnader resp. likheter i olika områdets namnsystem? I en föregående studie (Falck-Kjällquist 2004) framkom att fiskarnas benämningar på sina fiskeplatser i samtliga där undersökta områden¹ ur namnsemantisk synpunkt till allra största delen är positions- eller lägesangivande.

Ur den korpus som ligger till grund för ovan nämnda undersökning har materialet för genomgången nedan av cirka 100 namn betecknande torskfiskeplatser på Kökar hämtats.

Namn med huvudled som anger torskfiskeplats

Av de upptecknade namnen har 38 namn en huvudled som är direkt fiskeplatsangivande. De innehåller ord som används av språkbrukarna i området för en plats där man fiskar torsk.

---

¹ En korpus på cirka 1400 namn på fiskeplatser samlades under 1970-talet in av mig genom intervjuer med den bofasta befolkningen i ett antal fiskesamhällen längs Bohusläns kust, i ett antal byar runt Vänern och Vättern och i Ålands och Åbolands skärgårdsområden. Arbetet skedde i nära samarbete med de namnarkiv som ansvarar för dokumentationen av ortnamn inom de undersökta områdena. Om insamlingsmetod se Falck-Kjällquist 1984, s. 5 och 1987, s. 155; se även Falck-Kjällquist 2004, s. 57 ff. och 2005, s. 556 ff.

1. *Rum*. Ett sådant ord är *rum* n. 'skrymsle, vrå, gömställe, tillhåll el.dyl.' Jfr SAOB under *rum* sbst.³ betydelse 7 med jämförelse till betydelserna 4, 6 och 9 (R 2891). Ordet har endast påträffats i huvudleden i namn på torskfiskeplatser samt som senare led i områdesdialektens *torskrum* 'plats där torsk håller till (och kan fångas)'. Eftersom torsken ofta håller till vid branter eller i djupa klyftor och hålor på havsbotten, betecknar ordet ofta sådana platser. I denna betydelse och användning har ordet under mina intervjuer med fiskare längs Bohusläns kust, i Vänern-, Vätternområdet och delar av Ålands och Åbolands skärgårdsområden endast påträffats på Åland, i synnerhet på Kökar, och i Åboland. *Rum* ingår i huvudleden i 12 namn.

Bestämningslederna i namnen på *-rum* innehåller i ett fall, *Mattgubbens rum*, ett husbondenamn, *Mattgubben*. Torskfiskeplatsen upptäcktes av och sågs därför som tillhörig *Mattgubben* och nyttjades (i första hand) av honom.

I namnet *Djuprummet* innehåller bestämningsleden adjektivet *djup* och syftar på att torskrummet ligger djupt i förhållande till det näraliggande torskrummet *Branten*.

De övriga 10 namnen är lägesangivande. I åtta namn innehåller bestämningsleden namnet på den lokalitet invid vilken platsen ligger, i två fall bådar, *Innerbådrummet* vid *Innerbådan*², både vars högsta del sticker upp strax ovanför vattenytan söder om Impkobb, och *Storbådrummet* intill *Storbådan*, en både delvis över vattenytan i havet söder om Impkobb. I övriga sex fall innehåller bestämningsleden namnet på kringflutna lokaliteter, nämligen: – *Rödkläpprummet* vid skäret *Rödkläpp*. – *Skarvkläpprummet* vid *Skarvkläpp*. – *Smörkobbrummet* med alternativnamnet *Smörkobb* vid *Smörkobb*. – *Spränghärrummet* vid *Spränghäran*. – *Storkobbrummet* med alternativnamnet *Storkobben* invid skäret *Storkobben*. – *Svartkläpprummet* vid *Västra Svartkläpp*. I ett namn innehåller bestämningsleden namnet på det sund i vilket fiskeplatsen ligger, nämligen *Rummet Sätansundet*, som ligger i *Sätansundet*, sundet mellan *Södra Sätankläppen* och *Sätane*.

Bestämningsleden i ett namn, *Rummet västsunnanpå Innerhära*, innehåller den lägesangivande prepositionsfrasen *västsunnanpå Innerhära*. Platsen ligger sydväst om ön *Innerhära*. Huvudleden är framförställd.

Ett av namnen har obestämd form, *Mattgubbens rum*, och 11 bestämd form. Samtliga namn har singular böjning. I två namn förekommer efterställd bestämningsled, *Rummet västsunnanpå Innerhära* och *Rummet Sätansundet*.

2. *Håll* eller **torskhåll*. Som direkt fiskeplatsangivande ses också områdesdialektens *håll* n. 'fiskesump (i båt)', eller möjligen ett **torskhåll* n. 'torsksump'. Någon sammansättning **torskhåll* har inte påträffats i området,

² Innerbådan ligger innanför, i det här fallet norr om, Storbådan.

jfr dock sammansättningen *fisk-håll* under *håll 2* (FO 3 s. 19). Ett *håll* eller **torskhåll* förekommer i två namn, *Stortorskhållet* och *Torskhållet*. Namnen syftar på att förekomsten av torsk är så god att fiske där kan liknas vid att dra upp torsk ur en fiskesump. Även bottenformationens utseende för tanken till en fiskesump. Enligt dem som fiskar på *Stortorskhållet* består platsen av en fördjupning i botten "det är som ett klov som sträcker sig ut mellan två klippor (på botten)". Bestämmningsleden i namnet *Stortorskhållet* innehåller antingen en appellativ sammansättning *stortorsk* syftande på att stora torsk finns på platsen (i "sumpen") eller också, om huvudleden innehåller ett **torsksump*, adj. *stor* syftande på att platsen liknar en stor fiskesump där torsk förvaras. Namnet *Torskhållet* kan antingen ses som ett osammansatt jämförelsenamn innehållande ovannämnda icke belagda dialektord eller som en sammansättning med fiskbeteckningen *torsk* i bestämningsleden och en huvudled innehållande ovannämnda *håll* 'fiskesump' i jämförande användning.

3. Pall. I samtal om var man fiskar torsk förekommer vid sidan av *torskrum* ofta *torskpall*, där senare leden innehåller dial. *pall* m. '(större) sten eller berghåll el.dyl., vars ena sida (ibland båda sidorna) stupar lodrätt och är brant(a)'. Enligt samtliga meddelare på Kökar är just den branta sidan av en bergformation en av de viktigaste betydelsekomponenterna för *pall*. För en långsluttande bergformation under vattnet används andra ord som t.ex. *grund*. Sju namn innehåller *pall*, sannolikt i en mer eller mindre fiskeplatsbetecknande användning, kanske i en elliptisk användning av områdesdialektens *torskpall*.

Ett namn är osammansatt, nämligen *Pallen* (på sjökort även *Pallegrund*). Torskplatsen består av en pall "grund var det ju inte" (enl. meddelaren). Namnformen *Pallegrund* är säkerligen påverkad av standardspråket, och tillägget *grund* tillkommet genom anslutning till andra (navigations- eller sjökorts)namn på *grund*. Den dialektala namnformen är *Pallen*.

Bestämningslederna i de sex tvåledade fiskeplatsnamnen på *-pall* innehåller i tre fall husbondenamn, nämligen: – *Norstenspallen*, som betecknar ett torskrum vid en djupt liggande bergknöl med en brant, lodrätt stupande sida. "Gubben", dvs. husbonden *Norsten* på *Norstugan*, lodade upp pallen och upptäckte den som god torskfiskeplats. – *Pellgubbes pallen*, bra och givande torskplats som "gubben", dvs. husbonden, på *Pellas* hade hittat. Han fiskade där. – *Sörstugmattaspallarna*, torskrum i form av två små upphöjningar på sjöbotten på 2,1 resp. 2,7 meters djup. Husbonden på *Sörstugan*, *Sörstugmatti*, hittade fiskeplatsen och fiskade där.

De övriga tre namnen på *-pall* har lägesangivande bestämningsleder. I namnet *Brinkpallarna* (alternativ namnform *Brinkbådarna*) innehåller

bestämningsleden namnet på grundområdet *Brinken*, på vilket platsen ligger. Namnen *Norra pallen* och *Södra pallen* innehåller adj. *norra* resp. *södra*. Torskplatserna består av två inte långt från varandra liggande pallar på havsbotten, en nordligare och en sydligare.

4. Brant. Namnen på *-brant* kan sägas befinna sig i ett mellanläge. De ses här närmast som primära fiskeplatsnamn och då närmast jämförbara med namnen på *-pall*. På samma sätt som man talar om en *torskpall* borde man kunna tala om en **torskbrant*. 17 namn har huvudled innehållande *brant* m. här betecknande brant på havsbotten. Samtliga lokaliteter ligger djupt under vattenytan och har säkerligen namngivits i samband med att de upptäckts och börjat användas som torskfiskeplatser. Något behov av att namnge dessa platser av annan anledning än deras betydelse som torskfiskeplatser låter sig svårligen tänkas, särskilt som de i äldre tid legat avsevärt djupare än i dag. Landhöjningen i området anses vara cirka 0,5 m per 100 år.

Två namn är osammansatta: – *Brantarna*, sammanfattande för *Södra Branten* eller *Källskärsbranten* eller *Yttre* och *Inre Branten* resp. *Norra Branten*, brantar och torskfiskeplatser på havsbotten väster om Kökar (huvudön) och Kökarskärgården med bl.a. ön Källskär. Man fiskar vid och på brantarna på havsbotten. – *Branten*, torskkrum vid en brant slutning på havsbotten.

15 namn är tvåledade. Av dessa innehåller bestämningslederna i två likalydande namn mansnamnet *Pet*³, nämligen: – *Petbrant* (med alternativnamnet *Kalskärsbrantarna*, se detta), Karlby. Torskkrummet består av en brant på havsbotten och upptäcktes sannolikt av någon *Peta*, som sedan också fiskade där. Vid uppteckningstillfället fiskade flera olika personer på olika delar av *Petbrant*; jfr *Kalskärsbrantarna* och *Västanpå Petbrant*. Namnet förekommer även i en torskboek från Kökar. Jfr *Petbrant*, Hellsö, nedan. – *Petbrant*, Hellsö, vid Kökarsören, torskfiskeplats och brant på havsbotten med två små branta upphöjningar eller knölar cirka 50 meter från varandra, *Norr Petbrant* resp. *Söder Petbrant*, vilka enligt meddelaren liknar små golv omgivna av branta stup. Även denna torskfiskeplats upptäcktes och nyttjades sannolikt av en *Peta*. En annan möjlighet är att fiskeplatsen kan vara uppkallad efter eller namngivningen inspirerad av torskkrummet *Petbrant* i Karlby, nämnt ovan, som ligger längre in i Karlbyskärgården nära Kalskär.

I namnet *Djupbranten* innehåller bestämningsleden adjektivet *djup*. Torskkrummet ligger vid den djupare delen av en brant som stupar neråt från en knöl på havsbotten på cirka 1 meters djup ner till den intill liggande havs-

³ Enligt docent Peter Slotte, huvudredaktör för Ordbok över Finlands svenska folkmål, är mansnamnet *Pet* sannolikt en folklig kortform av (ytterst) mansnamnet *Petrus*.

botten på cirka 25 meters djup. Fiskeplatsen ligger alltså djupare än de flesta andra torskrum.

I namnet *Stortorskbranten* innehåller bestämningsleden sannolikt ett *stortorsk* och syftar på att det där finns och att man där kan fånga stora torskar. En annan möjlighet är naturligtvis att huvudleden är ett sammansatt dialektord *torskbrant och bestämningsleden adj. *stor*.

De övriga 11 namnens bestämningsleder är lägesangivande, sex genom lägesangivande adjektiv, t.ex. *Inre branten*, den inre (dvs. östligare) av två torskfiskeplatser och *brantar* på havsbotten väster om Källskär, *Inre Bredgrynnbranten*, torskfiskeplats och den från Kökarsören sett inre av de två *Bredgrynnbrantarna*, *Norr Petbrant*, torskrum på den *norra* delen av *Petbrant*, och *Söder Petbrant*, torskrum på den *södra* delen av *Petbrant*.

I fem namn anges läget genom att bestämningslederna innehåller namnet på den lokalitet invid vilken platsen ligger, t.ex. *Bredgrynnbrantarna*, och *Kalskärsbrantarna* (alternativnamn *Petbrant*), torskrum på och vid en brant sluttning (branta sluttningar) på havsbotten väster om och nära *Kalskär*.

Namn med deleterad eller underförstådd huvudled som anger torskfiskeplats och med annat ortnamn i bestämningsleden

Drygt hälften av namnen på torskfiskeplatser runt Kökar har deleterad eller underförstådd huvudled och bestämningsled innehållande annat ortnamn. Dessa namns status som namn på torskfiskeplatser grundas på utomspråkliga kriterier, dvs. på uppgift given av meddelarna om vad namnen betecknar. Namntypen kan illustreras av namnformer som *Smörkobb* med alternativnamnet *Smörkobbrummet*, en mycket givande torskfiskeplats vid den höga klippön *Smörkobb*, och *Storkobb*, alternativ namnform till *Storkobbrummet*, torskplats vid den höga klippön *Storkobben* med toppar på drygt 20 meter, samt *Såtansundet*, alternativnamn till *Rummet Såtansundet*, torskplats i sundet *Såtansundet*. Av namn med deleterad eller underförstådd huvudled innehåller bestämningsleden i cirka hälften av fallen namn på olika undervattenslokaliteter, ett innehåller namnet på det sund, *Såtansundet*, i vilket fiskeplatsen ligger och i fyra namn innehåller bestämningsleden en lägesangivande prepositionsfras. I övriga namn med deleterad huvudled innehåller bestämningsleden namnet på den övervattenslokalitet invid vilken torskfiskeplatsen ligger. Samtliga namn med deleterad huvudled är lägesangivande.

1. Bestämmningsleden innehåller namn på bådar: I 13 av här upptecknade namn på torskrum innehåller bestämningsleden namnet på den både, på områdesdialekten *båda* m., 'grund vars översta del sticker upp ovanför vattenytan', på eller vid vilken fiskeplatsen ligger och anger följaktligen platsens läge på eller vid denna.

Ordet *både* har, till skillnad från *pall* i *torskpall* och från bohuslänskans *både* i t.ex. *makrillbåde*, inte påträffats som senare led i något ord för fiskeplats i områdesdialekten. Det kan dock nämnas att bestämningsleden i tre av namnen på de bådar som förekommer i materialet sannolikt är inspirerade av fisket vid båden, nämligen: – *Abrahamsbådan*, med bestämningsled innehållande mansnamnet *Abraham* antingen syftande på den som upptäckte och nyttjade torskrummet vid bådan, jfr i så fall t.ex. *Norstenspallen*, eller på att någon *Abraham* grundstött och eventuellt omkommit på båden. – *Torskbådan*, med bestämningsled innehållande fiskbeteckningen *torsk*, väl syftande på gott torskfiske vid båden. – *Trättesbådan*, med bestämningsled innehållande verbet *trättas*, säkerligen syftande på tvist om fisket vid båden.

2. Bestämmningsleden innehåller namn på grynnor: Minst 13 av här upptecknade torskrum ligger på eller vid grynnor där man under lekströmmingstiden fiskar strömming, s.k. *lekströmmingsgrynnor* eller *skötgrynnor*. Vid den tid då strömmingen leker håller torsken till på grynnorna och äter rom. Huvudleden i dessa namn ses som deleterad eller underförstådd och namnet på grynnan ses som bestämningsled angivande torskfiskeplatsens läge på eller vid grynnan. Flera av grynnorna är stora, släta och vidsträckta fiskegrynnor på olika djup, vissa relativt nära vattenytan, medan andra, som t.ex. *Storgrynnan* eller *Källskärs storgrynnan*, kan ligga på 5 famnars djup, 11 meter enligt gällande sjökort. På grynnorna kan finnas en eller flera torskpallar. Enligt flera meddelare har "pallarna [...] inga namn men det är mark på landena sen som man söker opp dom på" (meddelare i Karlby). I det här nämnda exemplet försiggick torskfiske på och omedelbart intill grynnan, som ligger cirka 0,5 sjömil väster om *Källskär*. Namnet förekommer även i en torskbook från Kökar med kommentaren "där är många torskpallar; tre ställen där vi torskade"; Som exempel kan vidare nämnas *Bredgrynnan*, som är en bred lekströmmingsgrynna. Även detta namn förekommer i samma torskbook, här uttryckligen som namn på torskrummet vid grynnan.

3. Bestämmningsleden innehåller namn på andra formationer under vattenytan: Två namn innehåller namn på andra formationer under vattenytan, nämligen: – *Ryggen*, torskrum och grundrygg på havsbotten sydväst

Storkobb. – *Sandåsen*, torskfiskeplats och sandås på bottnen. Även dessa namn ses som lägesangivande namn med deleterad eller underförstådd fiskeplatsangivande huvudled.

4. Bestämmningsleden innehåller namn på artefakt på havsbotten: Ett mycket givande torskrum, *Vraket*, består av ett gammalt vrak på havsbotten vid Kökarsören och kallas helt enkelt *Vraket*, jfr *Rödskärsvraket* vid *Rödskär*, *Borstö*, och *Kalskärsvraket* eller *Torskgaleasen*, *Vänö*.⁴

5. Bestämmningsleden innehåller namn på naturlokalteter över vattenytan: Denna namngrupp omfattar cirka hälften av de namn som har deleterad eller underförstådd huvudled. Förutom ovan nämnda *Smörkobb* och *Storkobb* med sina alternativa namnformer kan som exempel på fiskeplatsnamn av detta slag nämnas: – *Fågeln* (på sjökortet *Fågelskär*), torskfiskeplats vid liten men hög kobb som på långt håll ser ut som en sjöfågel som flyter på vattenytan. – *Kläpparna* eller *Örkläpparna*, torskfiskeplats vid kala bergskär med toppar på fem meters höjd och mera cirka 700 meter sydöst om Kökarsören eller Ören. – *Nabban*, mycket god torskfiskeplats vid udden *Nabban* på Östra Mörskär. – *Torskudden*, fiskeplats vid udden *Torskudden*, *Karlby*. Vidare kan nämnas *Skåpen*, torskfiskeplatser intill en bergformation som kallas *Skåpen* på *Kalskärs* sydöstra udde. Om denna namntyp se vidare Falck-Kjällquist 2004 s. 61 ff. (The name type *Hökholmen*) och där cit. litt.

6. Bestämmningsleden innehåller lägesangivande prepositionsfras: I fyra namn med deleterad eller underförstådd huvudled utgörs bestämningsleden av en lägesangivande prepositionsfras, nämligen: – *Söder på Höterhärådan* 'söder om Höterhärådan'. Platsen ligger söder om Höterhärådan. Som en i namnbrukarens/namn-givarens medvetande underliggande namnform med icke deleterad eller underförstådd huvudled skulle då kunna ansättas **Torskrummet söder på Höterhärådan*. – *Västanpå Bräckan* 'väster om Bräckan' med en underliggande namnform som **Torskrummet västanpå Bräckan*. Platsen ligger väster om Bräckan. – *Nordanpå Såtarna* 'norr om Såtarna' med en underliggande namnform som **Torskrummet nordanpå Såtarna*. Platsen ligger norr om Såtarna. – *Västanpå Petbrant* med en underliggande namnform som **Torskrummet i väster på Petbrant* eller

⁴ *Rödskärsvraket*, *Borstö*, *Nagu* sn, *Åboland*. Torskrummet utgörs av ett vrak, *Rödskärsvraket*, på havsbotten inte långt från *Rödskär*. *Kalskärsvraket* eller *Torskgaleasen*, *Vänö*, *Hitis* sn, *Åboland*. Torskrum vid och i vrak vid *Kalskär*, bestående av en rysk båt lastad med torsk; meddelarens far (liksom meddelaren själv) hade varit engagerad i försök att bärga båten, men meddelaren var den förste som började fiska torsk vid vraket "där fick vi mycket torsk, första gången vi kasta där fick vi 120 torsk".

**Torskrummet väster om den egentliga Petbrant*. Platsen består av en brant slutning på havsbotten liggande i väster på Petbrant eller väster om det egentliga Petbrant. Om denna namntyp se vidare Falck-Kjällquist 2004 s. 70 ff. och där cit. litt.

Några synpunkter

I denna korpus, liksom i Falck-Kjällquist 2004, är fiskarnas namn på sina fiskeplatser ur namnsemantisk synpunkt till största delen positions- eller lägesangivande. Det är knappast överraskande att så är fallet. Att känna till positionen för en fiskeplats är en förutsättning för att bedriva fiske. Kanske kan de lägesangivande namnen ses som ett praktiskt sätt att kortfattat ge en positionsanvisning om läget på en fiskeplats. Bestämmningsleden i de lägesangivande namnen innehåller följaktligen här, liksom i andra områden (se ovan), en positionsangivelse, vanligen namnet på den lokalitet invid vilken platsen ligger, t.ex. *Smörkobbb* eller *Smörkobbrummet*, eller också, inte så vanligt, en lägesangivande prepositionsfras, t.ex. *Nordanpå Sätarna*, och *Rummet västsunnanpå Innerhära* eller ett lägesangivande adjektiv, t.ex. *Norra pallen*.

Här presenterade 100 namn på torskfiskeplatser i Kökars skärgårdsområde har i 38 namn en huvudled som är fiskeplatsangivande, dvs. som innehåller ord för torskfiskeplats. Av dessa ingår områdesdialektens *rum* n., i namnen sannolikt en kortform för *torskrum*, som huvudled i 12 namn⁵, i två namn innehåller huvudleden ortsdialektens *håll* eller **torskhåll*, i sju namn *pall*, jfr *torskpall* ovan, och i 17 namn innehåller huvudleden *brant*. Ifråga om *brant* som ord för torskfiskeplats se ovan under *brant*. De övriga namnen saknar fiskeplatsbetecknande huvudled, dvs. denna är deleterad eller underförstådd. Dessa namns status som namn på torskfiskeplatser grundas på utomspråkliga kriterier, dvs. på uppgift given av meddelarna om vad namnen betecknar.

Det kan noteras att det är bland namn med fiskeplatsangivande huvudled som man finner de fåtaliga namnen med bestämmningsled innehållande husbondenamn eller mansnamn av annat slag. Under fältarbetet framkom, att meddelarna såväl på Kökar som i andra undersökta områden (se inledningen) hade uppfattningen att mansnamn är mycket vanliga i namn på fiskeplatser. På Kökar framhölls detta mycket tydligt. Så förhåller det sig emellertid inte varken på Kökar eller i andra områden. Se vidare Falck-Kjällquist 2005 (s. 557 ff. och där cit. litt.). Majoriteten av namnen i denna korpus är inte

---

⁵ Jfr *Storrummet* och *Långskärrummet*, två namn på torskfiskeplatser på Borstö, Nagu sn, Åboland.

relaterade till personer i egenskap av upptäckare, ägare eller brukare utan, som ovan påpekats, till platsens läge. I namnen på de torskfiskeplatser som har huvudled innehållande *rum* ingår å andra sidan i de allra flesta ett mansnamn i bestämmingsleden. I dessa fall har namngivaren säkerligen inspirerats av en önskan att åt sig själv "muta in" en nyupptäckt eller givande torskfiskeplats genom att låta namnet innehålla ägarens/upptäckarens/brukarens namn som en typ av revirmarkering.

Litteratur

- Falck-Kjällquist, Birgit, 1984: Namn på två naturlokalteter i Karlby by, Kökars socken, Åland. I: OUÅ 1984. S. 5–13.
- Falck-Kjällquist, Birgit, 1987: Struktur och namnsemantiskt innehåll som mönsterbildande faktorer i namn på fiskeplatser i tre svenskspråkiga områden. En preliminär rapport. I: Nionde nordiska namnforskarkongressen Lund 4–8 augusti 1985. Red. av Göran Hallberg, Stig Isaksson och Bengt Pamp. (NORNA-rapporter 34.) Uppsala. S. 151–161.
- Falck-Kjällquist, Birgit, 2004: On Fishermen's Naming of Their Fishing Places. I: Namenwelten. Orts- und Personennamen in historischer Sicht. Hrsg. von Astrid van Nahl, Lennart Elmevik & Stefan Brink (Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 44.) Berlin-New York. S. 57–75.
- Falck-Kjällquist, Birgit, 2005: Mattgubbens rum och Saras varp. Om personrelaterade namn på fiskeplatser. I: Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen. Red. Av Björn Melander (huvudred.), Görel Bergman-Claeson, Olle Josephson, Lennart Larsson, Bengt Nordberg, Carin Östman. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 67.) Uppsala. S. 556–567.
- FO = Ordbok över Finlands svenska folkmål. 1982 ff. Helsingfors. (Forskningscentralen för de inhemska språken. Skrifter 1.)
- Gardberg, John, 1966: Torskmärken kring Mörskär och Kökarsören. I: Budkavlen 43–44 (1964–65). S. 159–192.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien 1–. Lund. 1898–.

Språkssystem och språkanvändning

1. Inledning

I sitt *Kompendium i grammatik och allmän språkvetenskap* konstaterar Erik Andersson (1996 s. 8) följande: ”Att språket är ett system innebär bland annat att vi har tillgång till ett förråd av uttryck med olika innehåll, som vi kan välja mellan”. Detta citat exemplifierar den välkända uppfattningen att det existerar ett språkligt system bakom det språkbruk som är situerat i tid och rum. En gränsdragning mellan språkssystem och språkanvändning har varit och är dominerande inom det språkvetenskapliga tänkandet (se t.ex. Linell 1998 s. 3ff). Den har också rätt långa anor, och man kan således notera att t.ex. redan Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1859 [1817] s. 369) antyder en sådan gränsdragning i sin formulering ”die Rede, und ihr System, die Sprache” (kursivering i original). Det förefaller dock troligt att synen på ett bakomliggande språkssystem har sedimenterats på 1900-talet, inte minst genom den kanoniska läsningen av Ferdinand de Saussures *Cours de linguistique générale* och den där föreslagna distinktionen mellan langue och parole.

Som exempel på det som jag menar med kanoniska läsningar av *Cours* tar jag här Bertil Malmberg (1972 [1964] s. 12), som konstaterar att Saussure gjorde:

en för all vetenskaplig behandling av språk nödvändig distinktion mellan det abstrakta systemet, koden, dvs. själva den struktur av uttrycksresurser, som den talande människan disponerar över, och den konkreta manifestationen av detta system i talhandlingen och talsituationen. La langue är bygglådan, uppsättningen av smådelar, av uttrycksmöjligheter; la parole åter de enskilda yttranden eller texter, som byggs upp av dessa enheter med de för språket gällande reglerna som rättesnöre.

I detta bidrag vill jag argumentera för att den här sortens gränsdragning mellan å ena sidan ett primärt och autonomt språkssystem och å andra sidan en sekundär, praktisk tillämpning av detsamma kan vara problematisk och bidra till en förvirring kring förståelsen av språket och av språkvetenskapens

uppgifter och studieobjekt.¹ Jag kommer emellertid inte att uppehålla mig vid sådana språkvetenskapliga konceptioner som vill göra gällande att språk-systemet är det enda riktiga objektet för ett språkvetenskapligt studium. I stället tar jag utgångspunkt i sådana konceptioner som ger sig ut för att vara funktionalistiska och praxisorienterade och som följaktligen anser att språk-användningen utgör ett centralt objekt för ett språkvetenskapligt studium. Jag fokuserar i detta sammanhang särskilt på M.A.K. Hallidays koncept om funktionell grammatik. Vad jag menar är att han, trots det funktionalistiska ramverket, förefaller tilldela även språkssystemet en central roll. Därefter återkommer jag till Saussure och föreslår en fråga om den kanoniska läsningen avvikande tolkning av *langue-parole*-distinktionen. Denna fungerar sedan som en utgångspunkt för den tes som jag ytterst vill föra fram, nämligen att *både* språkssystemet *och* språk-användningen inte kan utgöra studieobjekt för språkvetenskapliga undersökningar. Jag diskuterar problemet närmast utifrån ett epistemologiskt perspektiv. Däremot är det inte min avsikt att argumentera för eller emot system- eller användningsorienterade lingvistiska angreppssätt.

2. Formalism och funktionalism

Det är framför allt under den post-chomskyanska eran som flera röster har gjort sig hörda som velat lyfta fram studiet av språket i bruk. Till denna skara språkvetare hör bl.a. representanter för så kallade pragmatiska eller funktionalistiska inriktningar. Skillnaden mellan systemorienterade och användningsorienterade språkvetenskapliga perspektiv har ofta sammanfattats just som en motsättning mellan ett formalistiskt och ett funktionalistiskt perspektiv. Det är dock långtifrån klart vad som menas med dessa två perspektiv.² Jag kommer här att ansluta mig till Linells syn på formalism (monologism) och funktionalism (dialogism). I ett formalistiskt systemperspektiv ses språket enligt Linell som en uppsättning abstrakta objekt (ord, satser, regler) som är principiellt oavhängiga av kontexter. Det är alltså fråga om uttryck med fixerade och dekontextualiserade betydelser. Diskurserna ses som sekundära användningar av ett på förhand givet system, dvs. som processer där underliggande systemenheter blir använda och kontextualiserade. (Linell 1998 s. 3f, 277.)

¹ Den fråga som står i fokus för denna artikel har jag haft förmånen att diskutera med Erik Andersson ända sedan min studietid. Visserligen har jag starka misstankar om att vi inte är eniga på denna punkt, men Erik har alltid visat ett generöst engagemang och aldrig avfärdat frågan som ointressant eller meningslös. För detta vill jag uttrycka min tacksamhet.

² Exempelvis Frederick Newmeyer (1998) drar en annorlunda distinktion än den jag kommer att utgå ifrån i denna artikel.

Dialogismen anlägger i sin tur ett dynamiskt process- och praktikperspektiv och betonar att betydelser skapas och förhandlas i kommunikation mellan människor. Diskurs och interaktion ses alltså som primära, och de diskursiva praktikerna studeras med hänsyn till de kontexter där de förekommer. (Linell 1998 s. 4ff, 35ff.)

En något liknande gränsdragning finns även hos Simon Dik som menar att man inom det formalistiska paradigmet ser språket som en uppsättning meningar vars uppgift är att ge uttryck för tankar. Studiet av språklig kompetens betraktas som primärt i förhållande till studiet av performans, och man menar att ett språks satser och meningar måste kunna beskrivas utan hänsyn till de kontexter och situationer där de används. Syntaxen ses som autonom i förhållande till semantiken, och både syntaxen och semantiken ses som autonoma i förhållande till pragmatiken. Den funktionalistiska synen representerar en motsatt syn såtillvida att den ser språket som ett instrument för social interaktion och anser att språkets primära uppgift är kommunikation. I enlighet med detta bör studiet av språksystemet ske inom ramen för studiet av språkanvändningen, och språkliga uttryck måste beskrivas med hänsyn till deras funktioner i olika sammanhang. Här är pragmatiken det övergripande ramverket inom vilket syntaxen och semantiken bör beskrivas. (Dik 1981 s. 4f.)

I det följande skall jag diskutera synen på förhållandet mellan system och bruk i Hallidays funktionella grammatik.

3. System och användning inom funktionell grammatik

Det framgick ovan att funktionalisterna tenderar att som sin primära uppgift se studiet av språkanvändningen. Halliday, som otvivelaktigt är en av de senaste decenniernas mest inflytelserika representanter för ett funktionalistiskt språkstudium, har i linje med detta i ett flertal sammanhang poängterat vikten av att undersöka språket i bruk. Men han har likväl också påpekat att det inte är tillräckligt att studera enbart språkbruket, utan att man därtill bör studera språksystemet. I en av sina allra tidigaste presentationer av det funktionalistiska ramverket i artikeln *Language system and language function* (1970) konstaterar han följande:

The particular form taken by the grammatical system of language is closely related to the social and personal needs that language is required to serve. But in order to bring this out it is necessary to look at both the system of language and its functions at the same time; otherwise we will lack any theoretical basis for generalizations about how language is used. (S. 142.)

Detta både-och-perspektiv förblir ett dominerande element i alla senare versioner av Hallidays funktionella grammatik – eller systemisk-funktionella lingvistik, som den också kallas. Exempelvis säger han om sin *Introduction to functional grammar* att den är ämnad att vara både en textgrammatik och en systemgrammatik, och detta av följande skäl:

Discourse analysis has to be founded on a study of the system of the language. At the same time, the main reason for studying the system is to throw light on discourse – on what people say and write and listen to and read. Both system and text have to be in focus of attention. (Halliday 1994 s. xxii.)

Något tillspetsat konstaterar Halliday i ett annat sammanhang att det vore sterilt att beskriva systemet utan att beskriva bruket och meningslöst att beskriva bruket utan att beskriva systemet (Halliday 1985 s. 10). Mot bakgrunden av detta förvånar det inte att han uttryckligen tar utgångspunkt i Saussures nämnda dikotomi som han uppfattar som en motsättning mellan "the system of language and its instantiation in acts of speaking" (Halliday 1994 s. xxii; se även Halliday 1985 s. 9).

Det bör kanske påpekas att Halliday inte alltid är helt entydig i sin definition av motsättningen mellan system och bruk. Han konstaterar t.ex. att en gränsdragning mellan kompetens och performans i chomskyansk mening inte är meningsfull (t.ex. Halliday 1970 s. 145). I en diskussion med Herman Parret, 1974, avvisar han även Saussures dikotomi (se Halliday 1994 [1978] s. 52), trots att han alltså på andra ställen uttryckligen omfattar den.³ Halliday har utan tvivel också en från formalisterna avvikande syn på vad systemet består av. Det är inte fråga om en välavgränsad uppsättning grammatiskt korrekta satser utan snarast om en samling funktionella kategorier (se t.ex. Halliday 1970 s. 165, Halliday 1973 s. 36f, Halliday 1985 s. 7, Halliday 1994 [1978] s. 47). Men trots dessa relativiserande omständigheter, förefaller det klart att han postulerar ett system bakom språket.

Halliday torde vara långtifrån ensam om detta tänkande inom funktionalistisk och språkbruksorienterad lingvistik.⁴ Jag tror att det finns många funktionalister som utgår från att det bakom parole finns ett langue, bakom texter ett system, bakom språket ett "språk". Språkbruket, texter, diskurser mm. är enligt deras syn följaktligen representationer, manifestationer eller instantiationer av det bakomliggande systemet. Därmed är de exponenter för ett synsätt som Sybille Krämer (2001 s. 9ff, 95ff) kallar "tvåvärldsmodell" eller "tvåvärldsontologi", som alltså innebär att man

³ Jfr t.ex.: "Systemic theory accepts the Saussurean concept of how the system is represented by the observed *actes de parole*" (Halliday 1985 s. 9).

⁴ Jfr t.ex. Brown & Yule (1989 s. 19ff) och Schiffrin (1994 s. 22). Jfr även Jan Lindströms bidrag i denna volym.

skiljer mellan å ena sidan ett ”rent” språk eller ”ren” kommunikation, dvs. ett universellt grammatiskt eller pragmatiskt regelsystem, och å andra sidan dess realisering eller aktualisering i olika kommunikativa handlingar, dvs. språkbruket situerat i tid och rum.

Enligt min uppfattning ter sig det funktionalistiska projektet – i den mån det vill upprätthålla denna dualistiska syn – faktiskt misstänkt likt det som t.ex. Linell tillskriver formalisterna, dvs. att diskursen ses som en användning av ett på förhand givet system och som en process där underliggande systemenheter blir använda och kontextualiserade (jfr ovan). Trots att Linell själv avvisar denna syn och trots att han är en av dem som i mitt tycke mest träffande och insiktsfullt har angripit den formalistiskt-monologistiska språk-synen, förefaller även han i någon mån mena att det är möjligt eller t.o.m. legitimt att upprätthålla en syn på språket som system. Han konstaterar bl.a. att båda perspektiven (system- och praktikperspektivet) är lika legitima, att varken systemet eller användningen kan beskrivas på det andras premisser eller i det andras termer men att de båda perspektiven kan och bör penetrera och komplettera varandra (se t.ex. Linell 1998 s. 5, 277f).

Jag återkommer till denna syn i slutet av artikeln. Före det vill jag dock återknyta till den inledningsvis nämnda kanoniska läsningen av Saussure.

4. Tillbakablick på Saussure

Enligt den gängse tolkningen av Saussure är *langue* alltså synonymt med språksystem och *parole* synonymt med språkanvändning. Dessa tolkas vidare som två olika studieobjekt som står i fokus för två olika slags språkvetenskapliga angreppssätt. Vad gäller den senare omständigheten, finner man i *Cours* en explicit hänvisning som stöder denna tolkning, nämligen Saussures (1970 s. 42ff) gränsdragning mellan ”språkets och talets lingvistik”, dvs. ”linguistique de la langue” och ”linguistique de la parole”. *Cours* är dock tämligen svårtolkad vad gäller distinktionen *langue-parole*. Låt oss till att börja med rekapitulera hur den introduceras:

Om vi kunde innefatta summan av ljudföreställningar, som magasineras hos alla individer, skulle vi komma fram till det band som utgör språket [la langue]. Det är ett förråd som genom praktiskt bruk av talet [la parole] lagrats hos individerna, inom en och samma gemenskap, ett grammatiskt system som har en potentiell existens i varje hjärna, eller mer exakt i hjärnorna hos en samling individer; språket [la langue] är nämligen inte fullständigt hos någon, utan existerar komplett endast hos kollektivet. (Saussure 1970 s. 37.)

Här kan man lägga märke till Saussures formulering ”om vi kunde ... skulle ...”. Det föreligger alltså ett hypotetiskt förhållande, vilket jag tror är av vikt i sammanhanget och återkommer till nedan. Den bild som *Cours* ger av langue är dock långtifrån klar. Budskapen är snarast mycket motstridiga. Det sägs t.ex. att langue är ”den sociala sidan av kommunikationen”, ett system ”där det enda väsentliga är förbindelsen mellan innehåll och uttryck” (Saussure 1970 s. 38f), ”summan av språkliga vanor, som gör det möjligt för en talare att förstå och bli förstådd”, ”ett semiologiskt fenomen” som inte kan existera ”skilt från samhället” (ibid. 105) och ”ett system av rena värden” (ibid. 108). Det är på motsvarande sätt svårt att bilda sig en uppfattning om vad parole står för. Det finns en del som talar för att tolka det som den fysiska artikulationen av ljud, något som Saussures samtida junggrammatiker var så måna om att betona. I *Cours* påpekas det t.ex. att man behåller språket (langue) även om man förlorar talförmågan, att man kan studera språk som inte längre talas (ibid. 38), att talorganen inte hör till språket (langue), att frambringandet av ljud inte påverkar språket (langue) utan bara ”ordens materiella substans” (ibid. 42), som i sin tur är lika oväsentlig för språk-systemet som frågan huruvida schackpjäserna är av trä eller av elfenben är för själva schackspelet (ibid. 48).

Cours är som bekant inte skriven av Saussure själv utan utgiven av två av hans kolleger som inte hade hört föreläsningarna själva och som sammanställde verket på grundval av tämligen bristfälliga åhöraranteckningar, medan de få anteckningar som härstammade från Saussures hand enligt utgivarna var ”omöjliga att använda som grundval för en publikation” (Saussure 1970 s. 19). Detta kan vara en delförklaring till den oklarhet som präglar definitionen av langue och parole i *Cours*. Men utgivningsproceduren väcker otvivelaktigt också ett visst intresse för de efterlämnade anteckningarna och för de föreläsninganteckningar som inte utnyttjades av utgivarna. Går man t.ex. till de stenograferade föreläsninganteckningarna av Emile Constantin finner man för det första att den dikotomi som står i centrum är en annan än den i *Cours*. Den passus som i *Cours* introducerar dikotomin langue-parole (första citatet nedan) introducerar i Constantins stenograferingar en distinktion mellan språkförmåga (faculté du langage) och språk (la langue) (andra citatet nedan).

En séparant la langue de la parole, on sépare du même coup: 1° ce qui est social de ce qui est individuel; 2° ce qui est essentiel de ce qui est accessoire et plus ou moins accidentel. (Saussure 1972 s. 30)

Quand on a séparé la langue de la faculté du langage, on a séparé: 1° ce qui est social de ce qui est individuel, 2° ce qui est essentiel de ce qui est plus ou moins accidentel. (Saussure 1993 s. 7)

På ett annat ställe i Constantins anteckningar kontrasteras langue mot de enskilda språken (une langue/les langues). Här betonas den hypotetiska karaktären hos langue ännu starkare än i *Cours*. Langue ses i denna uppställning som en hypotetisk entitet som, liksom i *Cours*, antas vara en social produkt som är lokaliserad i språkbrukarnas hjärna. Skillnaden mellan la langue och de enskilda språken (les langues) består i att enbart de sistnämnda är tillgängliga för observation. Av den anledningen består lingvistens uppgift enligt (Constantins) Saussure i att studera den språkliga mångfalden, så många språk som möjligt, och därvid abstrahera generella drag, beakta allt som förefaller essentiellt och universellt och lämna åt sidan det som är specifikt och accidentellt. Det som lingvisten på detta sätt konstruerar är just la langue, som Saussure beskriver som en uppsättning abstraktioner (ensemble d'abstractions). (Saussure 1993 s. 9f.)⁵ På detta ställe verkar Saussure alltså inte förespråka en teori om langue som skulle existera åtskilt från en teori om de konkreta språken. Snarast är langue just precis en teori om de konkreta språken, närmare bestämt ett slags teori om språkliga universaliala. Detta har en intressant koppling till det som *Cours* – åtminstone delvis – handlar om. Exempelvis det som den tar upp i del II (synkron lingvistik) om langue, alltså bl.a. diskussionen om det språkliga tecknets natur, om begreppet värde och om syntagmatiska och associativa relationer, är ju på inget sätt begränsat till ett specifikt språk. I vissa senare tolkningar har langue däremot fått beteckna ett enskilt språks "system".

Det är givetvis inte möjligt att ta reda på vad Saussure egentligen tänkte och vad hans ursprungliga intentioner var, lika lite som det är möjligt att veta hur *Cours* hade sett ut om Saussure själv hade skrivit det. Sannolikt är det också endast av perifert intresse med tanke på att det är den utgivna versionen som utövat inflytande på vårt tänkande om språk. Jag menar dock att de efterlämnade manuskripten och föreläsningssanteckningarna möjligen kan förklara vissa av de luckor, inkonsekvenser och motstridigheter som man finner i den befintliga versionen av *Cours*. Orsaken till att jag har velat lyfta fram dessa är att jag anser att de erbjuder ett synsätt som kan fungera som en plattform om man vill argumentera mot tanken att system och bruk är två olika men likvärdiga studieobjekt.

---

⁵ Liknande budskap finner man även i G. Degalliers anteckningar av Saussures föreläsningar. Han skriver att de enskilda språken är konkreta objekt, medan språket (langue) är den abstraktion som lingvisten skapat efter att ha studerat språken i tid och rum (Saussure 1997 s. 512).

5. Avslutning

För att avrunda mina resonemang vill jag nu ställa en fråga som huvudsakligen är av epistemologisk art: Hur har vi tillgång till ett ”språk”, dvs. ett objekt sui generis, som existerar utanför eller bakom språk i användning (alltså talat, skrivet eller gestikulerat språk)? Att vi på något sätt har tillgång till två olika entiteter är ju en förutsättning för att vi ska kunna tala om en teori om språkssystemet vid sidan av och åtskilt från en teori om språk-användningen – en syn som t.ex. Halliday (1985 s. 10) företräder när han säger att lingvistikens bör vara en teori om både *langue* och *parole*.

Jag vill på detta ställe anknyta till en väder-klimat-metafor som Halliday (1992, 1999) använder för att klargöra förhållandet mellan system och användning. Halliday (1992 s. 26) menar att klimatet är ett stabilt system och att vädret är en instantiation av detta system, eller som han formulerar i ett annat sammanhang:

The weather [...] is the actual *instances* of temperature and precipitation and air-movement that you can see and hear and feel. The climate is the *potential* that lies behind all these things” (Halliday 1999 s. 9).

Denna motsättning mellan väder och klimat, som alltså skall utgöra en parallell till motsättningen mellan text (instantiering) och system (potential, resurs), inbjuder oss att tänka att det förhåller sig så att ett visst geografiskt område i världen har ett visst klimat som sedan ger upphov till ett (begränsat) antal möjliga väder, dvs. att klimatet är det primära och realiserar (”används”) i form av olika väder. Enligt min åsikt ger detta faktiskt konturer av en ganska orimlig bild. Snarast måste det väl förhålla sig så att meteorologerna genom att observera olika slags väder som förekommer på ett visst geografiskt område konstruerar något som de kallar klimat. Därmed är klimatet en teoretisk abstraktion som sammanfattar vissa prototypiska väderleksförhållanden för ett visst område. Men det måste rimligtvis vara vädret som är det primära – utan det skulle vi inte kunna tala om klimat överhuvudtaget.

Överfört till språket blir min slutsats då att det vi kallar språkssystem inte kan vara något annat än en teori om språkanvändningen, eller i Saussures termer, en ensemble av abstraktioner. Att se system och användning som två perspektiv som kompletterar varandra, som exempelvis Linell gör, blir missvisande därför att bara systemet i egentlig mening kan ses som ett perspektiv, närmare bestämt som ett av många perspektiv. Det är alltså en

teoretisk abstraktion, inte ett objekt för språkstudier.⁶ Språkanvändningen är däremot inget perspektiv utan det objekt som lingvisten undersöker – ur något perspektiv. Vad för övrigt gäller själva termen *språkanvändning* påpekar Linell (2005 s. 2) med all rätt att den är olycklig ”eftersom den implicit ger prioritet åt ett abstrakt språk(system) som kommer till användning”, varför det vore bättre att tala om t.ex. ”språkande”.⁷ Således kan vi säga att alla utsagor som åberopar ett språkssystem är teoretiska utsagor om språkandet.

För att förebygga eventuella missförstånd vill jag avslutningsvis poängtera att jag med dessa argument ingalunda vänder mig mot systematisering av empiriska iakttagelser. Tvärtom anser jag att om den (språk)vetenskapliga gemenskapen vill framstå som något annat än ett slags jägar- och samlarkultur måste den sträva efter systematisering och teoretisering. Men detta är något helt annat än att tro på ett bakomliggande språkssystem. Om man tänker sig att studieobjektet för lingvistiska undersökningar utgörs av olika former av språkandet, finns det naturligtvis fortfarande utrymme för olika teoretiska perspektiv. Vissa lingvister är kanske mer intresserade av att ur en mångfald av olika talade och skrivna diskurser försöka abstrahera vissa drag som kan ses som gemensamma och prototypiska för dem och på så sätt konstruera ett hypotetiskt ”system”, medan andra kanske är mer intresserade av att beskriva systematiken hos en viss, enskild diskursiv praktik. Dessa olika intressen bör naturligtvis kunna få plats i den språkvetenskapliga gemenskapen, men det centrala är att de alla har samma studieobjekt: språkandet.

Litteratur

- Andersson, Erik, 1996: Kompendium i Grammatik och allmän språkvetenskap. Insteringsmaterial för inträdesprovet i främmande språk och svenska. Humanistiska fakulteten, Åbo Akademi. Åbo.
- Brown, Gillian & Yule, George, 1983: Discourse analysis. Cambridge.
- Dik, Simon C., 1981: Functional Grammar. Dordrecht.
- Halliday, M.A.K., 1970: Language Structure and Language Function. I: New Horizons in Linguistics, red. av John Lyons. Middlesex.
- Halliday, M.A.K., 1985: Systemic Background. I: Systemic Perspectives on Discourse. Volume 1, red. av James D. Benson & William S Greaves. Norwood, New Jersey. S. 1–15.

---

⁶ Här bortser jag för enkelhetens skull från metateoretiska studier som naturligtvis kan ha ett teoretiskt system som studieobjekt.

⁷ Jfr även t.ex. Liberg (1990) och Linell (1998 s. 36 n. 4). Även Halliday (1985 s. 7) talar f.ö. om ”languageing” (jfr Libergs ”languageing”).

- Halliday, M.A.K., 1992: How do you mean? I: Advances in Systemic Linguistics. Recent Theory and Practice, red. av Martin Davies & Louise Ravelli. London. S. 20–35.
- Halliday, M.A.K., 1994: An Introduction to functional grammar. 2 uppl. London.
- Halliday, M.A.K., 1994 [1978]: Language as social semiotic. The social interpretation of language and meaning. London.
- Halliday, M.A.K., 1999: The Notion of “Context” in Language Education. I: Text and Context in Functional Linguistics, red. av Mohsen Ghadessy. Philadelphia. S. 1–24.
- Hegel, G.W.F., 1859 [1817]: Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse, red. av Friedhelm Nicolin & Otto Pöggeler. 6 uppl. Hamburg.
- Krämer, Sybille, 2001: Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main.
- Liberg, Caroline, 1990: Learning to read and write. Uppsala.
- Linell, Per, 1998: Approaching Dialogue. Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives. Amsterdam.
- Linell, Per, 2005: Samtalskulturer. Analys av samtal och språkliga möten som kommunikativa verksamheter. Tillgänglig via:
http://www.liu.se/isk/research/per_li/linell_samkult-i_050624.pdf
- Malmberg, Bertil, 1972 [1964]: Språket och människan. Tankar om språk och språkforskning. Stockholm.
- Newmeyer, Frederick, 1998: Language form and language function. Cambridge, Mass.
- Saussure, Ferdinand de, 1970: Kurs i allmän lingvistik. Stockholm.
- Saussure, Ferdinand de, 1972: Cours de linguistique générale. Édition critique préparé par Tullio de Mauro. Paris.
- Saussure, Ferdinand de, 1993: Troisième Cours de Linguistique Générale (1910-1911) d’après les cahiers d’Emile Constantin, red. av Eisuke Komatsu & Roy Harris. Oxford.
- Saussure, Ferdinand de, 1997: Linguistik und Semiologie. Notizen aus dem Nachlaß. Texte, Briefe und Dokumente, red. av Johannes Fehr. Frankfurt/M.
- Schiffrin, Deborah, 1994: Approaches to Discourse. Oxford.

Folklivsskildringens frifräsare

Om Hanna Rönnsbergs egenart

Folklivsberättelsen utgör i konstnärligt avseende ingen högstatusgenre men fyller inte desto mindre ett flertal viktiga funktioner. Den fungerar som inmutningsinstrument då någon författare vill introducera en speciell närmiljö på den litterära kartan. Den kan verka som ett språkrör för någon form av ideologisk förkunnelse och den kan fylla en uppgift som traditionsbärare i dokumentationen av exempelvis språkliga och etnografiska särdrag.

Inom åländsk folklivsskildring hör Hanna Rönnsberg (1862–1946) till pionjärerna. Hon debuterade år 1899 med en samling sägner och berättelser kallad *Från Ålands skär* (för övrigt samma år som Arvid Mörne steg fram som en skärgårdens sångare). Motiviskt har Rönnsberg en föregångare i Ernst Reuter som i *Flickan på Inderskär* (1848) skildrar den åländska fiskarbefolkningen i brytningsskedet mellan pietismen och Fredrik Gabriel Hedbergs evangeliska rörelse. I konstnärligt avseende är Rönnsberg ingen förnyare. På den punkten står Joel Pettersson som den betydande efterföljaren och vägröjaren under 1900-talets första decennier (Widén 2006). Men ifråga om temaval och tendens är Rönnsberg en oförtjänt bortglömd berättare som vidareför 1880-talets radikala arv.

Det är inte uteslutet att Reuters utpräglat religiösa och idylliserande framtoning som folklivsberättare har verkat utmanande på Rönnsberg. Det är även sannolikt att hennes vistelser bland konstnärskollegerna i Skagenkolonin i Danmark i slutet av 1880-talet fört henne i närmare kontakt med det moderna genombrottets litteratur. I varje fall rymmer hennes berättelser åtskilliga inslag som gör henne till den frifräsare som jag i föreliggande uppsats närmare önskar beskriva.

Det iögonenfallande drag för Hanna Rönnsberg som folklivsberättare är hennes förkärlek för det mörka och undergångsmättade. Hon värjer sig mot en slutet-gott-allting-gott-mentalitet och målar i stället upp en dyster vardagsverklighet präglad av olycka och död. Redan i den nyss nämnda debutboken finns ett par exempel. En berättelse med den symboliska men föga originella titeln "När stormen bryter lös" slutar med att gammelfarfår i stället för att få slå sig till ro på sin ålderdom blir tvungen att både bygga upp familjens nerbrunna hem och dessutom ta hand om ett föräldralöst barnbarn. Avslut-

ningen på debutbokens sista berättelse "Anna" är inte mindre sorgtyngd. Olycklig kärlek driver huvudpersonen i döden och slutscenen beskriver hur en fiskare en vecka efter Annas försvinnande får syn på hennes kropp i Lumparns böljor. I ett sådant ödesmättat perspektiv är redan själva anslaget i förstlingsverket *Från Ålands skär* representativt. Den inledande berättelsen bär den programmatiska titeln "Kamp". Den börjar med orden: "Stora, svarta moln jagade hvarandra som väldiga ovädersfåglar, och rundt omkring sjöng hafvet sin afgrundssång om död och förgängelse." (Rönnerberg 1899 s. 3) Den olycksbådande spelöppningen är i allt väsentligt karakteristisk för Hanna Rönnerberg och i det följande vill jag med utgångspunkt i tre av hennes berättelser försöka beskriva några utmärkande drag för hennes berättarkonst.

För några år sedan gav jag ut en bok kallad *Att ge röst* i vilken jag analyserade en rad nyländska folklivsberättelser under perioden 1880-1930. Med sökarljuset riktat mot vad jag definierade som 'omvärld' och 'identitet' försökte jag närmare karakterisera vissa egenartade drag i folklivsberättelsen samtidigt som jag ville visa att perioden från Runebergs död och fram till modernismens födelse ingalunda är så tom på innehåll som stundom har hävdats. I bokens slutord försökte jag specificera folklivsberättelsens egenart och framförde antagandet att den åboländska, åländska och österbottniska folklivsskildringen torde uppvisa analoga drag med den nyländska som jag hade valt att inskränka mig till att undersöka. (Holmström 2005 s. 170) Eftersom mottagaren av föreliggande festskrift ger mig en välkommen anledning att lyfta fram någonting åländskt passar jag på tillfället att försöka vidareutveckla några tankar kring Hanna Rönnerbergs egenart.

Av utrymmesskäl finner jag det ändamålsenligt att fokusera på Rönnerbergs genombrottsbok, *Brovaktens historier* utgiven år 1904. Samlingen utkom i en andra – något utökad upplaga – år 1909. Båda utgåvorna innehåller ett identiskt förord i vilket författaren understryker det säregna i det Åland hon mött samtidigt som hon uttrycker sin medvetenhet om de snabba förändringarna i samhället. Att de minnen och intryck hon beskriver snart tillhör det förgångna kommer ytterligare att förhöja deras dokumentariska värde. En sådan insikt utvecklar hon senare i sina memoarer, *Konstnärsliv i slutet av 1880-talet* (1931) och *Konstnärskolonien på Åland 1886-1914* (1938). I samband med att Öningebymuseum gav ut dessa två memoarvolymerna i en samlad faksimilutgåva år 1993 underströk Hasse Svensson i en anmälan i tidningen *Nya Åland* författarens förmåga att dokumentera det åländska samhället i en brytningstid kring förra sekelskiftet.

I syfte att belysa Hanna Rönnerbergs egenart som berättare vill jag framförallt fokusera på vad som kännetecknar hennes beskrivning av det åländska folklivet i skären och vilka karaktärsdrag hon väljer att lyfta fram hos sina gestalter. För att textunderlaget inte skall bli alltför omfattande begränsar jag

mig till tre berättelser, närmare bestämt "Enskärs-Lotta", "Greta" och "Mannes galeas". Samtliga ingår i den tidigare nämnda samlingen *Brovaktens historier* (1904) och i fortsättningen hänvisas till dessa texter enbart genom sidhänvisning inom parentes. Genom en tematiskt hållen problematisering av innehållet i dessa berättelser kan jag förhoppningsvis legitimera mitt rubrikval och ge ett svar på frågan vad det är som gör Hanna Rönnerberg till den åländska folklivsskildringens frifräsare.

"me di där flickorna ä de bara skit"

Yttrandet i ovanstående mellanrubrik fälls av Enskärsfar då han maktlös tvingas se hur hans enda barn – dottern Lotta – ror bort från hemön för att ta tjänst som piga. I Rönnerbergs berättelse "Enskärs-Lotta" fungerar uttalandet som ett provokativt och patriarkaliskt slagträ i kampen mellan könen. Lottas far har alltsedan hon föddes visat sitt missnöje med att han inte fått en son och då hon efter att ha blivit fullvuxen bestämmer sig för att börja leva ett eget liv känner hans besvikelse inga gränser. I sin upprördhet är han på vippen att göra dottern arvlös till förmån för en utblottad systerson, men hustrun som framstår som en sansad och tålmodig kraft i familjen får honom på andra tankar. Författaren väljer att ytterligare utmana läsaren genom att låta Lotta utvecklas till en både självständig och erotiskt frigjord kvinna. I upproriskt trots mot faderns föraktfulla syn på det svagare könet visar Lotta att hon kan stå på egna ben. Hon är självförsörjande och dristar sig till och med att sända två utomäktenskapligt födda barn hem till Enskäret för att omhändertas av de åldrande morföräldrarna.

Händelseförloppet i "Enskärs-Lotta" omspannar cirka fyrtio år och sträcker sig över flera generationer. Berättelsen rymms på knappt tio sidor vilket gör att personkaraktäristik och miljöbeskrivning starkt reducerats. Ändå lyckas Rönnerberg ge liv åt sin huvudperson. Lottas kraftfullhet och glada utstrålning framhävs alltifrån hennes barndom för att längre fram i berättelsen ge trovärdighet åt hennes inre styrka. Precis som i Strindbergs *Hemsöborna*, där närheten mellan sak och bild genomgående förtätar miljöskildringen, tillgriper också Rönnerberg ett bildspråk som står i samklang med livet i utskären. (Kärnell 1969, s. 130 ff) Det sägs exempelvis om Lotta att hon "sköt upp som en strandtistel" (s. 113), en liknelse som fångar både obändigheten och integriteten i hennes väsen. En mera originell metaforik – också den analog med Lottas uppväxtmiljö på ett fiskehemman – ges i beskrivningen av hennes ögon som "blänkte och lyste så man kunde fånga fisk med dem" (s. 113). Det sistnämnda uttrycket läggs i munnen på en av de stadsherrar som brukar gästa

Enskär i allskyttetiden och accentuerar sålunda ytterligare Lottas erotiska dragningskraft.

I skildringen av sin huvudperson lyckas Hanna Rönberg utmana och ifrågasätta det patriarkaliska. Inom familjelivets ram trotsar Lotta öppet sin far och låter honom sota för att han i tiden såg ner på henne för att hon inte var den gosse han hade önskat sig. På så vis får han mångfalt äta upp de förklenande ord han i tiden fällde då Lotta satte sig i ekan och rodde iväg hemifrån. I de bysamhällen där hon tjänar sitt uppehälle är hon stark nog att på egna villkor ta sig en karl – till och med flera – utan att på minsta vis känna sig tvungen att gifta sig. Snarare tycks hon i det närmaste programmatiskt utmana kyrkan och kyrkans maktställning. Hon ondgör sig över alla som vågar påstå att hennes barn är ”oäkta”. Sådana konventioner ställer hon sig över och drar sig inte för att i ett samtal med sina åldrande föräldrar sjunga ut sitt hjärtas mening. I en tillbakablick på vad hon gått igenom under cirka tjugo års slit som piga utbrister hon:

”Jag orkar int höra talas om präster – fräste Lotta till – di ä akkurat lika syndiga å fulla me fans konster som andra karlar, de måtte jag väl veta sen jag tjäna i prästgården. – Var inte ajunkten efter mej i vindstrapporna och nöp mej i vadorna hvar gång jag sku opp å städa i vindskamrarna – ja han va mycke svårare te hålla från lifve än någon af drängarna, å ändå låtsa han leka fästfolk me fröken Anna.” –
(s. 119)

En passus av det här slaget vittnar om Hanna Rönbergs oräddhet och bruket av dialekt förhöjer samtidigt verklighetsintrycket. Kanhända hon medvetet vill utmana det sedelärande och pekpinneaktigt bibliska hos sin föregångare Ernst Reuter? När det gäller kritiken av kyrkan och prästerskapet har hon en samtida meningsfrände i Josefina Bengts. Exempelvis i en folklivsberättelse om ett läsförhör i en bondby ifrågasätter Bengts prästerskapets auktoritet (Holmström 2005, s. 102 f), men i ett jämförande perspektiv framstår Rönberg som betydligt mera vågad. Ett citat som det ovanstående bekräftar hennes roll som frifräsare och det kan till och med framstå som överraskande att Lottas sanningssägande då det begav sig lyckades passera censuren, som vid den här tiden påbjöd förhandsgranskning.

Avslutningen på berättelsen om Enskärs Lotta rymmer en god portion kvinnlig självmedvetenhet, inte helt utan självironi. Det tillhör Hanna Rönbergs förtjänster som folklivsberättare att hon trots ett vidsträckt tidsperspektiv som kräver åtskilliga förenklingar ifråga om själva händelseförloppet ändå lyckas ge liv åt sin huvudperson. Sålunda låter hon Lotta bli giftaslysten i fyrtioårsåldern då de oäkta barnen står på egna ben. Den sturska och självsvåldiga Lotta spelar på sitt skälmska vis ut två giftermålskandidater mot varandra och låter sedan sakerna ha sin gång. Den avslutande scenen i

kyrkan med Björköbonden som brister i gråt då han inser att Träsköhusvärden hunnit före med att ta ut lysning är ytterligare ett prov på hur Rönnerberg problematiserar det patriarkala samhällsmönstret. En i offentligheten snyftande och snörvlande husbonde avvek markant från sin mansroll i en tid då obeveklighet och beslutsamhet tillhörde det manliga dygdemönstret. Också på den här punkten framstår Rönnerbergs berättelse närmast som en provokation.

”Slyna’ det ha ni gjort mej till”

Det anklagande utropet i ovanstående mellanrubrik läggs i munnen på Greta, som är huvudprotagonist i den berättelse som bär hennes namn. Titelvelet fokuserar på en enskild kvinnogestalt, precis som i det förra exemplet om Lotta. Det knappt tillmätta utrymmet i en historia ur allmogens liv möjliggör sällan ett bredare persongalleri och på så sätt är det arbeteekonomiskt för författaren att namnge berättelsen efter dess huvudperson. Kanhända psykologiseringen samtidigt vinner en del i djup genom att så iögonenfallande koncentreras till en enda gestalt. Även i detta sammanhang handlar det om en både fysiskt och mentalt stark och självständig kvinna som öppet utmanar det patriarkala samhället för att försöka förbättra sin egen tillvaro.

Själva intrigen är på intet sätt märklig. Det handlar om en piga – Greta – på Norrgårds i Sonnanröda, en av de rikaste gårdarna på Åland. Norrgårdsmor har gått ur tiden och det rustas till begravning. Mina, den enda ogifta och hemmaboende av husets sex döttrar åsidosätts helt av ”den storväxta, myndiga pigan” (s. 46) som ser sin maktposition växa genom att Norrgårdshusbonden fattat tycke för henne. Så långt är stoffet i berättelsen högst konventionellt. Det finns många historier om välbärgade änklingar som gifter sig med en av tjänsteflickorna, men Hanna Rönnerberg lyckas undvika ett alltför lättköpt eller lyckligt slut.

Ätminstone i två avseenden avviker Rönnerbergs berättelse om Greta från läsarens mest omedelbara förväntningar. Hon väver in en erotisk trippelkonstellation i berättelsen och kryddar det hela ytterligare med ett överraskande giftmord.

Genom att låta Greta intrigera i kraft av sin erotiska dragningskraft åskådliggör Rönnerberg hur en målmedveten kvinna kan manipulera männen omkring sig. Greta spelar ut både en av drängarna och självaste sonen i huset mot den eftertraktade husbonden. I sin gubbförälskelse sägs Norrgårdsfar vara ”kär som en klockarkatt” (s. 46) och Rönnerbergs sätt att beskriva den manliga kättjan och mannen som ett irrationellt offer för sin egen svartsjuka måste ha förefallit vågat i de samtida läsarnas ögon. Den replik som återges i

ovanstående mellanrubrik är Gretas i en situation då Norrgården spionerar på hennes mellanhavanden med husets nyanlända dräng. Det faktum att en piga till synes helt oförskräckt går i svaromål och bemöter sin husbondes beskyllningar vittnar om författarens strävan att sätta mannen på plats och ifrågasätta det patriarkala klassamhället. Mot den här uppskisserade bakgrunden framstår giftmordet på Norrgårdshusbonden som en inte bara familjepolitisk utan samhällspolitisk försvarsåtgärd. Inför hotet att få den gravida Greta som värdinna på Norrgårds sammangaddar sig svärsönerna och tar livet av den kärlekskranka gubben. För Greta rasar vardagen samman och det enda som återstår är landsvägen.

Berättelsen om Gretas livsöde är anmärkningsvärd både i ett kvinno- och ett klassperspektiv. Thomas Warburton konstaterar i sin litteraturhistoria att *Brovaktens historier* rymmer ”enstaka drag av orädd realism och frisk iakttagelse, någongång med en underhållande dragning åt det burleska” (Warburton 1984 s. 90). Karakteristiken är i allt väsentligt träffande. När det gäller ”Greta” har exempelvis beskrivningen av hur Norrgårdsfar trånsjukt står och trampar i albuskarna (s. 51) vissa burleska drag, men Rönnbergs berättande bär också längre än till enstaka detaljer eller situationskomik. I en vidare kontextualisering kommer Hanna Rönnberg bättre till sin rätt. Hon är – enligt min mening – övertygande konsekvent i sin samhällskritik. Läst i ett sådant ljus blir giftmordet på Norrgårdsfar och konsekvenserna för Greta inte blott ett uttryck för desperata familjemedlemmars målande om arv och pengar utan en protest från berättarens sida mot patriarkatets hegemoni till varje pris. De konspiratoriska mågarna framstår som en mansmaffia och det är utmärkande för berättelsens radikala tendens att hustrurna – som de facto är den mördades döttrar – överhuvudtaget inte synliggörs i sammanhanget. I ett samhälle där makten och pengarna styr finns inget utrymme för medmänskliga hänsyn och till och med eventuella blodsband spelar en underordnad roll. Detta blir Gretas hårda livslott.

”drömma sin långa dröm om sitt korta uppvaknande”

”Mannes galeas” heter den tredje och sista berättelsen som i detta sammanhang får åskådliggöra Hanna Rönnbergs egenart. Berättelsens titel syftar på den galeas som spelar huvudrollen och själva titeltypen avviker som synes från de två tidigare. Här är det inte fråga om en person som protagonist utan galeasen kan sägas utgöra huvudpersonen i berättelsen, låt vara att dess ägare – bonden Manne i Knutsboda – också spelar en central roll. Händelseförloppet tematiserar vikten av visioner i livet och budskapet till läsaren sammanfattas i de citerade orden om att ”drömma sin långa dröm om sitt

korta uppvaknande" (s. 159). Med fokus på Rönnsbergs egenart som allmogeskildrare är "Mannes galeas" av intresse framförallt som ett prov på berättande i brytningspunkten mellan realism och symbolism.

I *Brovaktens historier* får "Mannes galeas" utgöra slutvinjett. Detta tyder på att författaren själv skattat den högt, en uppfattning som i så fall delas av litteraturhistorikerna. I Karin Allardt Ekelunds omfattande antologi *Folkliv i finlandssvensk diktning* (1951) representeras Rönnsberg av just den här berättelsen vid sidan av den betydligt ytligare och mera underhållande skrönan "Rösten är Jakobs, men händerna äro Esaus" ur samlingen *Bredbolstad med flere folkklifsskildringar* (1907). I inledningsavsnittet till sitt urval lyfter Allardt Ekelund fram Manne som ett exempel på att Rönnsberg är "en kunnig människoskildrare med god blick för särarten hos de karaktärer hon tecknar" (Allardt Ekelund 1951 s. 20). Erik Ekelund påpekar i sitt översiktsverk *Finlands svenska litteratur 2* (1969) att berättelsen om Manne i själva verket ingick redan i Rönnsbergs föregående bok *Nasta Savenko med flera berättelser* (1901) och att författaren senare uttalat sig om dess verklighetsbakgrund, vilket jag skall återkomma till. (Ekelund 1969, s. 304)

Då "Mannes galeas" första gången publicerades år 1901 ingick den som mittpunkt i en avdelning "Skärgårdshistorier" omfattande totalt fem berättelser. I likhet med andra folkklivsberättare bygger Rönnsberg utöver minnen och intryck i flera fall på muntligt traderat stoff. Då Önningeby hembygdsförening hösten 1991 publicerade Rönnsbergs debutbok i en faksimilutgåva betonade Benita Laanti-Helander i en anmälan av boken det sporrande i Rönnsbergs typ av muntligt vidarefört berättande. I det perspektivet är "Mannes galeas" av speciellt intresse eftersom berättelsen i sig bygger både på hörsägen och på författarens egna iakttagelser och resultatet blir en verkningsfull kombination av både det faktiska och det fiktiva.

Som ett prov på det egenartade i Rönnsbergs berättarkonst ter sig "Mannes galeas" intressant åtminstone i två avseenden. För det första vittnar den om en tilltro till särlingen i samhället. För det andra skapar Rönnsberg en historia som har kvaliteter utöver ett konventionellt realistiskt berättande.

Det sägs i berättelsen att "Manne var ju känd för att vara litet 'konstig'" (s. 153) och så som Rönnsberg vidareför sin historia formar den sig till ett försvar för och en återupprättelse av den föraktade och svaga inom bygemenskapen. I den här meningen är Rönnsberg åter igen en frifräsare genom att hon öppet pekar på den besserwissermentalitet som gör sig bred bland några tongivande i ett litet lokalsamhälle. I en alltigenom realistisk berättelse förväntar sig läsaren att den självgod och raljerande Norrgårdens löfte om att sätta sin gård på spel ifall Manne lyckas göra galeasen seglingsduglig också skall infrias och beskrivas. Men i det berättargrepp som Rönnsberg väljer att anlägga spelar en sådan detalj en underordnad roll. Det faktum att hon inte

inlåter sig på några realistiska sidospår lika litet som hon bryr sig om att vidareutveckla de övriga personerna i intrigen vittnar om att huvudinnebörden i berättelsen ligger på ett annat plan, nämligen det symboliska.

Folklivsberättelsen präglas generellt taget av ett realistiskt och lineärt berättande utan påfallande vare sig teknisk eller estetisk finess. Mot den bakgrunden avtecknar sig ”Mannes galeas” som ett av undantagen. Inom den beprövade realismens ramar lyckas Hanna Rönnerberg ge sin berättelse ett lyft. Galeasen symboliserar någonting utöver verklighetens krassa värld och läsaren ges möjligheter att för egen del tolka vad titelsymbolen kan anses representera. Symboliken är till och med så pass genomgående gestaltad att det är möjligt att betrakta berättelsen som en allegori. En sådan läsart underbyggs inte minst av Rönnerbergs egen kommentar ifråga om upphovet till historien i hennes skildring av konstnärskolonin i Önningeby (Rönnerberg 1993/1938 s. 100 ff). Mannes kamp – att mot alla odds ge sig i kast med ett till synes oöverstigligt hinder – synes ha tilltalat och sporrat författaren. Kanhända hon i Manne sett en konstnärssjäl som gripen av en vision utvecklar tålmod och närpå omänskliga kraftresurser. Enligt min uppfattning utvecklar Rönnerberg folklivsberättelsen till en metahistoria om de kreativa krafternas makt och möjlighet och om vikten av självtillit. Även om historien om Mannes galeas slutar i katastrof – i likhet med så många andra av Rönnerbergs berättelser – finns det ändå en ljusglimt i drömmen om det korta uppvaknandet.

*

Några punktnedslag i tre av Hanna Rönnerbergs berättelser åskådliggör hennes personliga grepp om genren. Hon utmanar de inrotade mönstren i 1800-talets patriarkala bysamhällen och drar sig inte för att öppet ifrågasätta förhållandena. I egenskap av frifräsare bidrar hon till att göra folklivsberättelsen till ett språkrör för tidens frågor.

Litteratur

Otryckt

Widén, Gustaf, 2006: Artikel om Joel Pettersson för Finlands nationalbiografi. (Kopia hos författaren).

Tryckt

Allardt Ekelund, Karin, 1951: Folkliv i finlandssvensk diktning. Helsingfors.

Ekelund, Erik, 1969: Finlands svenska litteratur 2. Från Åbo brand till sekelskiftet. Helsingfors.

Holmström, Roger, 2005: Att ge röst. Omvärld och identitet i några nyländska folklivsberättelser. Helsingfors.

Kärnell, Karl-Åke, 1967: Strindbergs bildspråk. Stockholm. [akad. avh.]

- Laanti-Helander, Benita, 1991: "Låt Rönneberg inspirera berättandet igen", Nya Åland, 14.11 1991.
- Reuter, Ernst, 1848: Flickan på Inderskär. Åbo.
- Rönneberg, Hanna, 1899: Från Ålands skär. Sägner och historier. Helsingfors.
- Rönneberg, Hanna, 1901: Nasta Savenko med flera berättelser. Stockholm.
- Rönneberg, Hanna, 1904: Brovaktens historier. Helsingfors.
- Rönneberg, Hanna, 1907: Bredbolstad med flere folklifsskildringar. Helsingfors.
- Rönneberg, Hanna, 1993 (1938): Konstnärskolonien på Åland. Mariehamn.
- Rönneberg, Hanna, 1993 (1931): Konstnärsliv i slutet av 1880-talet. Mariehamn.
- Svensson, Hasse, 1993: "Skön nypremiär för bok om konsten och om Åland", Nya Åland, 28.5 1993.
- Warburton, Thomas, 1984: Åttio år finlandssvensk litteratur. Helsingfors.

Sydösterbottniska *att*-satser

Den studie av *att*-satser som presenteras här är ett led i en större undersökning som syftar till att komma åt och beskriva den sydösterbottniska dialektsyntaxen sådan den framträder hos talare med utpräglat dialektala, traditionella språkvanor. Den anlägger ett brett perspektiv på begreppet *att*-satser. Det breda perspektivet motiveras av syftet att klarlägga variationen dels inom dialekten, dels gentemot standardsvenskt och specifikt finlands-svenskt språkbruk. De narrativa bisatserna står naturligtvis i förgrunden, men också citatmeningar ägnas intresse, vidare ett specifikt fall av emfatisk utbrytning, för dialekten nya kombinationer av typen *men att, så att* samt satsfläta vid utflyttning av subjektet i *att*-sats.

Studien bygger på inspelningar med 14 informanter från Övermark, Närpes och Lappfjärd, födda mellan åren 1883 och 1937. I materialet uppträder *än, et, he/e* och *att* som bisatsinledare, samtidigt som bisatserna i många fall saknar inledande subjunktion. Huvudsyftet är att ta reda på om det finns ett mönster i variationen mellan *än, et, he/e, att* och utebliven subjunktion, och vad variationen är betingad av. Ett visst svar på frågan ger följande uppställning, där 12 talare med belägg på subjunktion är rangordnade från den äldsta till den yngsta (m-83Nä = man f. 1883 i Närpes, k-86Lf = kvinna f. 1886 i Lappfjärd etc.):

Informant	<i>än</i>	<i>et</i>	<i>he/e</i>	<i>att</i>	<i>men att</i> etc.
m-83Nä			+		
k-84Lf			+		
k-86Lf			+		
k-89Lf		+	+		
k-95Lf		+	+		
k-95Nä			+		
k-06Lf	+		+	(+)	
k-09Lf		+	+	(+)	
k-24Nä			(+)	+	+
k-34Nä				+	
m-35Öv			(+)	+	+
m-37Nä			(+)	+	+

För det första lägger vi märke till en intern geografisk variation som innebär att *än* och *et* är begränsade till Lappfjärd. Mest överraskande har det varit att stöta på den sydfinländska subjunktionen *än*, om också bara i form av två belägg hos en och samma talare, en kvinna född 1906. Den hade jag inte känt till att fanns i sydösterbottnisk dialekt (sÖB), men den kan ses som ett i raden av många språkdrag som förbinder södra Österbotten med västra Åboland och Åland. För det andra lägger vi märke till en åldersbetingad variation som innebär att *he/e* förekommer nästan bara hos talare som är födda före 1910, *att* bara hos talare födda på 1900-talet: *att* är sporadiskt belagt hos k-06Lf och k-09Lf, *he* sporadiskt hos k-24Nä, m-35Öv, m-37Nä. Subjunktionen *he* hör i själva verket till de drag som överges först när dialekten jämnas ut i riktning mot standardspråk (Ivars 1988 s. 191 f., 243). Med *att* har även nya ordgrupper som *för att*, *genom att*, *men att*, *så att* vunnit insteg i dialekten.

Subjunktionen *et* behandlas i FO (I s. 66) som en trycksvag variant till *att*, medan *he/e* är identiskt med pronomenet *het* 'det' (FO II s. 555). I löpande tal är det lätt hänt att subjunktionen *he* smälter samman med pronomenet *he* i satser som börjar med *he*: *he je* 'det är' etc. Det är förmodligen här som förklaringen finns till att *he* i modern dialekt har ersatts av *att*: i satser som börjar med *he* signalerar *att* tydligare än *he* den kommande bisatsen.

Ca 300 *att*-satser har analyserats i anslutning till SAG 4 Bisatser § 46–63. Uttalet av exempelsatserna återges med grov ljudbeteckning (efter FO I s. XVII). Kakuminalt *l* får ingen egen beteckning, inte heller Nä:s retroflexa uttal av *rd*, *rn*, *rs*, *rt*. Lf:s bortfall av *-r* före ord som börjar på konsonant markeras med bindestreck, t.ex. *fa:-ti:t* 'far dit'.

1. Narrativa bisatser

Framställningen om de narrativa bisatserna utgår från de syntaktiska funktioner de kan ha: som subjekt, objekt, rektion, subjektspredikativ, appositionellt attribut och komplement till adverb.

Subjekt. En narrativ bisats står som subjekt som postponerat led, medan subjektsplatsen upptas av ett expletivt *he* (jfr SAG 4 Subjekt § 21 s. 55; 3 Eg.subj. § 13 s. 399). Det är en ställning som kräver inledare, *att* eller obetonat *e*.

- (1) i maij bru:ka e funu va:l 'bli' e vi hlefft u:rt foå:ren (Nä)
- (2) men e-e kla:rt *att* e [:fiskfångsten] gåta ju åt nain anin vie:g (Nä)
- (3) jo: men åm luödaskviöldin löidaskviöldin tå så va e ju va:nlit e an måsta ju ga å tå na grennis tå [till gravölet] (Lf)
- (4) så he va bare lökkon e ja jie ta:n, så it ja va bare ien natt där (Lf)

Objekt. Objektssatser finns det rikligt med belägg på i materialet, och det är också här som skalan av bisatsinledare används fullt ut. Först ges i (5) ett exempel på *än* som inledare, och därefter följer *et-*, *he-* och *att-*inledda satser samt oinledda satser i nämnd ordning.

a) Den *än*-inledda satsen har formen av en anförande sats som är överordnad en citatmening med den återgivna replikens tempus och person:

(5) å ja kåmbår ihoåg *en* han sa: "hede teksar it ja bjär ja" (Lf)

b) Verb som tar *et*-inledda satser som objekt är t.ex. *erfara*, *minnas*, *säga*, *tro*, *tycka*. Exempel (9) innehåller en indirekt anföring:

(6) ja ha it e:rfa:ri nastens ja *et* dām a haft na tāle i (Lf)

(7) ja minns it *et* mi:n farmor sku a lå:ti åmm na tāle heldär i, i henas ti:d (Lf)

(8) fö ja tikkä-tåmde ga:mbäl namnen ja *et* he-e na: såm behö:vär lemm
[utflyttat subjekt med resumtivt pronomen i bisatsen] (Lf)

(9) tenk vetjaduveit no va dām bra: vi:dsjiepli tā dām trodd *et et* grannan jieg å sjlo:
vattne uvi ko:nan tā ko:nan va svettåt (Lf)

(10) men ja minns no: ja mi:n mamm bru:ka sej *et* alltile vila e va:- knappt (Lf)

c) Verb som tar *he/e*-inledda satser som objekt är *se*, *säga*, *tro*, *vara rädd*, *veta*. Bruket kan jämföras med *Äät*, som i fornsvenskan ofta förekom omväxlande med *at* vid objektssatser (bland landskapslagarna särskilt i Upplandslagen och Dalalagen; Wessén III s. 277). Exempel (10) innehåller en indirekt anföring med tempus och person från återgivandets talögonblick:

(11) å så sa:g on *e* vi a skuffa åkoll on, sa: hon åt lä:rarinnon *he* vi a skuffa åkoll on
(Nä)

(12) he je int na lett ti va åp in sie:n, tā an väit *e* allihö:p skådar (Nä)

(13) ti bare trodd *e* di kona tråll sjenn i östärbåtten täide (Nä)

(14) å tā va han så redd, redd *he* dām sku kåm ba:ket (Lf)

(15) ja tro:r ja *e* gu:d siendär sjukdoman (Lf)

(16) hon veta itt *e* mamm va dyöd (Lf)

d) Det nyinförda *att* förekommer rätt sparsamt som inledning till objektsatser, som ofta står oinledda. I exempel (17) används *att* till omväxling med den oinledda sats som står som matrissats, i (18) har det en förtydligande funktion mellan två *di*, i (19) före obetonat *e*:

(17) ja men ja tykkär itt ja vill minns *att* vi grefta (Nä)

(18) tā sa: di *att* di a skru:va lyö:st, såm hande karbura:tår elå, kva häitär e (Nä)

(19) hon mena *at* e va synd tā vi jykklå (Lf)

e) Absolut vanligast är de oinledda objektssatserna, som förekommer vid verb som *fantisera, fundera, höra, minnas, ropa, räkna, se, säga, tro, tycka, tänka, vara rädd, vilja*:

- (20) itt tro:l ja dår va nain anin vie:g itt (Nä)
- (21) he va alla ti:där he in snöbäll i vaddjån [...] tå vi soå:g an jie:g (Öv)
- (22) jo: ja minns ja tjuö:rd vill ja tå ja ska ta:n (Nä)
- (23) å no: tykkt ja di mådd gått (Nä)
- (24) ja minns vi bru:ka va tit:ett sa:ndin (Lf)
- (25) ja knappast ja tro:r i mett ba:ndomsheim dām ha:v na ju:sen i (Lf)
- (26) ja fundrar ja va jift å allt tå (Lf)
- (27) kva sa: du mamm di:n dödd fö e otår? (Lf)
- (28) hon trodd vi sku fa:-ti sta:din (Lf)
- (29) så va ja redd on sku fall nier honde sta:njen (Lf)
- (30) så vila an all boån sku kām åkring senjen [:dödsbådden] (Lf)

I valet mellan subjunktion och utelämnad subjunktion följer sÖB i stort sett samma mönster som standardspråket (SAG 4 Bisatser § 59 s. 536 f.). Subjunktionslösa satser förekommer vid vanliga verb och korta matrissatser som *ja minns, hon trodd, ja tro:r itt, vi tykkt*, eller med omvänd ordföljd *itt tro:l ja, så soå: ja, no: tykkt ja*, dvs. vid satser som ofta är placerade i början av ett yttrande. Bisatsen följer direkt på verbet och är därmed lätt att identifiera. Om bisatsen står åtskils från verbet genom inskott av t.ex. ett finaldubberat subjekt (*ja tro:r ja e gu:d siendär sjukdoman*), av ett adverbial (*sa: hon åt lä:rarinnon he vi a skuffa åkoll on*) eller ett satsadverbial (*ja minns it et mi:n farmor sku a lå:ti åmm na tåle*) inleds bisatsen däremot gärna av en subjunktion. Detsamma gäller om den överordnade satsen är placerad inne i ett yttrande (*å du veit tå handi soå he hon jie:g u:t*). *Veta*, ett verb som också kan ta interrogativ bisats, konstrueras gärna med subjunktion (*tå an väit e allihop skådar*). Två anförande satser efter varandra kan ytterligare kräva att den senare förses med subjunktion, såsom i (5) och (17).

Narrativa bisatser förekommer också i konstruktioner med två objekt:

- (31) men tå förva:ra on ju tåide bjie:raren di sku va försikti å int stöit mo:t narstans (Nä)
- (32) sista voå:ren tå låva gusta:va ås [...] he vi sku få byri, skri:v i i, i heften (Nä)

Rektion. Preposition + *att*-sats kan fungera som bundet adverbial till verb eller verbfraser, eller som fritt adverbial.

a) När bisatsen står som *bundet adverbial* ska den ha subjunktion, vilket stämmer överens med standardspråket (SAG 4 Bisatser § 59 s. 537):

- (33) vi kalla a *fö att* di missa 'cyklade omkring och sålde fisk' (Nä)
 (34) ja: nå han foå:r no: reken *mie: att* all såm, lie:di ti:d man ha:r så ga:r ju oå:t ti he (Nä)
 (35) [ja] bare ha:r en a:ning *åmm et* ja a hö:t a (Lf)
 (36) så dām [...] sa: *till et* tāmde ga:mbla-tå sku koåm å [på gravöl] (Lf)

b) Bisatser med funktionen *fritt adverbial* (SAG 4 Bisatser § 63 s. 546) inleds av de lexikaliserade ordgrupperna *för att, genom att, tack vare att*:

- (37) han va ju int inn i kri:je na: *jönåm att* an, an ha: naon ska:d i ha:nden (Nä)
 (38) å he va ju no: *takk va:re att, att* an va sjenn mytjy i, i nempnes (Nä)

Som kausal subjunktion konstrueras *genom* traditionellt utan *att*: å så va e *gla:sbakkan* [platsen hette] *best e va: jenåm menn fa:dår va gla:smestar* (Lf).

Predikativ. I (39) används *att* i förtydligande syfte före *e va* 'det var':

- (39) int vortt e ti sist heldår *att e va* mett fåil int (Nä)

Appositionellt attribut. Också i sÖB kan narrativa bisatser fungera som appositioner eller appositionella attribut till substantiv, men långt vanligare är det att bisatsen har *he* eller *hede* 'det där' som huvudord (SAG 4 Bisatser § 51 s. 530). Bisatser som attribut konstrueras normalt med subjunktion (jfr § 59 s. 537), men det förekommer att de är subjunktionslösa, såsom i (49).

a) Apposition till sats (40) och appositionellt attribut (41)–(43):

- (40) jo: he sku kåm smellan, *et* he smelld (Lf)
 (41) han a vuri till ås me både *e* di sku å spie:l (Nä)
 (42) hede va ju såm traditjo:n no: rektit, *att* di ko:ka en strömingsgry:t mesamm di kåmm ila:nd (Nä)
 (43) å hede va ju no: en bru:kli sied hede tå *he* dām beist å flickår å fråga åm dām sku få fåli heim me dām (Lf)

b) Attribut till *he, hede*:

- (44) vi va ju bare gla:d åt hede vi *att e*, on alls hlappp opp (Nä)
 (45) no tala dām mytjy åmm he sjennår å *he* dām jie oppdaga (Lf)
 (46) jo: he ha ja no: huöt *et* dām a haft halmin åp gålve (Lf)
 (47) å tå va an ju redd tå hede *at* on sku ha na a:dår å (Lf)
 (48) ja sa: no: hie ja *at at* dām ska it foå men (Lf)
 (49) he huö:rd nu till *hede* di ska ha hästan å

Bruket av subjunktion eller icke-subjunktion regleras i huvudsak av huvudordets placering: om huvudordet står direkt före bisatsen utelämnas subjunktionen, om huvudordet står som fundament i den överordnade satsen eller separeras från bisatsen av ett dislokerat subjekt eller ett adverbial inleds bisatsen av subjunktion. Exempel (49) kan också ses som uttryck för talspråkets benägenhet att sidoordna satser i stället för att underordna.

Komplement till adverb. Adverben *så* och *således* 'på det viset' i huvudsatsen kan bestämmas av en narrativ bisats (SAOB *det* konj. 4; SAG 4 Bisatser § 52 s. 532, § 63 s. 546), inledd eller oinledd.

- (50) men int va e ju [så] förr såm e jie: nu di foår spring nårret å soå:ret vie:jin itt (Nä).
 (51) di ha: ju allti sålis sjenn förr *att* di däila ju såm [fiskfångsten] (Nä)

1. Anförda meningar

Narrativa bisatser kan ofta vara svåra att avgränsa från andra satstyper, i synnerhet från referatmeningar som liknar narrativa bisatser i indirekt anföring genom att i tempus och pronomental hänvisa till återgivandets talsituation (SAG 4 Anförda meningar § 5 s. 852). Sådana fall där de deiktiska uttrycken hänför sig till återgivandets och inte yttrandets talsituation har jag valt att betrakta som indirekt anföring och anföras under *Objekt* och *Rektion* ovan.

Nedan exemplifieras följaktligen bara citatmeningar där talaren återger en persons replik eller tanke såsom den formulerades i den aktuella situationen. Det är något som enligt SAG (4 Bisatser § 63 s. 547) förekommer marginellt i talspråk, men i sÖB är det inte ovanligt att en citatmening signaleras med *än*, *et*, *he/e*, *att*, särskilt när ett dislokerat subjekt eller ett adverbial står mellan predikatet och citatet. Bruket är gammalt i språket: i landskapslagarna förekommer det att en utsaga återges i direkt form efter *at* (Wessén III:276).

- (52) di sa: ju häile ti:din e "tu voå:gar ju itt fa:r nie:r" (Öv)
 (53) [han] kåmm hi:t in kvie:ld han å sa:g *att*, "tu kann kåm mie: opp å skoå:d tu å" (Nä)
 (54) men han sa: han *en* "du ska ha en bjuönseng kåm ihoåg he" (Lf)
 (55) hon a sakt åt grannin tå on koåm inn e "mamm pra:tar it åt ås fast vi ro:par å pra:tar" (Lf)
 (56) men handi handelsmanin bare sa: *et* "kåm å ta sy:klin tu bare no: veit ja he tu beta:lar" (Lf).

2. Utbrytning

Narrativ bisats kan stå som utbrutet led i utbrytningskonstruktion (t.ex. Det var *att han sörplade* hon retade sig mest på; SAG 4 Bisatser § 53 s. 532). I den funktionen skulle en söB talare föredra verbalsubstantiv framför *att*-sats: *he va sörplase hans on itt konna toå:l*. En företeelse som däremot är specifik för traditionell söB och som jag därför vill ta upp här är bruket av *he* som inledare till en bisats som fungerar som komplement i en utbrytningskonstruktion, närmare bestämt sådana fall där det utbrutna leDET har en adverbial funktion. Det är en funktion som har en parallell i bruket av *det* i fornsvenska och äldre nysvenska (SAOB *det* konj. 3). I äldre tid kunde även en bisats inledd av *att* förekomma i samma funktion (Wessén III s. 272), som fallet är än i dag i sydsvenskt regionalt språk (Det är inte så ofta *att* jag dricker kaffe; SAG 4 Bisatser § 38 s. 517).

- (57) nå he va oå: tappadrekk *he* di laga tå (Nå)
- (58) så he va oå: tannåras *he* ja tjuö:ft kleningsty:je (Nå)
- (59) he va no: sellan *he* na:r na:-ha: na tåle (Lf)
- (60) he va bare en li:tinon kåjjå *he* vi bodd i: (Lf)
- (61) så e va nu tå: tå *he* ja tjena ja jift ju me tå så (Lf).

3. Nya kombinationer

Med den för dialekten nya subjunktionen *att* har en annan typ av bisatsinledare vunnit insteg i dialekten, nämligen sådana som SAG 2 (Konj. § 8 s. 736 f.) betecknar som ”svagt lexikaliserade ordgrupper” likvärdiga med subjunktioner. För de kausala *för att*, *genom att*, *tack vare att*, se *Rektion* ovan, *för men att*, *så att* se (62)–(65) nedan. Exempelen kommer från Närpes.

a) *Men att* är känt som ett finlandssvenskt särdrag som används i samtal, där *men* har till funktion att ange kontrast och *att* till funktion att anknyta bakåt i diskursen (Lindström & Londen 2000). Samma pragmatiska funktion fyller *men att* i exempel (62) och (63):

- (62) *Men* tå tennar sie:kårt i tju:vita:le tå så, to: di ny:j namnår å alla goå:lar sjenn tå såm va åp rusk numron så, så a ju hätt rusk *men att* di to: ny:ja namnår alliho:p.
- (63) *Men* nu a ja no:w vuri häim i, i, i byri e va fy:r oå:r, i hyö:st? *Men att* nu je ja åp påstin i nie:sby å vikarie:rar äin.

b) *Så att* har i exempel (64) en sammanfattande funktion; det står syntaktiskt självständigt och signalerar slutet på en berättelse om en liten flicka som flög ensam från Helsingfors till New York, där föräldrarna mötte:

- (64) Å vi ha, vi hitta än, än övärmarkkvinn tå såm ska åp samma pla:n så hon sa:t oå:p me oå:s nie:r tå [i bilen till Helsingfors]. He va ju såm tryggan tå ti set oå:p on tå hon å ska nasånie:r åt samma håld. *Men att* hon mista on mesamm pla:ne la:nda. I, i nyårk så, kåmm en fly:gvårdinn å hemta flickon å sa:g e di, hon va, tåmm va annsva:ri uvi on. *Så att*, hon fie:, behyö:va itt ställ se i na kyöär honde flickon utan, vandra direkt tå ti föreldran.

Som konsekutiv subjunktion uppträder *så att* i modern dialekt jämsides med traditionellt *så* utan *att*.

- (65) tå så la: di ju li:te stäinar åp di *så att* di flytt, s:tjyö:ten.
Jfr traditionell sÖB: he va no: *så* man vela byri fäll toå:ran tå.

4. Satsfläta vid subjektutflyttning

Den *att*-konstruktion vid utflyttning av subjektet i *att*-satser som enligt SAG 4 Satsbaser (§ 15 s. 426) är möjlig i *finlandssvenska* (t.ex. *Den matchen* vet jag säkert att [-] spelas i morgon) men inte i sverigesvenska, den förekommer heller inte i traditionell sÖB. I sÖB är, liksom i svenskt standardspråk, ”dylika satsflätor möjliga endast om subjunktionen stryks” (Platzack 1993 s. 153):

- (66) he tykkt ja no: [-] va såm lätt ’tråkigt’ (Öv)
(67) så hede tikkär ja [-] sku it få döij u:t i (Lf)
(68) honde såm ja sa: [-] kledd li:tjen å (Lf)
(69) men he je na: såm all menisjä-tro:r [-] i sant (Lf)

Att-konstruktionen är en rätt omdiskuterad finlandism, och uppfattningarna om dess ålder och ursprung går isär. En uppfattning gör gällande att det rör sig om en arkaism, en annan att det rör sig om finskt inflytande, en tredje att det är fråga om en novation. Diskussionen refereras ingående i Melin-Köpilä (1996 s. 160–163; se även Lehti-Eklund 2005), som har belägg på företeelsen från elevspråk i Åbo och Björneborg, men inte från Mariehamn och Närpes. Hon är benägen att betrakta *att*-konstruktionen som en arkaism som lever kvar tack vare stöd från finska satsmotsvarigheter eller *että*-satser (såsom *Kumpi sä tykkäät ett on kivampi, Anne vai Riitta?* ’vilken tycker du att är trevligare, Anne eller Riitta’, i Platzack 1993 s. 156).

De sydösterbottniska dialekterna kan knappast kasta ljus över konstruktionens ålder: de är i en del avseenden konservativa, i andra avseenden moderna dialekter. Struket *att* kan således vara gammalt i dialekten, men det kan också vara en novation. Någon betydelse bör det ha att konstruktionen saknas i traditionell dialekt i trakter som minst har påverkats av finskan och tätast haft kontakter med Mellansverige. Samhörigheten mellan södra Österbotten och Mellansverige är styrkt även i andra syntaktiska sammanhang, t.ex. i fråga om bruket av dubbelsupinum som anses vara ett arv från fornsvenskan (Ivars 2006).

5. Sammanfattning

Sydösterbottniska *att*-satser har i den här artikeln belysts ur ett flertal olika aspekter, med utgångspunkt i syntaktisk funktion och variation i bisatsinledare. *He* har visat sig ha den bredaste användningen som inledare till satser som står som subjekt, objekt, predikativ och attribut samt till citatmeningar och bisatser som fungerar som utbrutet led med adverbialfunktion. *Et* inleder citatmeningar samt objektsbisatser och bisatser som fungerar som rektion eller som attribut till *he, hede* 'det där'. *Än*, av allt att döma en relik från ett äldre språkbruk, är belagt som inledare till objektssats och citatmening. *Att* har i modern dialekt kommit i stället för de genuina *än, et* och *he* och har i egenskap av novation en bred användning som inledare till subjeks-, objektssatser och citatmeningar samt till satser som fungerar som rektion, predikativ och attribut. Med *att* har nya kombinationer med varierande funktioner vunnit insteg i dialekten, såsom *för att, genom att, men att, så att, tack vare att*. Oinledda bisatser är vanliga och föredras i synnerhet som objekt till korta överordnade satser av typen *jag minns, jag tror*.

Satsflätekonstruktionen vid utflyttning av subjektet i en *att*-sats, där traditionell sÖB avviker från finlandssvenskt standardspråk har struken subjunktion, ägnas även uppmärksamhet. När man talar om finlandssvenska särdrag gäller det att komma ihåg att svenskan i Finland långtifrån är någon enhetlig språkform. Syntaxen varierar från trakt till trakt, och inte sällan med graden av finskt inflytande i närmiljön.

Litteratur

- FO = Ordbok över Finlands svenska folkmål I–III, 1982, 1992, 2000. Helsingfors.
Ivars, Ann-Marie, 1988: Närpesdialekten på 1990-talet. (Studier i nordisk filologi 70.) Helsingfors.

- Ivars, Ann-Marie, 2006: Dubbelsupinum i Finland. I: Svenska landsmål och svenskt folkliv 2006. S. 17–30.
- Lehti-Eklund, Hanna, 2005: Vi tycker alla det är lika gott fortfarande. Om narrativa bisatser utan *att*. I: Svenskans beskrivning 27, red. av Gunilla Byrman m.fl. Växjö. S. 160–171.
- Melin-Köpilä, Christina, 1996: Om normer och normkonflikter i finlandssvenskan. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 41.) Uppsala.
- Platzack, Christer, 1993: Satsfläta med *att*-sats-subjekt. I: Språk och social kontext, red. av Ann-Marie Ivars m.fl. (Meddelanden från institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur vid Helsingfors universitet B:15.) Helsingfors. S. 153–167.
- SAG = Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien 1–. Lund 1898–. <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>
- Wessén III = Wessén, Elias, 1965: Svensk språkhistoria III. 2 uppl. Stockholm, Göteborg, Uppsala.

Dikt och verklighet

Christina von Birchenbaums erotiska elegi som självbiografi

Christ giff migh at utsjunga,
som iagh haar wilian till,
regera modh och tunga, ty
iagh förtälia will,
hvad mig är fast till meena,
min wederwärdigheet,
för androm, gudh alleena,
bäst kiändh, och (som) jag wäll weet.

Herre lät tigh behaga
thet iag betracktar här,
ty iag må tigh beklaga,
i syndh iag födder ähr,
tigh iag och eij fördölier
Gudh bättre thet beswär,
syndh migh så lange fölier,
iag syndakroppen bähr.

Så här lyder de två första stroferna i den dikt som anses vara skriven av Finlands första kvinnliga diktare, Christina Regina von Birchenbaum (Olsson 1999. Den 29:e och sista strofen avslutar denna uppsats; strof 3–28 anförs efter exkursen och före litteraturlistan. Dikten citeras enligt Lagerborg 1896 som skrivit av den direkt ur handskriften.)

Dikten är rubricerad "Een annor Ny wijsa" och daterad 24.7.1651. Den berättar om författarinnans liv från barndomen till det angivna året, men om hennes person och levnadsöden annars har man inte lyckats få fram mycket annat än vad det står i dikten. Dikten bevarades länge endast som manuskript, tills P. Hanselli publicerade den i *Samlade vitterhetsarbeten* (1869). Hanselli hade placerat den bland Lars Wivallius dikter, men att dikten av Henrik Schück (1895) kom att tillskrivas Christina Regina von Birchenbaum beror på dess entydigt kvinnliga och självbiografiska innehåll och historiska trovärdighet. Dikten med sina 29 strofer bildar ett akrostikon som består av

strofernas begynnelsebokstäver: C-H-R-I-S-T-I-N-A-R-E-G-I-N-A-V-O-N-B-I-R-C-H-E-N-B-A-U-M. Strofernas åtta versrader med slutrim följer mönstret: ababcdcd. Vem denna Christina med ett adligt familjenamn var har förblivit en gåta. Varken från Finland, Sverige eller Baltikum känner man någon adelssläkt von Birchenbaum. Därför har det också antagits att det kan vara fråga om en signatur (Brovallius 2003 s. 609).

Hur förhåller sig den självbiografiska dikten till en verklighet, som inte kan eller bara sekundärt kan verifieras med andra bevarade dokument? I denna uppsats med vilken jag önskar gratulera poeten och nordisten Erik försöker jag närläsa skaldinnans poetiska levnadshistoria som en självbiografi, som ändå lämnar flera frågor obesvarade för en prosaiskt tänkande läsare.

Barndomen, kärleken och äktenskapet, makens död och barnen. Ödets slag

I den första strofen vänder sig författarinnan till Gud och ber om inspiration för att kunna rätt formulera sig. Det är fråga om en figur som kallas för "invocatio" (Dömling 2001). Samtidigt får dikten en djupt religiös utgångspunkt, som präglar den i dess helhet, i synnerhet slutstroferna. Gud framstår som författarinnans samtalspartner hela dikten igenom. Ur allt det onda som Christina möter i livet kommer hon att räddas av Gud och Guds nåd.

Barndomshistorien är ytterst kortfattad. Christina var född "i Carelelandh" som sin "moders enda barn". Det adliga släktbandet omtalas med en viss stolthet. Christina säger sig ha fötts "aff Ehrbar säng och standh" (strof 3). Sorgen inträder dock tidigt i den lilla flickans liv "ty effter åhren trij", / min fadher godh iag miste" (strof 4). I samma strof omnämns dock lyckan som "syntes glimma till mina fiorton år". Vad Christina menar med lyckan förblir oklart, om inte följande strof (5.) antyder svaret: "Sann kiärleek till migh sände / it Martialiskt moodh" (= omskrivning för en krigsman). Adjektivet *martialisk* är avlett av krigsguden Mars namn. Det erotiska framträder första gången i dikten: "Gudh thet så wiisa vändhe, / iagh wardt hans kiöt och blodh, / hvad ähra tienst och lijsa, / kierleek och trooheet stoor, / iagh honom mon bewijsa". Uttrycket "kött och blod" har en biblisk proveniens (bl.a. Bib. 1 Mose 37,27). Stroferna 5 och 6 ger en historiskt fast tidpunkt för Christinas levnadshistoria, om man antar att hon gifte sig vid unga år – hon var följaktligen född på det tidiga 1610-talet – med major Axel Paulij Liljenfeldt, en officerare som for med Gustaf II Adolfs svenska armé till Tyskland och stupade där antingen samma år eller senast 1632. Denna datering är rimlig när man kombinerar den med uppgiften om Christinas glädjelösa liv i sju ton års tid, d.v.s. 1632-1649. Strof 18: "I siutton år tilsamman / iagh slog utur

mit sin, / all werldslig lust och gamman." Henrik Schüek (1895) har lyckats spåra upp två till Magnus Gabriel de la Gardie inlämnade suppliker från slutet av 1660-talet, som är undertecknade av "Christina Regina von Börkenbohm resp. von Birchenboum, Sahl. Majorens Axel Paulij Liljenfeldts effterlätne högstbedröfwade och älendige Enckja" (citerat enligt Schüek). Supplikerna är klagomål över undertecknarens armod.

I stroferna 6 och 7 söker Christina sin man i Tyskland i det trettioåriga krigets landskap. "I tysklandh kring fämhundrat mill at sträckia ... / i sorg och troo iagh söckte min hiärtans kiära mann". Sedan får hon veta att "dödh waar min herre from". Innan dess har hon hunnit vara gift endast tre år. Strof 8: "Trij åhr sigh snarligh wände, / i bitter klagograåt". Barnen och deras öden omnämns först i stroferna 10 och 14-16. Placeringen av dessa strofer är inte i överensstämmelse med kronologin. I strof 10 berättar Christina om "tree blommor" (= barn) som "Guds nådh upwäckte aff wår sängh". Två bortrycktes omilt av döden, men en dotter var kanske i livet vid tidpunkten av diktens tillblivelse (1651). Kanske följde dottern med sin mor till Tyskland men försvann sedan hon blivit gift. I strof 14 tröstar modern sig med att den Högste och den Högstes änglar bevarar dottern och hennes kära man.

Christina drabbas enligt dikten av sjukdomar och mister också en del av sin egendom i bränder och skeppsbrott (strof 11). Var dessa olyckor drabbar henne framgår inte. Kanske på återresan tillbaka från Tyskland. Gud och främmande människor har dock alltid hjälpt henne trots "världens ostadighet" (strof 12). Men även trogna vänner har visat sig vara opålitliga och har anklagat henne. Ändå "haar Gudh mig salverat / från theras falska fundh" (strof 13). Allt det som sker i omvärlden delas in i "det goda" och "det onda", varvid Christina ser sig själv som "offer" och stående på den av Gud understödda rätta (goda) sidan (enligt Dömling). Strof 17 må illustrera det sagda: "O Gudh mig och bewara, / från ögnawennerss list / hiälp undfly theras snara / in till min ände sidst: / Ia herren them förgälle / som offta för är skedt, / och i thet nät inställe / som the mig haa beredt."

Den andra stora kärleken och dess oväntade slut. Ensamheten och hänvändelsen till den himmelske andlige "brudgummen"

1649 övervinns Christinas hjärta efter de 17 ensamma åren av "Een ädel ungerswän", vars kärlek Christina besvarar utan förbehåll. Åldersskillnaden mellan Christina och den nya kärleken måste ha varit relativt stor. Den erotiska kärleken klingar återigen i strof 20: "Innerst aff hiärtans grunde, / iag honom unte wäll, / thet högsta som iag kundhe, / ia som min egen siäl, / högt öfver hans begäran, / osparde iag mit godz / dock Gudi loff för ähran / fast

annat är sin koos". Vidare i strof 21 som direkt kan jämföras med den öppet bekända kärleken i strof 5: "Rätt ingen må mig speija (= håna), / Kierleek betog mit modh, / så swag må iag mig säija, / ty iag är kiöt och blodh". Men återigen blandar sig "falska wänner" i leken och den ädle ynglingen överger henne. Trots allt önskar Christina sin älskade, som lämnat henne, allt gott: "iag önsker dock (= ehuru) han flydde, / alting gåå honom wäll / Emanuel beskyddhe, / till ähra lijff och siäll."

Härefter inträder ensamheten och hänvändelsen till Gud i Christinas liv. "Ensam är iag nu bliffwen, / må iag beklaga wist, / och så plat öfwer giffwen, / som *turtur* på een qvist" beskriver Christina sitt tillstånd i början av strof 24. Hon jämför sig med en turturduva, lämnad ensam på en torr kvist, en för barocken typisk bild av en sörjande änka. Samma bild användes senare av Hedvig Charlotta Nordenflycht i dikten *Den sörjande turturduvan* (Dömling 2001). Här och i de följande fem stroferna ser Christina tillbaka på sitt förflutna liv, fullt av motgångar och besvikelser, men sätter ändå sitt hopp till livet i den himmelska framtiden. I skrivande stund ser hon sin aktuella situation som kvinna, lämnad ensam och sörjande sin i kriget stupade make samt sin andra älskade. Världen är "jämmerfull, uppfylld medh falskheet, sweek och flärdh" (strof 25). Livet i världen målas med starka bilder: "Bort du o werld med alla, / ... under tin honung sötha tu bitter galla bähr." Författarinnan tar avsked ("ave!") från den snöda världen, som "spijsar med sorgsens bröd / och skäncker tårar på" (strof 27). Christina ber sin andliga brudgum att förkorta hennes dagar. De två sista stroferna håller en mer optimistisk ton. "Unn migh o Gudh tilbringa, / then tidh iag leffwa kan" (strof 28). I sista strofen återkommer Christina till sin djupt religiösa utgångspunkt. Därmed blir cirkeln s.a.s slutet:

Min sorg hiälp öfwerwinna,
medh it fast tolamodh
medh frögd at iag må finna
min himmelsk brudgum godh,
bland herrns änglar skiära,
att frögdass uthan brist,
Ach kom min brudgum kiärha
kom snart herr *Jesu Christ*.
d: 24 Julij. A:o 1651.

Exkurs:

Christina Regina v. Birchenbaum i jämförelse med Agneta Horn

Även den samtida Agneta Horn börjar sin levernesbeskrivning (1657) med en klagan över sitt olyckliga liv. Hennes vandringstid är full av "stora olycker och hjärtans hårda sorger och wederwärtighet som migh ... mött altifrån min första barndom" (jfr strof 1 hos Chr.R.v.B.). Å andra sidan har hon likaväl kunnat ty sig till Guds hjälp och har varit nöjd med det som Gud låtit ske: "Pris ware tig, / Jesu krist, / gudhs son, / samt mädh then heliga anda, / som hjälper mig igenom gå, / hwadh som hälst bäres mig til hand" (jfr strof 12). Båda kvinnorna fick gå samma grymma öde till mötes i och med att de miste sina makar i kriget. Christina hittar efter ett långt sökande sin man på slagfältet "slagen neer, / när han moot fienden strijdha / mon som een Cavalier", d.v.s. som en riddare (strof 7). Agnetas man Lars Cruus dog enligt hennes utsago "med stor frimodighet". Båda kvinnorna hade en gång förälskat sig i en brav soldat, som det grymma kriget fråntog dem. De är båda gudsfuktiga och underkastar sig sitt öde i enlighet med tidens djupt religiösa världsbild. För båda spelar kärleken en viktig roll. Men det finns också en avgörande skillnad mellan Christina och Agneta. Christinas styrka ligger i kärleken till maken och det enda barnet, dottern ute i den okända världen, men hon är alltför svag för att motstå den onda världen och dess opålitliga människor, som visar sig vara "ögnavänner" och den nya förälskelsen som låter sig intagas "aff arga tungors list" (strof 21). Agneta däremot har stark vilja och orkar bättre motstå livets hårda slag. Hon vågar också opponera sig mot människor som vill henne illa.

Agneta Horn dog vid 43 års ålder 1672 och lämnade en detaljerad historia efter sig, som ger "en mångsidig bild ur högadelns familjeliv under Sveriges stormaktstid" (Holm 2). Däremot är vi ifråga om Finlands första kvinnliga skaldinnas person och existens enbart hänvisade till den omnämnda suppliken enligt vilken Christina Regina von Börkenbohm / Birchenbaum var vid liv i slutet av 1660-talet (då uppenbarligen ung. 50 år gammal).

Een Annor Ny wijsa. - Stroferna 1-2 och 29 ingår i texten ovan.

3.
Roos uthan, iagh uprunnen,
är i Carelelandh,
then nådh mig och tillwunnen,
aff Ehrbar säng och standh,
till werlden är iagh födder
min moders enda barn,
för migh så swåra mödder,
stält uti sorgsens garn.

4.
Iagh näppligh frögd affwiste,
ty effter åhren trij,
min fader godh iagh miste,
så mon mig lyckan fly
dock fast hoon syntes glimma,
till mina fiorton år
mon iagh tå först förnimma,
mig tidhen falla swår.

5.
Sann kiärleek till migh sände
it Martialiskt moodh,
Gudh thet så wiisa wändhe,
iagh wardt hans kiöt och blodh,
hvad åhra dienst och lijsa,
kierleek och trooheet stoor,
iagh honom mon bewijsa,
weet Gudh i högden boor.

6.
Then kierleek troo upwäckia
mig mon; i tysklandh kring.
Fämhundrat mill at sträckia
mig tycktes mödha ring,
I sorg och troo iagh söckte
min hiärtans kiära mann,
min sorg thet fast föröckte,
iagh söckte och intet fan.

7.
Iaa mer fick iagh änn söria,
når thet omsider kom,
thertill, at iagh fick spörja,
dödh waar min herre from,
i fält han moste bidha
på platsen slagen neer,
når han moot fienden strijdha
mon som een Cavalier.

8.
Nu tröst migh Gudh elendhe,
så snart wij skildes åth,
trij år sigh snarligh wände,
i bitter klagograåt,
ofwer all then schmertz iagh lidit,
haar effter dagen then,
haar hiärtat ofta swidit,
iaa swijder ofta änn.

9.
Allt i then sorg förflutit,
haa nu fult nitton år,
som iagh een änckia sutit,
och fält mång modigh tåår,
hur högt thet migh bedröffwat,
kan tänckia hwar een wijs,
som ondt och godt haa pröffwat
ia pröffwat samma rijss.

10.
Rundt och Gudhs nådh upwäckte
tree blommor aff wår sänghe
twå döden omildt sleckte,
Een är i liffwet ähn,
och hwadh iagh säga gitter
wist är hoon leffwat haar
men oviss iagh här sitter
om hoon än leffwer qwaar.

11.
Elende haar jag warit,
i soot och pestilentz,
på reesor nödh förfarit,
dyrt kiöpt Experientz,
mit godz iag måt förlora,
för wådeld brandh och glödh,
på haff och watn stoorä,
aff skiepsbrot lijdhä nödh.

12.
Gudh mon dock uppehalla,
mig altidh underligh,
och låtit mig tillfalla,
min näring rikelig,
hoos främmande mig wunnit,
gunst och benägenheet,
fast iag haar stundum funnit,
aff werlds ostadigheet.

13.
Ja them iagh aestimerat,
för trogna wennen bäst,
oskyldigt remonterat,
haa the migh aldrämäst,
medh nijt och practizerat,
fördampa mig i grundh,
men Gudh haar mig salverat
från theras falska fundh.

14.
Nempligh hwadh Gudh påladhe,
med mootgång och beswär,
näst Gudh, min tröst iag hadhe,
hoos tig min dotter kiär,
nu ästu migh beröffwat,
utöfwer siö och sandh,
Gudh tröste mig bedröffwat,
och tig i fierran landh.

15.
Ach mig i alla stundhe,
thet iag eij waar så när
at iag tig säija kundhe.
faar wäll min dotter kiär,
Iaa moders kyss förärha,
till it Valet här hänn,
och fråga dotter kiärha
när kommer du igen.

16.
Vthi Gudh står allena,
iag seer tig nontzin meer,
dock tröstar mig thet eena,
han tigh alt godt förseer.
then högste tig beware
samt medh tin man så kiär,
hans änglar ehr försware
och altidh ware när.

17.
O Gudh mig och beware,
från ögnawenners list
hiälp undfly theras snara
in till min ände sidst:
Ia herren them förgälle
som offta för är skedt,
och i thet nät inställe
som the mig haa beredt.

18.
Näpplig till lust iag tänckte
men all frögd utelyckt,
sään mig den sorgen kränkte,
min man wardt hädan ryckt,
I siutton år tilsamman
iagh slog utur mit sin,
all werldslig lust och gamman,
Ey föll ther nogor inn.

19.
Bekändt iag dock befinner,
nu för tu år igen,
mit hiärta öfwerwinner,
Een ädel ungerswän,
Hwilkom iag tenkte gifwa,
min troo i kierleek bögd
then iag förtrodhe bliffwa
min tröst och hiärtans frögd.

20.
Innerst aff hiärtans grunde,
iag honom unte wäll,
thet högsta som iag kundhe,
ia som min egen siäl,
högt öfwer hans begäran,
osparde iag mit godz
dock Gudi loff för ähran
fast annat är sin koos.

21.

Rät ingen må mig spejja,
Kierleek betog mit modh,
så swag må iag mig säjja,
ty iag är kiöt och blodh,
stoor kierleek till mig draga,
then ädling mon förwist,
dock lät han sig intaga,
aff arga tungors list.

22.

Christ huru falska wänner,
haa giort mig till förtreet,
fast thet mitt hiärta bränner,
i sorg och ifrigheet,
skall iag dock aldrig sänckia,
then wän utur mit sinn,
iag hoppas Gudh betänckia
mig för all troohet min.

23.

Höflig iag mig all stunde,
till honom godt förseer,
och troor han allalundhe
mig trogen wänskap teer;
iag önsker dock han flydde,
alting gåå honom wäll
Emanuel beskydde,
till ähra lijff och siäll.

24.

Ensam är iag nu bliffwen,
må iag beklaga wist,
och så plat öfwer giffwen,
som turtur på een qvist,
på iorden fins ty werre,
een wanchelmodig tröst,
mit hopp ästu o herre,
styrck mit sorgfulla bröst.

25.

Nu tig allen iag klagar,
min Brudgum andelig,
förkorta mina dagar
och tag mig hän till tigh,
iag mechtar ej utståndha
then iemmerfulla werld,
upfyldt medh wee och wändha
medh falsheet, sweek och flärdh.

26.

Bort du o werld med alla,
iag plat försakar tigh,
ej mon tu mig befälla
medh tit pracht ypperligh,
min tidh mun tu förnöta
förtretlig i beswär,
under tin honung sötha
tu bitter galla bähr.

27.

Ate will iag nu tänckia
Ate du snödhe werld,
du haar så myckit skänckia
i ondsko så förhärd,
med sorgsens brödh tu spjisar
och skäncker tårar på,
Iag tig ej mycket prijsar,
iag lengtar tig ifrå'.

28.

Unn migh o Gudh tilbringa,
then tidh iag leffwa kan,
at hiärtat sig må swinga,
till tig i frucktan san,
lät hoppet altidh lijsa,
sampt een lijffacktig troo,
mig nästa dienst bewijsa,
lät *kiärleek* hoos mig boo.

Litteratur

- Brovallius, A., 2003: Birchenbaum, Christina Regina von. I: Suomen Kansallisbiografia I. Helsingfors.
- Dömling, A.K., 2001: "Billigen kand ieg med lob sige": "Som turtur på een quist". Christina Regina von Birchenbaums "Een Annor Ny wisa". I: Skandinavistik. Jahrg. 31. Heft 2.
- Holm, G., 1959: Agneta Horn: Beskrivning över min vandringstid. – 2: Särtryck ur Starka kvinnor. Stockholm.
- Hultin, A., 1904: Finlands svenska vitterhet under stormaktstiden 1640-1720: en litteraturhistorisk inledning till valda vitterhetsarbeten. Helsingfors.
- Lagerborg, R., 1896: Finlands första skaldinna. Festskriften Nylänningen.
- Olsson, B., 1999: Renässansen gör sitt intåg i Finland 1640-1670. I: Finlands svenska litteraturhistoria I. Helsingfors. S. 57–66.
- Schück, H., 1895: Lars Wivallius. Hans lif och dikter. II. Uppsala.

Haiku-semiosis

Orden är ögon
som ser klart vad du annars
bara kan ana.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 29)

Trastegsmodellen: Det som berör och blir en insikt

Erik Anderssons haikudiktsamling *Orden är ögon* (1983) har 86 dikter av vilka jag behandlar några genom att ta fasta på hur betydelse aktualiseras i dikterna med särdrag som är typiska både för den japanska och den västerländska haikun. En haikudikt är en minimalistisk stämningssbild vanligen med en årstidsangivelse i kombination med existentiella och universella frågor. Haikun ”ser klart vad du annars / bara kan ana” eller så som Niklas Schiöler (2004 s. 1–3) karakteriserar den: ”Haikun låter oss se med tvättade ögon”. Haikun med den ytterst strama formen med sina sjuutton stavelser på tre rader med mönstret 5–7–5 kan uttrycka en filosofisk idé eller en dramatisk scen. Innehållet har tre delar: en inledning (ett vad?, ett var?, ett när?), en utveckling (en relation, orsak–verkan) och en snabb stegring (fokus, insikten, överraskningen) (se Vargö 2003 s. 18). Den knappa formen på tre rader kan behandla ”all världens sanning”, dvs. ha ett stort innehåll, ett överraskningsmoment eller drag av skämtsamhet eller självironi:

Lugna dig! Sjuutton
stavelser rymmer inte
all världens sanning.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 31)

Det är alltså inte bara de existentiella frågorna som dominerar. I den japanska haiku-diktningen *haikai* ’skämtsamhet’, finns också humoristiska drag med vardagliga ord och vardagliga associationer (Vargö 2003 s. 11, 161). Den skämtsamma haikun *senryū* kan driva med mänskliga svagheter eller behandla sociala scener och alldagliga händelser (s. 30, 167). I Erik Anderssons haiku-dikter finns flera exempel på detta utöver den existentiella tematiken.

En läsning och tolkning av haiku kan ske exempelvis med utgångspunkt i den amerikanska filosofen och semiotikern Charles S. Peirces begrepp

semiosis som avser en dynamisk betydelseaktualiseringsprocess (*What Is a Sign?*, EP 2.2:4–10, 1894). Han utgår från att verkligheten framstår för oss som organiserad i tre ontologiska kategorier (*The Architecture of Theories*, EP 1:21:296–297, 1891) som han kallar *Firstness* (en möjlighet, någonting spontant, t.ex. en känsla, en stämning, 'Ettheten'), *Secondness* (en relation, orsak–verkan, 'Tvåheten') och *Thirdness* (syntes, 'Treheten'). Ettheten bildar utgångspunkten, dvs. det som är något i sig själv, Tvåheten är något som står i opposition eller ger uttryck för någon annan relation till det förra. Treheten är förmedling av de båda. Tecknet är ett exempel på Trehet, eftersom det ouplösligt består av tre led: "representamen", "objekt och "interpretant": uttryck, innehåll och det senares konkreta tillämpning. Därför kan varje tecken kategoriseras med de tre sätt på vilka var och en av de tre leden kan skifta: efter uttryckets egen natur, det slags relation som sammanbinder uttryck och innehåll och tillämpningens särart. (Se Sonesson 1992 s. 29.)

Haikun är en miniatyrtafla, ett kalligrafiskt svep som någon med lätt men fast hand ritat med en tuschpensel. I dikten ingår ett avskiljande uttryck *kireji* som delar dikten i två delar eller på annat sätt innehåller en eftertänksam paus och en tystnad. (Forest 2004 s. 54–57.) Den japanska haikun bygger på dolda eller delvis dolda associationer med många ord som har en särskild poetisk laddning ofta med allusioner till berömda formuleringar i den klassiska poesin. Men associationerna får inte vara för tydliga: "Ju hårfinare associationerna är, desto bättre är det" (Vargö 2003 s. 18). Detta har att göra med den antydande aspekten i den japanska kulturen (jfr *haragei* 'ordlös kommunikation', det implicita, det antydande, se t.ex. Blomstedt 1982 s. 10–11, 23–29, 68–69, Saville-Troike 1985 s. 5–6, Kukkonen 1993 s. 112–125). Ett karakteristiskt drag är det som uttrycks med det svåröversatta kulturbundna ordet *aware* med innebörden 'vemod', 'sorg', 'elände', 'det som det är synd om' men också 'medkänsla' och 'poetisk karaktär', dvs. 'det som berör'. Likaså är *shiori* ett centralt begrepp med betydelse 'att lyssna', 'att varsebli' och 'att komma till insikt', något som ger uttryck för känslighet gentemot svaga och spröda objekt, dvs. en lyhörddhet för *aware*, 'det som berör'. Det kan vara frågan om poetiska ord, den poetiska naturen hos en plats eller ett djur. Det är övergången, länkningsen från en vers till en annan som sedan skapar den speciella stämningen (Vargö 2003 s. 27, 167–169).

I haikuns form stramas orden åt, haikun ska vara fäordig, lättsam och enkel (jfr tanken om Italo Calvino 1996 lätthet vs. tyngd), naturlig som en utandning i sju stavelser, men den innehåller en *Thirdness*-tyngd, en livsfilosofi eller en dramatisk episod. Kanske den här insikten kan sammanfattas med det enkla: "så är det i livet", "jag har sett detta". Haikun ger uttryck för *karumi* 'lätthet', ett begrepp som den klassiska haiku-mästaren Matsuo Bashō (1644–1694) använder (se Vargö 2003 s. 163). En skicklig haiku är så som

Roland Barthes (1991 s. 75) skriver: "not a rich thought reduced to a brief form, but a brief event which immediately finds its proper form".

Haiku-dikten fångar en stämning, en känsla, en bild på tre rader och den är avsedd att lyssnas till eftersom den är som ett eko av det yttre och det inre landskapet. Det är som att gå i årstider (se William H. Cohen, *To Walk in Seasons*, 1972) eller som att följa en smal väg in i människans inre (se Bashō, *Narrow Road to the Interior*, 1991). En japansk haiku brukar vanligen läsas två gånger, den är ett eko eller som en klar klang i en cymbal så att betydelse hinner manifesteras och bli till en klarsyn: "the haiku has the purity, the sphericity, and the very emptiness of a note of music; perhaps that is why it is spoken twice, in echo" (Barthes 1991 s. 76). Haikuns rytm är livets rytm – de sjutton stavelserna bildar en helhet som är lika lång som en utandning. Målet är en insikt som uttrycks i de japanska begreppen *satori* (i Zen) eller *shasei* 'det man verkligen ser', 'det som sker framför ögonen' (Vargö 2003 s. 167). Hashimoto Keiji (1907–1990) målar en stämningsbild som börjar med en årstidsangivelse och en liknelse med överraskningsmomentet "är som att gå / i en spegel" som reflekterar den korta tiden då körsbärsträden blommar (se Vargö 2003 s. 103):

Att gå under körsbärsblommor
är som att gå
i en spegel

Hana shita wo yuku kagami no naka wo yuku gotoshi
Hashimoto Keiji (1907–1990)

Årstidsangivelsen körsbärsblommorna hör våren till och uttrycker det sköna och sköra (*shiori*), livets korthet och förgänglighet. Spegeln symboliserar tiden, livet och döden där något blir till en insikt. Det som berör, *aware*, är något kognitivt, emotivt, visuellt och auditivt skört: att ha förmågan att lyssna och förstå det allra minsta. Den klassiska haikudiktaren Matsuo Bashō (1644–1694) haikudikt nedan om dammen, grodan som hoppar i och ljudet av vattnet, har fått många olika översättningar och tolkningar (se Vargö 2003 s. 24, 200–201). Här finns ett tillstånd, en rörelse, ett ljud – en inledning (*Firstness*), en utveckling (*Secondness*) och en stegring med ett överraskningsmoment (*Thirdness*):

Den gamla dammen,
en groda hoppar i
ljudet av vatten

Firstness (möjligheten, *Var?*)
Secondness (När? årstiden, relationen x och y)
Thirdness (syntesen)

Furuike ya kawazu tobikomu mizu no oto
Matsuo Bashō (1644–1694)

De japanska ordens rytm indelar dikten i tre delar med mönstret 5–7–5. Ordet *ya* är ett *kireji*, ”avskärande ord som delar verser eller dikter i två delar” (Vargö 2003 s. 164). Detta används ibland endast symboliskt och gör att dikten stannar till – effekten blir tydlig. I de olika översättningarna av haikun ovan kan *ya* representeras av ett kommatecken, en punkt eller ett utrops-tecken (se Vargö 2003 s. 24, 200–201). Grodan, *kawazu*, är enligt de flesta japanska årstidslexika (*kiyose*, *saijiki*; *kigo* ’årstidsord’) ett uttryck som hör till våren. Det auditiva ”ljudet av vatten” karakteriserar haiku-genren så som Sam Hamill namngett sin bok *The Sound of Water* (1995). Haikuns två delar förstärker effekten, och länkningen sker sedan genom synestesier, kognitiva, auditiva och visuella element i kombination med bildassociationer. Det auditiva och det visuella blir på så sätt en bild och en tavla som man stiger in i. Bilderna är som ett eko och de kan ”genljuda” (se det metaforiska och be-greppen *resonans* och *genklang* hos Bachelard 2000 s. 8, 23, 26).

Varats modaliteter – att gå i årstider

Haikun kan förutom de olika ontologiska kategorierna beskrivas med hjälp av olika modaliteter som modifierar, beskriver och förklarar relationen till verkligheten och varat (se Greimas 1983): dels att vara (*être*) som ett tillstånd, dvs. existentiella aspekter på tillvaron och närvaron (varat, sinnesstämning, känslor, attityder), dels som ett skeende, en rörelse att göra (*faire*), dvs. att något är i rörelse, en händelse så som ovan i Bashōs groddikt. Detta *att vara* och *att göra* leder till modaliteten *att veta* (*savoir*), dvs. att subjektet kommer till insikt om det existentiella (se t.ex. Tarasti 2000). I trestegsmodellen finns ett *Firstness*, ett *Secondness* och ett *Thirdness* – varats kategorier. Haikun flyter in i och ur intet, tystnaden in i intet, allt (se t.ex. om *wu wei* Hollsten 2004 s. 269–270, om *le Néant*, Tarasti 2000 s. 9–13).

Tydligast symboliserar snön och vintern det lätta och klara, klarsynen så som Bashō diktar (Vargö 2003 s. 38):

Tror du att den snö
vi såg tillsammans förra året
har fallit i år också?

Futari mishi yuki wa kotoshi mo furikeru ka
Matsuo Bashō (1644–1694)

Haikun ger ett tillstånd, den snuddar vid en stämning, den ger uttryck för en känsla av jubel i sitt överraskningsmoment (se Barthes 1991 s. 77–78). Av årstidsangivelserna i Erik Anderssons haiku-dikter förekommer vintern

oftast, sedan sommaren och hösten. Våren nämns explicit endast i två dikter. Tematiken kretsar kring de existentiella frågorna varat, tiden, livet, döden, gemenskapen, språket och vardagen. I nedanstående dikter finns ett var?, ett när? och ett fokus. Här finns en längtan och en saknad, men också det okända – den första står i början, den andra i slutet av samlingen:

Höstsol – du frågar:
Minnet eller drömmen –
vad är större lycka?
(Andersson, *Orden är ögon* 1983, pärmfliken)

Jag vandrar framåt.
Kanske det i fjärran finns
en trakt som denna.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983, pärmfliken)

Haikun är en mikrokosmos bestående av sjutton stavelser så som Yuzuru Miura (1991 s. 7) skriver. Associationerna är ur begrepps- och känslvärlden. I dikten ges exakta årstidsangivelser eller endast en antydning om att det handlar om en viss årstid i form av ord och uttryck som hör till respektive årstid. Tidens och årstidens mening, stillheten och tystnaden kommer till uttryck i en väl avgränsad mikrokosmos så som rytmen och dynamiken i Erik Anderssons haiku enligt mönstret 5–7–5:

Allt är orörligt,
utan vind. Endast tiden
rinner snabbt förbi.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 6)

”Allt” är *être* (att vara), medan ”tiden rinner” och ger uttryck för modaliteten *faire* (förändring, skeende, händelse). Dikten blir en miniatyr där allt är och finns (*être*) och där något sker, händer eller blir (*faire*) och där detta något blir till en insikt (*savoir, satori, Zen*):

Jag onyttige!
För en vitklövers skönhet
glömmer jag världen.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 37)

Den existentiella tematiken (modaliteten *être*), minnet och drömmen avspeglas mot höstsolen, som uttrycker vemodet, det melankoliska och det nostalgiska *då*, medan drömmen det framåtblickande bildar en dialog mellan *då*–*framtid*. Den sista dikten i Erik Anderssons haiku-samling snuddar vid det

stora och existentiella och söker efter en högre mening "trakt som denna". Dikten öppnar sig mot det existentiella och bygger på metaforen livet som en väg: "Jag vandrar framåt". Varat och framtiden jämförs med det modaliserande "kanske". Haikun lyfter fram modaliteten *faire* att göra, dvs. att vandra framåt, att fortsätta sitt liv med det obestämda målet – drömmen, det fjärran landet som är både detta liv *här* och det nya livet *där*, det deiktiska *här-där*. Födelse och död, livets två poler kombineras vilket ger uttryck för livets korthet och tillvaron som en sorg:

Varje sorg är ett
ögonblick, livet en gräns
mellan två dödar.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 55)

I haikun nedan uttrycker formen tankstreck – innehållet 'tanken', rytmen, tystnaden, stillheten. Det ytligt tomma tecknet signalerar en tanke, en klarsyn och en känsla samt skapar ett överraskningsmoment. Tankstrecket gör att effekten blir tydligare, att dikten stannar till, att överraskningen blir effektiv så som i en japansk haiku. Snön uttrycker det rena och oförstörda, den ytterst sensitiva förmågan att *se* och *lyssna*: "Jag har hört snön falla..." såsom Peter Englund skriver i sin essäsamling *Tystnadens historia och andra essäer* (2003). Tystnaden finns som "snö", det vita och det rena:

Skog i snömönster –
Plötsligt minns jag mig ha sett
förfäders syner.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 10)

Klarsynen växer
alltid långsamt, men drabbar
på ett ögonblick.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 54)

Det väsentliga är hur språket som verbala tecken kan fänga och uttrycka det subtila så att den mycket avskalade poetiska formen uttrycker ett innehåll med "all världens sanning" om människan, livets och dödens mysterium.

Orden är ögon: Språk, samtal, tystnader

Haiku-dikten är beroende av tystnaden, det utsagda, det som diktaren bara antyder. I dikten finns de visuella och auditiva associationerna som blir till en existentiell insikt:

Snart skall du resa.
Se din bygd! Solen sjunker
till en storspovs flöjt.

(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 39)

Att kunna lyssna till tystnaden och dess ljud: en storspovs flöjt. Det sköra och det varsamma finns i storspovens vemodiga flöjt: det är uppbrott i luften (*faire*) och solen går ned (tiden är kort) till ljudet av en storspovs flöjt som anger årstiden höst, det vemodiga. Storspoven kommer sent på våren och beger sig av tidigt på hösten: solen sjunker – människans tid är kort. Här ingår teman om liv och död, om människans existens och haikun som överlevnadsstrategi så som Origasa Bishû (1934–) diktar (se Vargö 2003 s. 149). I Erik Andersson haikudikter finns en liknande tematik: haikun som en överlevnadsstrategi, ett sätt att gestalta tillvaron och förgängligheten – livet en gräns. Språkforskaren Andersson syns i flera haiku-dikter, dvs. i en kombination av vad liv, språk och arbete är. Den koncentrerade formen innehåller en filosofisk sanning och insikt på den högsta varseblivningsnivån (*Thirdness*). Haikuns språkliga form och innehåll får till exempel följande svar på varat:

Varför jag skriver
haiku? Fjättrade tankar
kräver bunden form.

(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 42)

I denna haiku
en andra gradens bisats
som jag vet att finns.

(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 43)

Den korta formen behandlar de existentiella frågorna om att leva, att skriva haiku, att komma till insikt och att skapa. Överraskningsmomentet uttrycks i en poetisk tanke som får en gestaltning på sista raden i dikterna. Det språkliga och kommunikativa får exempelvis följande form och innehåll:

Tala frimodigt!
Det gravaste språkfelet
är ju din tystnad.

(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 45)

Målet är en enhetsupplevelse bakom tid och rum, något som motsvarar Peirces *Thirdness*-nivå där ett *Firstness* och ett *Secondness* ingår och bildar på så sätt en insikt, dvs. där upplevaren ”kommit till insikt” om något i ett

språkligt uttryck och i en språklig form som är avskalad av all sentimentalitet, all beskrivning, all brodering med det språkliga.

För Erik Andersson är haikuns ord lika med en klarsyn, något som berör och bildar sedan en insikt. De ord som skapar semiosis i dikterna är substantiven (t.ex. *snö, drömmar, minnen*) som kopplar samman språket och verkligheten, känslor och stämningsbilder genom att reflektera den tematik som är central för diktaren: varats lätthet och tyngd, det lokalt lätta och det globalt tunga, det enkla i vardagen genom varsamt målade impressionistiska miniatyrtavlor. En haiku fångar årstidernas rytm och det existentiella – det yttre och det inre landskapet. Diktsamlingen inleds och avslutas med en vinterbild:

Jag betraktar snön.
Utanför och framför mig
ett oskrivet blad.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 5)

Sol över skarsnön.
Fåglarnas spår slutar i
vingslag på isen.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 60)

Den ledande tematiken är den vita snön som får symbolisera det oskrivna både konkret och abstrakt. Våren bedövar på samma sätt som körsbärsblommorna gör i den japanska haikun:

Våren bedövar –
åter en bortslösd dag
som gör oss rika.
(Andersson, *Orden är ögon* 1983 s. 25)

Hösten nämns i flera dikter: *höstsol* och *höstvind* i kombination med sommaren som kontrast: *blåklockan, doft* och *sorglös*. Men vintern dominerar: ”det snöar minnen” (s. 16). Den vita snön ger uttryck för det stilla seendet och lyssnandet. Så som Barthes (1991 s. 4, 78) skriver, uttrycker haikun en djupdimension, det som berör, en insikt i det tysta och sköra: ”with a rapid touch, the page of life, the silk of language” (s. 78). Haiku-mönstret tömmer språket på det som är överflödigt (”it creates an emptiness of language” s. 4). Formen stramar åt innehållet. I *Grammatik från grunden* (1993) ger Erik Andersson en längre version av haiku-dikten ”Orden är ögon”, som beskriver det existentiella – människans tid och rum. Här finns de tre ontologiska kategorierna: *Firstness*, *Secondness* och *Thirdness*. I den korta och ytterst koncentrerade formen kan människans tid behandlas, dvs.

den stora gåtan – livet och hela dess existentiella skala. Språkets roll är att uttrycka det inre landskapet, att *se* (lat. *videre*) och därigenom att *veta* som betyder att vi har *sett* ('videre') med själens djupa ögon, har vi förstått något, har vi kommit till insikt:

Orden är ögon
som ser klart vad du annars
bara kan ana

Orden är tänger
med vilka jag håller fram
allting jag upplevt

Djupt inne i dig
är orden inte bilder
de är verklighet!
(Andersson, *Grammatik från grunden* 1993 s. 8)

Litteratur

- Andersson, Erik, 1983: Orden är ögon. Haiku-dikter. Helsingfors.
- Andersson, Erik, 1993: Grammatik från grunden. Ord och stil. Uppsala.
- Bachelard, Gaston, [1957] 2000: Rummets poetik. Det franska originalet *La poétique de l'espace*. Svensk översättning Alf Thoor, förord av Kent Lindfors. Lund.
- Barthes, Roland, [1970] 1991: Empire of Signs. Trans. Richard Howard. *L'Empire des Signes*, 1970. Ninth printing. New York.
- Bashō, Matsuo, 1991: *Narrow Road to the Interior*. Translated by Sam Hamill. Boston & London.
- Blomstedt, Jan, 1982: Sanojen takana. Kirjallisuudesta ja hiljaisuudesta. Helsinki.
- Calvino, Italo, 1996: Kuusi muistiot seuraavalle vuosituhannelle. Suom. Elina Suolahti. Det italienska originalet *Lezioni americane sei proposte per il prossimo millennio*, 1989. Helsinki.
- Cohen, William H., 1972: *To Walk in Seasons: An Introduction to Haiku*. Rutland, Vermont, Tokyo.
- Englund, Peter, 2003: *Tystnadens historia och andra essäer*. Stockholm.
- EP 1 [1891] 1992 = Peirce, Charles Sanders, 1992. *The Architecture of Theories*. The Essential Peirce. Selected Philosophical Writings. Ed. by Nathan Houser & Christian Kloesel. Volume 1 (1867–1893). Bloomington and Indianapolis. S. 285–297.
- EP 2 [1894] 1998 = Peirce, Charles Sanders. *What Is a Sign? The Essential Peirce*. Selected Philosophical Writings. Volume 2 (1893–1913). Edited by the Peirce Edition Project. Bloomington and Indianapolis. S. 4–10.
- Forest, Philippe, 2004: *Sarinagara*. Paris.
- Greimas, A. J., 1983: *Du Sens*. Vol. 2. Paris.
- Hamill, Sam, 1995: *The Sound of Water*. Haiku by Bashō, Buson, Issa, and Other Poets. Translated by Sam Hamill. Boston, Massachusetts.

- Hollsten, Anna, 2004: Ei kattoa, ei seinä. Näkökulmia Bo Carpelanin kirjallisuuskäsitykseen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 982. Helsingfors.
- Kukkonen, Pirjo, 1993: Kielen silkki. Hiljaisuus ja rakkaus kielen ja kirjallisuuden kuvastimessa. Helsinki.
- Miura, Yuzuru, 1991: Classic haiku – A master's selection, selected and translated by Yuzuru Miura. North Clarendon & Tokyo & Singapore.
- Saville-Troike, Muriel, 1985: The Place of Silence in an Integrated Theory of Communication. I: Perspectives on Silence. Ed. Deborah Tannen & Muriel Saville-Troike. Norwood, New Jersey. S. 3–18.
- Schiöler, Niklas, 2004: Haikun låter oss se med tvåttade ögon. SvD 19.3.2004, www.svd.se [Läst 20.4.2007.] S. 1–3.
- Sonesson, Göran, 1992: Bildbetydelser. Inledning till bildsemiotiken som vetenskap. Lund.
- Tarasti, Eero, 2000: Existential Semiotics. (Advances in Semiotics, ed. Thomas A. Sebeok.) Bloomington and Indianapolis.
- Vargö, Lars, 2003: Japansk haiku, världens kortaste diktform. Stockholm.

Verbböjningen i svenskan i Finland på 1800-talet

Inledning

Texter skrivna i Finland på 1800-talet verkar avvika språkligt sett från texter skrivna i Sverige på två sätt. Dels finns det fler arkaiska drag som visserligen förekommit ännu i 1700-talssvenska i Sverige men som inte längre är frekventa på 1800-talet. Dels uppvisar texterna språkdrag som enligt de sverigesvenska källorna hör till talat språk, lokalt eller regionalt. Beskrivningen tycks i synnerhet gälla lexikonet och vissa morfologiska mönster.

Orsaker till företeelsen kan säkert sökas på flera olika håll. En uppenbar faktor är det geografiska läget och svårigheten att hålla regelbundna kontakter mellan länderna. Detta har säkert gynnat konservativa och lokalt förankrade drag i svenskan i Finland. Svenskan i Sverige gick på 1800-talet genom en standardiseringsprocess som förenhetligade skriftspråket (Teleman 2003 s. 34). Frågan är hur snabbt den nådde Finland. I viss mån beror skillnaderna i skrivet språk på en eftersläpning i den finländska skrivnormen som ändrades långsammare (jfr Bergroth 1992[1928] s. 7). Åtminstone tycks mer privata och talspråkliga genrer såsom dagböcker uppvisa äldre och mer talspråkliga drag i Finland än i Sverige på 1800-talet (jfr Svenske 1993 s. 140).

Syftet med den här artikeln är att belysa verbböjningen i preteritum i svenskan i Finland på 1800-talet genom att studera den i en dagbok skriven av en person. Jag fokuserar på fall då verbböjningen avviker från det gängse skriftspråket i Sverige. Två sådana kategorier är vanliga i mitt material. I den ena böjs konjugation I enligt konjugation II såsom *smakte* i st. f. *smakade*. I den andra ingår starka verb med avvikande böjning, såsom *hölt* i st. f. *höll*, starka verb med svag böjning såsom *sofde* i st. f. *sof* och svaga verb som böjs starkt såsom *las* i st. f. *läste*. De illustreras i exemplen (1), (2), (3) och (4):

- (1) På Pohjola *smaktes* Matka tuliaisia (fi. *välkomstpresenter*), hvilka hade sin goda verkan TW s. 140
- (2) Hade jag att syssla med kläder dem Grönstrand *hölt* på att förbättra. TW s. 148
- (3) Här i min kammare *sofde* han TW s. 56
- (4) Om queln *las* man med Seck TW s. 53

Att avgöra vad som är gängse sverigesvenskt skriftspråk i fråga om varje enskilt verb är inte alla gånger lätt. Som sekundärlitteratur har använts Rydbergs *Svenska språkets lagar* som kom ut 1850 samt Svenska Akademiens Ordbok. För att verifiera resultaten av svenskt verbbruk i Finland har jag utnyttjat några brevsamlingar och dagböcker från början av 1800-talet (FN och JM). I och med att språkbruket i fråga om morfologi ändras rätt så långsamt har också finländsk språkvetenskaplig litteratur från början av 1900-talet, nämligen Nordenstreng (1903) och Bergroth (1992[1928]), kunnat bekräfta vissa antaganden.

Bakgrund och material

De dagböcker som utgör materialet för den här artikeln är skrivna av prästen Timotheus Wahlberg 1818–1820. Det är således fråga om en person som representerar den bildade medelklassen i dåtida Finland. Wahlbergs dagböcker (TW) gavs ut av Lolan Björkman 2004 i verket *Ingen ro hade mitt hjerta*. Wahlberg var född 1791 och härstammade från byn Wahjervi i Askola i Borgå socken. Han gick i skola i Borgå och blev student från Borgå gymnasium 1813. Efter skolgången studerade han till präst vid Åbo Akademi och prästvigdes ett år senare. Dagböckerna härstammar från en period då Wahlberg som ung hjälppräst tjänstgjorde i sin första församling, Gustav Adolfs (nuvarande Hartola), i Tavastland under kyrkoherden Lars Hoffrén. I dagböckerna dokumenterar Timotheus Wahlberg de sysslor som hörde till hans yrkesverksamhet, t.ex. predikningarna, de kyrkliga förrättningarna såsom dop och vigslar samt husförhören som tog upp rätt mycket av hans tid. Han skriver också en hel del om sitt privatliv, bl.a. svårigheten att hitta en lämplig hustru i församlingen.

Utmärkande för bruket av verb i Wahlbergs dagböcker är att flera av dem representerar ett annat böjningsmönster i preteritum än vad som är typiskt för svenskan på 1800-talet i Sverige. Av både Nordenstreng (1903) och Bergroth (1992[1928]) framgår att vissa verbkategorier fortfarande hundra år senare böjdes på samma sätt.

För den här artikeln har Wahlbergs dagböcker excerperats i sin helhet. Jag ger dock inte det totala antalet belägg för de enskilda verben, utan har endast noterat förekomsten av olika böjningsformer. I de fall då bruket vacklar, anges vilkendera formen som dominerar.

Typen *smakte* i st *f smakade*

I sitt stora arbete *Svenska språkets lagar* redogör Rydqvist (1850) för de böjningsmönster som var typiska för verben i svenskan i mitten av 1800-talet. Han påpekar (1850 s. 45, 59) att det är typiskt för en viss grupp verb i I konjugationen att de övergått till att böjas enligt II konjugationen i preteritum, particip preteritum och supinum. Det här gäller för verb som har *l*, *n* och *s* inne i stammen såsom *tala*, *mena* och *visa*. Mera sällan kan de också ha *k* eller *p* i stammen, såsom *bruka* eller *ropa*. Inom den här gruppen av verb torde preteritumböjningen med *-te* alltså ha varit typisk för hela svenska språkområdet.

I tabell (1) anges de åtta verb i Wahlbergs dagböcker som böjs enligt de ovan nämnda kriterierna. De representerar ett språkbruk som var typiskt för svenskan på 1800-talet på båda sidorna av Bottenviken, dock främst i tal. Ahlbäck (1971 s. 34) påpekar att böjningstypen inte är belagd i de svenska dialekterna i Finland utan har importerats från Sverige. Verben ges i samma ordning som hos Rydqvist, dvs. först de med *l*, *n* och *s* inne i stammen (*tala*, *betala*, *spela*, *utdela*, *låna*, *skona* och *visa*) och sist *ropa* med *p* i stammen. Plustecknet i andra kolumnen berättar att verben enligt Rydqvist böjs enligt konjugation II framför allt i talat språk. Det är underförstått att t.ex. *tala* och *spela* i vårdad skriven prosa böjs enligt konjugation I (Rydqvist 1850 s. 59–60, 68, 296). Plustecknet i tredje kolumnen innebär att verbböjningen också är belagd i annat svenskt material från Finland från samma tid. Beteckningen *JM* står för den trettonåriga Jacobina Munsterhjelm's dagbok från åren 1799 och 1800. Jacobina är hemma i Östra Nyland.

Rydqvist (1850 s. 60) påpekar alltså om alla verben i tabell (1) förutom *betalte* och *utdelte* att de inte används i vårdad prosa utan är typiska i vardagligt tal och vers. För *ropte* konstaterar han (1850 s. 60) till exempel att formen sällan används i "god prosa". Däremot är *betalte* den vanligaste preteritumformen för verbet *betala*, också i skrivet språk. Verbet *utdela* nämns uttryckligen inte av Rydqvist, men enligt honom får sammansatta verb lättare sammandragna former på *-te* än enkla verb. Fritextsökningar i SAOB bekräftar det faktum att flera av verben i tabell 1 inte längre normalt har böjts enligt konjugation II på 1800-talet i skriftliga källor. T.ex. går det att finna belägg på *skonte* enbart för perioden 1655–1750. Också *utdelte* är belagt mellan 1627 och 1791. Hos Wahlberg förekommer ingen variation i de verb som ingår i tabell (1) utan han böjer dem regelbundet enligt konjugation II.

Tabell 1. Verb på *-te* i II konjugationen som är gemensamma för det svenska språkområdet.

Wahlberg	Rydqvist	JM
<i>talte</i> Med Sofie talte jag mycket s. 54	+ delvis II	+
<i>betalte</i> Betalte pengar åt Bohl Herrame s. 60	+	+
<i>spelte</i> Om queln speltes kort med Mamsellema Streng s. 55	+ delvis II	+
<i>utdeltes</i> 23. Tisd; Uppräknades håf-penningarna och på ef:m: utdeltes de s. 77	(+)	
<i>viste</i> Berghen viste mig sin lysnings Chart. s. 181	+	
<i>lånste</i> Åter lånste man 100 Bco s. 185	+	
<i>skonte</i> Du skonte mig du otacksamma varelse s. 84	+	
<i>ropte</i> Då man som bäst med Berghen funderade på Tabeller, ropte Mams Sofie att Gustaf från Hellsingfors var på Tåget s. 130	+	

Utöver verben i tabell (1) förekommer det i materialet nio verb i konjugation I som Wahlberg böjer med *-te* i preteritum. Dessa listas i tabell (2). De torde representera ett språkbruk typiskt för Finland och tas inte upp av Rydqvist under konjugation II med undantag av *spara*. I tabell (2) anges först de verb som Rydqvist (1850 s. 44, 46) uttryckligen för till konjugation I såsom *lova*, *smaka* och *svara*. Också *predika* torde tillhöra konjugation I även om verbet inte tas upp av Rydqvist. Verbet *spara* kunde eventuellt också ha placerats i tabell (1) eftersom dess böjning i sverigesvenskan vacklar mellan konjugation I och II (se Rydqvist 1850 s. 70). Den sista gruppen inom tabell (2) utgörs av verb som slutar på *-era* (*spatsera*, *studera* och *visitera*). Rydqvist för alla verben på *-era* till I konjugationen. Bergroth (1992[1928] s. 74) betraktar böjningen på *-te* med verb på *-era* som en företeelse typisk för viborgssvenskan. Den kan ha sitt ursprung i danskan eller i tyskan (Ahlbäck 1971 s. 35), men på 1800-talet tycks den vara belagd också annanstans i Finland än i Viborg, t.ex. i SAOB nämns ett belägg på *studerte* i en dagbok av Topelius som var hemma i Österbotten (Topelius 1837–1838 s. 137).

Tabell 2. Verb på *-te* som inte tas upp av Rydqvist inom II konjugationen

Wahlberg	Rydqvist JM	
<i>låfte</i> Wid Bordet var Gubben het och låfte ej taga en styfver af Kyrkans pengar emot s. 165	R I	+
<i>smaktes</i> På Pohjola smaktes Matka tuliaisia, hvilka hade sin goda verkan s. 140	R I	
<i>svarte</i> Jag svarte, väl tycker jag mig hafva haft den äran att se min Herre s. 87	R I	
<i>besvarte</i> och jag besvarte brefvet rätt basta och undan bad mig hennes correspondence s. 82/		
<i>predikte /predikade</i> Pastor Lönnbladh predikte 1. pred och mässade s. 56 14.6 Predikade jag s. 150		
<i>spart</i> Wåra Mamseller hade ej spart något s. 60	R I/II	
<i>spatserte</i> Efter hans afresa fick jag just ledsamt, hvarföre jag spatserte till Fru Forssten, till Ruskeala och Fredrics Gård s. 61	R I	
<i>studerte</i> På f.m: studerte jag uti Relion Wännen s. 70	R I	
<i>visiterte /visiterades</i> Mamsellen visiterte Öfversteliutenantkan s. 73/ på ef:m: visiterades Ruskeala	R I	

Några av preteritumformerna i tabell (2) representerar vardagligt lokalt eller regionalt talspråk i 1800-talets sverigesvenska och uppfattas som arkaismer i skrift (jfr Lehti-Eklund 2007 och SAOB). Det här gäller för *låfte*, *smakte* och *spart*. Formen *sparde* är belagd hos helsingforsaren Fredrik Nyberg 1808 (se ex. 4):

(5) Jag *sparde* hela sommarn ett parti af 500 tunnor. FN s. 44

Vissa verbformer tycks inte längre ha varit i bruk i Sverige på 1800-talet. Åtminstone visar beläggen i SAOB att formen *studerte* hör hemma på 1700-talet (ex. 6). De belägg som finns från 1800-talet är antingen finländska eller ingår i sverigesvensk poesi. När det gäller formen *predikte* anger SAOB enbart finländska källor, också de från 1600- och 1700-talet (ex. 7).

- (6) Sonen Fredric (Swab) *studerte* och reste på Theologien, men inskrefs sedan i St. Cancelliet. BERGMAN Åminnelsetal, hållna i Vetenskapsakademien 1763
- (7) Adjunkten *predikte* i tre timmar, så at det började skymta, hvarföre jag (dvs. prostén) . . var nödsakad at låta genom Klockaren erhindra honom at han skulle sluta. ELENQUIST (c. 1778 s. 134) i *Finska kyrkohistoriska samfundets protokoll och meddelanden* 5.

Också i fråga om formen *spatserte* hänvisar SAOB till Finland. Som en kuriositet kan nämnas verbet *snickrera* som endast tycks ha använts i Finland (se SAOB och Bergroth 1992[1928] s. 86). Wahlberg som tyckte om att snickra använder verbet flera gånger men alltid med böjning i I konjugationen (se ex. 8):

- (8) hela ef:m: snickrerade jag TW s. 67

För det mesta är Wahlberg konsekvent i användningen av böjningsformerna, men i några fall vacklar hans språkbruk. I tabell (2) gäller detta för *visitera* och *predika* hos vilka formerna på *-te* överväger. Eventuellt kan de nya böjningsformerna i I konjugationen ses som ett tecken på den nya standarden som långsamt erövrar mark i svenskan i Finland

Sammanfattningsvis kan Wahlbergs rätt så konsekventa användning av verbformerna på *-te* ses som ett tecken på att talspråkliga former i början på 1800-talet i högre grad utnyttjades i skriven svenska i Finland än i Sverige. I tabell (1) är det fråga om böjningsformer som var allmänna i det talade språket både i Finland och i Sverige. De verb som ingår i tabell (2) representerar ett talspråk som i Sverige endast förekom på lokal eller regional nivå. Vissa av verben i tabell (2) tycks ha övergått till I konjugationen i Sverige redan på 1700-talet också i talat språk.

Stark och svag böjning: speciella finländska skriftspråkliga former

En separat kategori utgör vissa starka och svaga verb som verkar ha en avvikande böjning i skrivet språk i svenskan i Finland under den aktuella perioden. Det gäller antingen svaga verb med stark böjning såsom *läsa* och *viga* eller starka verb med svag böjning såsom *sova* samt starka verb med en avvikande böjning såsom *binda*, *finna*, *befinna*, *hinna*, *upphinna* och *hålla*. Verbet *duga* böjer Wahlberg enligt dåtida allmänt svensk mönster svagt med *dugde* eller *dukte* (ex. 9). I mitten av 1800-talet anger Rydqvist (1850 s. 279) den svaga böjningen som den enda möjliga. Formen *dög* hörde då fortfarande enbart till talspråket.

- (9) Se det var en färd som dugde TW s. 110 / Det var en Öhlbataille som dukte TW s. 66

I den aktuella gruppen ingår sammanlagt tio verb som finns i tabell (3). Beträffande de två sista verben *simma* och *viga* uppvisar Wahlberg en viss vacklan; de starka formerna är i majoritet beträffande *simma* och i minoritet i fråga om *viga*.

Tabell 3. Stark vs. svag böjning: speciella finländska former

Wahlberg	JM	Rydqvist
<i>las</i> Om queln las man med Seck s. 53	+	svag böjning
<i>sofde</i> Här i min kammare sofde han s. 56	+	stark böjning
<i>bant</i> Samlade jag de umbärligaste af mina kläder bant dem till samman och gick till armodets trånga boning s. 68	+	
<i>fant</i> Vid slutet af dagen fant jag mig ikke hafva varit syslolös, men ikke heller gjort godt s. 66		folkspråket s. 177
<i>befant</i> Magen befant sig i grym oordning. s. 121		
<i>hant</i> Änteligen hant man göra en kort visit hos Berghen och på Kirkola s. 121	+	
<i>upphant</i> Trött och matt upphant jag dem. s. 139		
<i>hölt</i> Hade jag att syssla med kläder dem Grönstrand hölt på att förbättra. s. 148	+	
<i>samm/simmade</i> Att jag samm uti kalla vatnet s. 77, änn summo hästarna genom drifvan s. 136/ med honom simmade man s. 82		pres: I pret: stark b. s. 201
<i>weghwigde</i> På Peckala wegs 7. st Brudpar och döpes 2ne barn. s. 191/Wigde af mig ingen s. 120		

På 1700-talet hade *läsa* allmänt en stark böjning både i Finland och i Sverige men i Sverige försvann den under följande sekel. Rydqvist (1850 s. 72, 251) ger t.ex. inte någon annan preteritumböjning än *läste* och påpekar att den starka formen har dött ut. Preteritumformen *las* har dock i Finland varit i allmänt bruk i början av 1800-talet. Också Jacobina Munsterhielm använder den i sin dagbok från 1799–1801. I början av 1900-talet verkar den starka

böjningen ha varit på tillbakagång i Finland. Nordenstreng (1903 s. 30) noterar sig ha hört formen *las* trots att den inte tillhör hans språkbruk och Bergroth (1992[1928] s. 75) förknippar den med den äldre generationen.

I fråga om *sova* nämner Rydqvist (1850 s. 254) endast den starka böjningen, medan den svaga formen *sofde* är i bruk i Finland under 1800-talet. Den är belagd också hos Jacobina Munsterhjelm 1799 (JM s. 39). Enligt Bergroth (1992[1928] s. 73) är den fortfarande i början av 1900-talet vanlig i vardagligt tal och Nordenstreng (1903 s. 30) konstaterar att den starka och svaga formen används som parallellformer. I SAOB tas den upp som en lokal dialektal form som i dag endast förekommer i Finland.

I den följande gruppen med *binda*, *finna*, *befinna*, *hinna*, *upphinna* och *hålla* slutar preteritumformen hos alla verb med *-t*. De böjningsformer som Wahlberg använder tycks ha varit i bruk i Sverige på 1700-talet men förblivit sällsynta på 1800-talet. Formen *hölt* används dock fortfarande på 1800-talet i vardagligt tal i Sverige, eftersom Rydqvist (1850 s. 164) konstaterar att den ingår i folkspråket och att den "länge tillhörde skriftspråket".

Preteritumformen *bant* för *binda* verkar vara belagd på 1800-talet i sverigesvenskan t.ex. hos Almqvist, men de flesta beläggen i SAOB är från 1700-talet. Detsamma gäller för *hant* (se Rydqvist 1850 s. 173). I fråga om *finna* ger en fritextsökning på *fant* över hundra belägg i SAOB, men största delen av dem är från 1700-talet med endast två belägg från 1820 respektive 1830. Beträffande *befant* ger en sökning i SAOB 15 belägg, men de är alla från 1600- och 1700-talet, det sista 1792.

Växlingen mellan böjningsformerna beträffande *simma* verkar gälla både Finland och Sverige under 1800-talet. T.ex. Strindberg använder båda formerna i sina romaner i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet med sju belägg på *sam* och fem på *simmade* (<http://spraakbanken.gu.se/konk/>). Också Rydqvist (1850 s. 201) konstaterar att man vanligtvis använder den starka preteritumformen, medan verbet i presens indikativ böjs enligt första konjugationen. Wahlberg föredrar den starka böjningen men har några enstaka belägg också på *simmade*. Verbet tycks alltså befinna sig mitt i ett konjugationsbyte under 1800-talet.

Däremot är den starka formen *veg* för *viga* ett drag övervägande typiskt för Finland. Den förekommer inte i fritextsökningar i SAOB. Helt okänd är den dock inte i Sverige: Strindberg har fjorton belägg på *vigde/vigdes* i sina brev och romaner och ett enda på *veg* i ett brev som han skrev 1.1.1894 (<http://spraakbanken.gu.se/konk/>):

(10) Att han *veg* sig med henne var ju bara en formalitet

Bergroth (1992[1928] s. 75) påpekar om *viga* 34 år senare att den starka preteritumformen är i allmänt bruk i Finland. Wahlberg representerar på den

här punkten en modernare praxis, för i de flesta fall berättar han hur många par han *vigde* en viss månad.

Av verben i tabell (3) följer Wahlberg ett mönster gemensamt med Sverige endast i fråga om *simma*. Resten av böjningsformerna representerar ett äldre språkbruk som antingen har försvunnit ur skriftspråket eller är sällsynt på 1800-talet i Sverige.

Slutsatser

Timotheus Wahlbergs sätt att böja verb när han skriver i sin dagbok berättar något om den språknorm som tillämpades i skrivet språk i Finland på 1800-talet. Det är symptomatiskt att Wahlberg som utbildad präst och den trettonåriga Jacobina Munsterhjelm tillämpar samma preteritumböjning beträffande flera verb. I många fall då Rydqvist (1850) skiljer mellan vad som är brukligt i skrift och i tal, håller sig Wahlberg till böjningsmönster som enligt Rydqvist är talspråkliga. För Wahlberg torde det dock ha existerat bara ett sätt att böja verb oberoende av om han talade eller skrev. Man kan dra den slutsatsen att det svenska skriftspråket i Finland åtminstone i fråga om preteritumböjningen följde en mer talspråklig standard än i Sverige.

Utvecklingen av den skriftspråkliga standardiseringsprocessen i Finland vore värd att studeras mer ingående. Verbböjningen utgör endast en liten del av den. Det är inte heller helt klart vad som sker senare under 1800-talet med de former som Wahlberg använder. Vissa av dem såsom *läfde*, *fant* och *hölt* verkar ha försvunnit ur tal- och även ur skriftspråket före ingången av 1900-talet, men inte alla, eftersom Bergroth (1992[1928]) konstaterar att en del ålderdomliga former såsom *sofde* och *veg* fortfarande används i talat språk.

Material

FN = *Bref och uppteckningar från kriget i Finland 1808–1809*. Kammarrådet F.L.Nybergs brefbok. Utg. av Reinh. Hausen. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland CXXX.) Helsingfors 1916. S. 1–171.

JM = Jacobina Charlotta Munsterhjelm's Dagböcker 1799–1801. 1970. Utg. av Bo Lönnqvist. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.

TW = Björkman, Lolan, 2004: *Ingen ro hade mitt hjerta*. Timotheus Wahlbergs dagböcker 1818–1820. Sahlgrens förlag.

Litteratur

- Ahlbäck, Olof, 1971: Svenskan i Finland. Stockholm.
- Bergroth, Hugo, 1992[1928]: Finlandssvenska. Helsingfors.
- Lehti-Eklund, Hanna, 2007: Svenskan i Finland på 1800-talet: variation mellan dialekter och standard, tal och skrift. I: Studier i svensk språkhistoria 9. Åbo. S. 13–34.
- Nordenstreng, Rolf, 1903: Finländsk svenska på 1700-talet. FU 16. (Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet 56.) Helsingfors. S. 20–84.
- Rydgqvist, Johan Er., 1850: Svenska språkets lagar I. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien. Lund. 1898–. Tillgänglig genom <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>.
- Svenske, John, 1993: Skrivandets villkor. En studie av dagboksskrivandets funktioner och situationella kontexter utgående från Backåkers Eriks dagbok 1861–1914. Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 32. Uppsala.
- Teleman, Ulf, 2003: Tradis och funkis. Stockholm.
- Topelius, Zacharias, 1837–1838: Dagböcker 3. Utgivna av Paul Nyberg. Helsingfors.

Grammatik i samtal – samtal i grammatik

1. Samtal, grammatik och grammatikalitet

I och med att språkvetare börjat tillämpa den ursprungligen mikrosociologiska samtalsanalytiska metoden har studiet av grammatik och samtalspråk upplevt ett uppsving sedan slutet av 1990-talet. Orienteringen, som man numera ofta kallar interaktionell lingvistik, har varit synnerligen stark i traditionella ”filologier” i Finland och Tyskland men också bland allmänna lingvister i England och Danmark (se t.ex. Steensig 2001). I USA har funktionella lingvister från Västkusten utmärkt sig på området, vilket också är förståeligt med tanke på att den klassiska samtalsanalytiska skolan fick sin början där på 1960-talet. Vad gäller svenskan var det av stor betydelse att Riksbankens jubileumsfond under åren 2000–2005 finansierade projektet *Samtalspråkets grammatik*, som inte bara etablerade forskningsinriktningen i Sverige utan också bidrog med en hel del grammatiskt utvecklingsarbete med utgångspunkt i det dialogiskt organiserade språket.¹ De samlade resultaten av detta arbete har utmynnat i programmatiska inriktningar som kallats för dialogisk grammatik och samtalsgrammatik (Linell 2005, J. Lindström 2005, u.u.).

Trots att det nu verkar ha blivit populärare att kombinera studiet av samtal och grammatik är det inte en ideologisk eller praktisk självklarhet. Ett första problem är förstås de överordnade begreppen och vad man anser ingå i dem. Samtal finns det många olika slag av, sådana som förs i den privata sfären (polarsamtal, kafferepssamtal, familjesamtal) och sådana som förs utanför den nära kretsen som mellan kund och expedient, läkare och patient, polis och misstänkt. Samtal av den förra typen har allmänt kallats för vardagliga, medan den senare typen består i institutionella samtal. Tudelningen är inte fullständigt träffande i alla situationer. Till exempel samtal mellan barn och förälder kan ha vissa typiska ”institutionella” drag genom att den ena parten har andra slags rättigheter än den andra. Många av våra institutionella träffar

---

¹ Projektets hemsida (<http://www.liu.se/isk/research/gris/>) innehåller vid sidan av allmän information också ett trettiotal on-line artiklar producerade av medarbetarna samt en engelsk-svensk-finsk termbank över termer som förekommer i samtalsanalys och interaktionell lingvistik.

kan å sin sida te sig "vardagliga", t.ex. utbyten med en (bekant) butiks-expedit. Om vi vill använda "samtal" som en generisk beteckning som accepterar en viss inre variation bör vi helst utgå ifrån de minsta gemensamma nämnarna: att det handlar om en muntlig kommunikationsform där minst två aktörer är inblandade och har en omedelbar temporal och visuell kontakt (även om telefonsamtalen avviker från detta), och där kommunikationen organiseras genom växlande talarter.

Det finns också olika uppfattningar om vad grammatik är. Grammatiken associeras med språknorm, och språknormerande strävanden fanns det ju också bakom den tidigare svenska grammatiktraditionen (se Haapamäki 2003). Detta har till och med lett till att skriftspråket uppfattats som den grammatiskt korrekta varieteten av språket, medan talspråket har "ogrammatiska" inslag. Följande kommentar i en språkriktighetsdiskussion på Internet är talande:

Om man läser lite lingvistik så får man snabbt lära sig att man inte kan jämföra talspråk och skriftspråk då talspråket ofta är väldigt ogrammatiskt och innehåller grammatiskt ofullständiga sats. (Internet, 1/11 2004)

Men det stämmer förstås att samtalsspråket är mindre normerat, innesluter en hel del regional variation och manifesterar strukturer som aldrig eller bara undantagsvis dyker upp i skriftlig produktion. Till de senare företeelserna hör avbrott och omstarter (1), ofullständiga – eller snarare icke-maximala – strukturer (2), strukturer som verkar felkonstruerade (3) och ett antal "onödiga" småord kring en i och för sig fullständig proposition (4).

- (1) ja: hej, (.) ja h- (.) grunner på en sak för ja har (0,8) *ja har s-* hållt i en: (0,3) *sån här* (0,3) *va heter de* (0,5) kvicksilvertermometer
- (2) *ja tänkte på måndag*
- (3) hon åkte ju ti- i måndas, *åkte hon ju till Norge*
- (4) {*men/hörduli och för sig*} det är {*ju/väll/nog*} inte så konstigt {*vetdu/val/eller*}

Det finns emellertid ingenting ogrammatiskt i dessa egenheter – tvärtom, de är analytiskt gripbara genom en grammatisk beskrivningsapparat. I (1) kan vi notera att det som talaren producerar fram till ett avbrott eller en omstart är grammatiskt välformulerat, t.ex. subjekt–finit-konstruktionen *ja har*. Också det som händer efter avbrotten fyller kraven på grammatikalitet: en ny alternativ struktur inleds eller den redan igångsatta strukturen utvecklas. Satsen *ja tänkte på måndag* (2) verkar visserligen ofullständig, men är sekventiellt kongruent med den föregående frågan (*När kan du komma och*

lösa ut biljetten?) som supplerar det material som svaret verkar dela med frågan, jfr *Jag tänkte (komma och lösa ut biljetten) på måndag* (se Andersson 1993 s. 103). Strukturer som i (3) följer också etablerade svenska ordföljdsregler, men det påfallande är att den föregående satsens sista led (*i måndag*) också är den efterföljande satsens första led, varvid en typ av *apokoinou* uppstår (se Norén 2005). Slutligen kan man om ”småorden” säga att de intar konventionella platser omkring en vanlig sats och vissa av dem också kan inordnas i satsen som satsadverbial. Att småorden inte bidrar till själva propositionen – utan snarast till dess positionering i dialogen – gör dem inte oviktiga för en grammatisk analys.

Till uppfattningen att talet är ogrammatiskt bidrar kanske att företeelser som exemplifierats i (1–4) inte brukar tas med i grammatikböcker, eller alternativt får de en marginell position i framställningen. Knappast alls behandlas företeelser som kan anses ha med yttrandeprocessande att göra (1, 3). I någon mån har man beaktat vissa dialogberoende drag, som respons-ellips (2) och samtalsreglerande signaler (4). Dessa förtjänster kan noteras bland annat i Erik Anderssons (1993) reflekterande satslära *Grammatik från grunden* samt i det grammatiska storverket, som Erik varit med om att producera, *Svenska Akademiens grammatik* (SAG 1999). Traditionella grammatiker är emellertid begränsade hjälpmedel för den som vill fortsätta djupare med analys av samtalsspråk, eftersom de som regel inte sträcker sin analytiska räckvidd utanför satsens gränser, varvid den dialogiska inramningen i praktiken utesluts.

2. Grammatikens manifestationer i samtal

Naturligtvis täcker SAG också en stor del av samtalsspråkets grammatik i och med att talarna är orienterade mot att ge vissa grammatiska, dvs. socialt överenskomna former åt sina yttranden i form av fraser och satser. De kontextuellt mest oberoende strukturerna är gemensamma för den talade och skrivna svenskan, så som Staffan Hellberg (2006 s. 194) påpekat: ”Också den talade svenskan är ett V2-språk, låter adjektivattributet komma före sitt substantiviska huvudord och kongruensböjer sina predikativ.” Skriver man om grammatiken i samtal är det inte i första hand dessa stabila egenskaper av svenskan som kommer i fokus. I stället får man fokusera på det dynamiska i samtalets strukturer, som kan vara påverkade av det dialogiska växelspillet, produktionen och mottagandet i realtid, bidragets position i en sekvens av yttranden. I det följande nämns några centrala interaktionella företeelser där grammatiken blir manifest.

Turtagning. Turkonstruktion och turövergång hanteras med grammatiken som resurs. Talarturen utgörs av identifierbara språkliga enheter som ord, fraser och satser. Det är vanligt att talaren har rätt att slutföra en påbörjad grammatisk enhet, t.ex. en sats, samtidigt som mottagaren utifrån sin språkliga kompetens kan förutse var den grammatiska enheten slutar och således kan förbereda sig för ett smidigt, snabbt talarbyte.

- (5) L: var i kroppen ha du haft [värken
P: [hördu ja kan nästan säj de:e hela kroppen

Satsens slutfält, där olika verbfraskomplement har sin hemvist, utgör för deltagarna ett landmärke för identifiering av möjliga turbytesplatser. I (5) är det sannolikt att verbet *ha* bör kompletteras med ett objekt (*värken*), och det är precis i överlapp med detta komplement som patienten (P) inleder sitt svar på läkarens fråga (L).

Sekvensorganisation. Turerna, och de grammatiskt formulerade yttranden som konstruerar dem, är alltid en del av en sekvens turer. Den grammatiska formen på ett yttrande är rimligtvis relativ till yttrandets sekventiella position. Ett initiativ formuleras på ett annat sätt än en respons, som t.ex. kan vara "elliptisk", jfr (2).

Reparation. Reparationer är ett sätt att "rätta till" yttrandets utformning on-line och inför mottagaren – något som skribenten gör i sin ensamhet "off-line", innan formuleringen är ute. Det handlar oftast om att ge yttrandet en ny informationsstrategisk kurs och samtidigt en ny grammatisk struktur.

- (6) U: de e ju den här penseltvätten *som också*
ja menar *de e ju också lite slabb* it å man får på huden å (så där),
I: ja men e inte de bara lacknafta de,

I (6) avbryter talaren en attributiv bisats (*som också*) och byter till en huvudsats (*de e ju också*), varvid den kommande beskrivningen får mer självständig prominens, dvs. den blir något som i sig kan bli föremål för kommentarer. De löpande ändringar som talarna gör uppvisar orientering mot grammatiskt fungerande strukturer, och strukturerna som produceras *fram till* ett avbrott inför reparationen är som regel grammatikaliska. Reparationerna är också grammatiskt analyserbara i och med att de infaller på karakteristiska ställen i språkliga strukturer, t.ex. före ordslut, före frasslut, före satsslut.

Turfaser. En tur, såväl som det enskilda yttrandet som konstruerar den, har vissa inre faser som i många fall kan identifieras som funktionellt och grammatiskt distinkta segment (se Lindström 2005, Karlsson 2006). En tur är responsiv i relation till det som sagts i det föregående, utgör ett eget bidrag till samtalet och gör en nästa tur relevant, kanske genom en responsfram-

kallande praktik. Det responsiva och det som lägger upp för nästa tur kontextualiserar den egentliga kontribution som turen står för.

(7) <i>Initial kontextualisering</i>	<i>Kontribution</i>	<i>Final kontextualisering</i>
ja: men ja menar eh	hur e:h reagerar ha på henne	dårå,

Vissa slags element uppträder karakteristiskt i vissa turfaser där de också kan uppvisa en egen inre syntax. I (7) kan vi notera ordningen mellan leden i den initiala kontextualiseringsfasen. Systematiken är den att en responspartikel (*ja*) står först och kan följas av en konjunktion (*men*) som i sin tur kan följas av en talarpositionerande partikel (*ja menar*). Dylika fall öppnar nya perspektiv på vilka kategorier man kan identifiera i grammatiken.

Ur turtagningens synvinkel är grammatikens roll i viss mån instrumentell. Genom att behärska det grammatiska förrådet förmår talaren ge en verbal form åt sina handlingar och vid behov omstrukturera handlingen, t.ex. vid reparation. Grammatiken erbjuder också en karta med vilken talarna kan orientera sig mot varandras handlingar. Den talande signalerar vad som ännu behövs för att handlingen ska bli fullbordad, den lyssnande kan avläsa var fullbordan möjligen nås och var det egna bidraget kan ta vid. Med detta i åtanke är det relevant att grammatiken är lokalt föränderlig, inkrementellt utbyggbar och strukturellt projicerbar (se Linell 2005).

En grammatik som ska göra reda för företeelser av de nämnda slagen är i sina utgångspunkter naturligtvis specifik och ytnära. Yttranden är inte isolerade, autonomt existerande studieobjekt, utan deras form och funktion kan analyseras och förstås i relation till den sekvens, kanske även den verksamhet, där yttrandet fällt. Grammatikens utmaning för samtalsstudier är dock kravet på generalisering, att man kan abstrahera fram mönster som gäller för många andra yttranden än bara en viss förekomst. Några exempel på möjligheterna på denna väg har getts ovan: det finns strukturella mönster för yttranden som uppträder i vissa sekventiella positioner, och det finns mönster för hur turens inre faser bildar syntagmatiska och paradigmatiske segment.

3. Samtalet som utmaning till grammatiken

Analys av samtal och samtalsspråk ställer grammatiken inför nya utmaningar, för den har av tradition mest tagit hänsyn till det som varit relevant för skrivkonsten. Redan i utgångsläget gäller det att omvärdera de klassiska lingvistiska motsättningarna mellan *langue* och *parole*, kompetens och performers samt system och bruk. För en ytnära grammatik, som även SAG kan anses representera, är det naturligt att se ett samband mellan språkssystemet och språkbruket, emedan "systemet" blir manifest genom bruket och kan

abstraheras därav. Det tål också att komma ihåg att bruket är förutsättningen för ändringar i språkssystemet, vilka är kännetecknande för ett levande språk.

Det kunde vara belönande att utforska gränserna för vår grammatik, som också kunde omfatta aspekter av syntaktiskt processande, t.ex. reparationspraktiker. Kanske inte bara de abstraherade strukturerna är då grammatik utan också strategierna som omsätter och omstrukturerar dem i praktiken. Vidare kan man fråga sig om det finns strukturer i samtalspråk som man inte lyckats abstrahera i den systembeskrivning som är rådande i många grammatikböcker. Några kandidater för strukturella nykomlingar har exemplifierats i (3) och (7).

Studiet av samtalspråk aktualiserar många basala frågor inom svensk grammatik. För det första kunde man revidera ordklassindelningen något och ge en speciell plats åt "småorden", bland annat:

mm, ja, nej, aha, jaha, nähå, hördu, va, okej, eh, vetdu, ja menar, då, va, liksom, typ, sär, ba, ju, väl, nog, nu

Dessa *diskurspartiklar* bildar en grupp formord som uppträder i samtalsreglerande och talarpositionerande funktion. De är ingalunda funktionellt homogena, men en övergripande egen klass för dem skulle trots allt vara motiverad. I traditionella framställningar är nu en del av dessa ord kategoriserade som interjektioner, adverb eller pronomen.

Vi behöver också en funktionell kategori, snarare än en ordklass, för att kunna hantera uttryck som i likhet med diskurspartiklar kan fungera som *diskursmarkörer*. Sådana finns nämligen bland konjunktioner (8), adverb (9), verb (10) och pronomen (11).

(8) A: va pa:ryt slut_i eller,
B: nä.

(9) M: ja i *alla fall* i går läste ja att (0,6) de finns en liten hm:: (0,8)
de finns en massa filmer som hanlar om dom sju dödssynderna.

(10) K: *vänta* de e nu sjätte,
E: sjätte i fjärde. de e en onsdag, å de e klockan nitton_i

(11) K: *du* ja bor på Skattebo?
E: mm:

Således är diskursmarkör en potentiell funktion hos ord från vissa klasser, på ett något liknande sätt som substantiv har potentiella funktioner som subjekt, objekt, predikativ och rektion.

Samtalsspråket tvingar oss också att omvärdera förhållandet mellan samordning och underordning av satser. Det finns rikligt med fall där en syntaktiskt självständig konstruktion föredras framför en beroende i satser som vanligen i skriftspråket är underordnade, t.ex. i kausala och konsekutiva satser (Lindström & Londen u.u.).

(12) A: halvvägs igenom så märker att ja sitter tittar breve å e sår va a: just ja visst ja videon. *satt de kan ju 'nte va särskilt gott betyg åt själva videon*

Kanske vi borde introducera en intermediär kategori för en relation där en språkhandling har en syntaktiskt oberoende, och på så sätt egen distinkt, t.ex. evaluerande funktion som i (12), samtidigt som handlingen markeras som ett led i ett diskursivt förlopp, i (12) med hjälp av konjunktionen *satt* 'så att'. Denna relation mellan satser/yttranden kunde kallas för *diskursunderordning* till skillnad från *predikationsunderordning*, som betecknar den vanligen erkända typen.

Vill vi beskriva yttranden, och inte bara fraser och satser som konstruerar dem, behöver vi en dynamisk syn på grammatiska konstruktioner. Detta förändras av talets inkrementella natur, dvs. att yttrandena såväl som konstruktionerna utvecklas bit för bit. Något som blir analyserbart som en större helhet kan ha uppstått i separata faser och under betingelser som det är både interaktionellt och grammatiskt värdefullt att beskriva. Som exempel kan vi ta den begäran som A formulerar i (13).

(13) A: snälla Monika har du en sax. (.) *nära nånstans*.

Vi kan se här en hel sats, men prosodiskt kan man höra att A först producerar enheten *snälla Monika har du en sax*. Möjligen på grund av utebliven omedelbar respons eller i syfte att göra sin begäran mindre kategorisk lägger hon till *nära nånstans* som passar in som ett verbfraskomplement. Kruket är att den aktuella begäran tydligen inte hade designats så här från första början, utan den ändrades och förlängdes efter en möjlig fullbordning (se Eriksson 2002, Landqvist 2005).

En del konstruktioner är också mer typiska för vissa sekventiella positioner och detta är något som borde ingå åtminstone i en förklarande beskrivning av konstruktionen. Som exempel kan tas så kallade V1-deklarationer (14), som i samtalsspråk uppträder i responsiva eller vidareutvecklande yttranden, inte sällan i sidokommentarer som kan likna en uppbackning (Linell 2003, Lindström & Karlsson 2005).

- (14) A: m:ja de låter ganska rörigt så egentligen
 S: m
 B: ja:
 C: ja: *kan låta lite rörigt så ibland*

Dessa frågeställningar och exempel torde visa att studiet av samtalspråk har mycket att ge åt beskrivningen av svensk grammatik. Den bör rimligtvis omfatta strukturer och praktiker som är utmärkande för talet, inte bara sådant som är utmärkande för skriften. Men samtidigt visar diskussionen här att grammatiken har mycket att ge åt beskrivningen av samtal och samtalspråk. Den hjälper att hantera strukturella mönster analytiskt och systematiskt, också att identifiera dem.

4. Gestaltväxling och grammatikundervisning

Behovet att introducera en samtalsgrammatik bottnar inte i ett behov att skriva om grammatiken i sig. Snarare är det fråga om att ta det interaktivt förankrade språket i förgrunden som källa för observationer. Av detta följer nya deskriptiva, förklarande och i viss mån även teoretiska utmaningar. Företeelser som kan te sig marginella i ett skriftperspektiv, såsom diskursmarkörer, ellips och "avvikande" satsstrukturer, blir plötsligt centrala när beskrivningens fokus från *ett* yttrande och *en* "mening" riktas till interaktionen mellan två yttranden. Området där den föregående talarturen börjar sluta och där den nästa kommer i gång är då minst lika fokalt som den interna strukturen hos ett enskilt yttrande – detta illustreras i schema 1.

	Tur1	Turövergångsområde			Tur2		
		Komplement	Diskursmarkör	Inledare			
<i>De</i>	<i>fungerar</i>	<i>nog</i>	<i>sörröj</i>	<i>Ja</i>	<i>de</i>	<i>vore</i>	<i>jättebra.</i>

Schema 1. Två turer och övergångsområdet mellan dem.

Det samtalsgrammatiska greppet inbjuder således till en genuin gestaltväxling i grammatikstudier. Det är uppenbart att grammatiken kan ha olika skepnader och att det som är centralt faktiskt ligger i betraktarens öga. Samtidigt som vi kan identifiera nya företeelser av intresse kan också en del etablerade grammatiska kategorier få nya betydelser, till exempel verbfras-komplement som potentiella turavslutare, och satsinledare som potentiella turetablerare (jfr schema 1).

Samtalsgrammatiken borde väcka till nyfikenhet på grammatiken genom att fokusera ett språkbruk som känns igen i vardagen och genom att öppna nya perspektiv på analytiska begrepp som har tendensen att förbli livlösa. Ibland undrar man dock om man alls vågar kalla det hela för "grammatik", för aversionen mot vad den uppfattas stå för är rätt utbredd. På ett sätt framgår detta också av följande replik som fälldes av skådespelaren Pirkka-Pekka Petelius inför lanseringen av projektet *Svenska nu*, en satsning på svenskundervisningen i den finska skolan:

Grammatikundervisningen utesluter lätt livet, dvs. det man eftersträvar med språket. Att byta åsikter. Det viktigaste är att man uppmuntrar till att samtala, grammatiken kommer visst därefter. Man ska motivera inläringen på ett annat sätt än genom att skrämman med fel. (HS 15/3 2007, min översättning.)

Vad vi borde sträva efter är en grammatik som innesluter livet, oberoende av studieobjekt. Samtalsgrammatiken med sin utgångspunkt i språkbruket är förhoppningsvis till hjälp i denna strävan. Samtidigt bör vi givetvis inte ge avkall på det grundläggande i grammatikens väsen: att det innebär ett systematiskt studium av språket, identifiering av systematiken i språket och dokumentering av systematiken. När vi säger grammatik säger vi ingenting främmande för livet. Det är en central egenskap av ett språk, och språkbruket, att det är *grammatiskt*, regelbundet och kollektivt. Som Erik Andersson (1993 s. 172) säger det: "I ett samhälle där alla umgås med alla utvecklas [...] ett gemensamt språkssystem, som ändå har rum för vissa variationer". Antagligen bör också grammatiken ha utrymme för variationer som utgår från studieobjektets väsen.

Material

Exemplen har hämtats från följande korpusar av naturliga samtal: (1, 6) GIC, telefonsamtal till Giftinformationscentralen (Uppsala); (2) telefonsamtal till biljettjätten Luckan, kund och expedit (Helsingfors); (3, 8) SÅINF, kaffebjudning (Uppsala); (5) INK, samtal mellan läkare och patient (Helsingfors); (7, 11) PTS, privata telefonsamtal (Uppsala); (9) "Bränt barn", samtal mellan tre väninnor (Uppsala); (12) "Tryck till", ett tevesamtal där nya musikvideor bedöms (Linköping); (13) SAM, syföreningsmöte (Helsingfors); (14) GSM, Gymnasisters språk och musikvärldar (Göteborg).

Transkriptionerna innehåller följande specialtecken: (.) mikropaus; (0,8) paus mätt med en tiondels sekunds exakthet; - avbrott; : förlängt ljud, mellan två vokaler legatouttal; [början av överlappande tal; . fallande intonation; , rak, fortsättande intonation; ˘ svagt uppgående intonation; (så där) osäker transkription.

Litteratur

- Andersson, Erik, 1993: Grammatik från grunden. En koncentrerad satslära. Uppsala.
- Anward, Jan & Nordberg, Bengt, 2005: Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalspråk. Lund.
- Eriksson, Mats, 2002: Syntaxens sociala sida. En inledande diskussion av turtillägg i samtal. I: Språk och stil NF 11 (2001). S. 5–24.
- Haapamäki, Saara, 2002: Studier i svensk grammatikhistoria. Åbo.
- Hellberg, Staffan, 2006: SAG och samtalet. I: Språk och stil. S. 193–195.
- Landqvist, Håkan, 2005: Turtillägg – förslag till svenska termer. I: Bäcklund, Ingegerd, Börestam, Ulla, Melander Marttala, Ulla & Näslund, Harry (red.), Text i arbete/Text at work. Uppsala: ASLA och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet. S. 90–99.
- Karlsson, Susanna, 2006: Positioneringsfraser i interaktion. Syntax, prosodi och funktion. (Göteborgsstudier i nordisk språkvetenskap 5.) Göteborg.
- Lindström, Jan, 2005: Grammatiken i interaktionens tjänst. Syntaktiska aspekter på turorganisation. I: Anward, J. & Nordberg, B. (red.), Samtal och grammatik. S. 11–53.
- Lindström, Jan, u.u.: Tur och ordning. Introduktion till samtalsgrammatik. Stockholm.
- Lindström, Jan & Karlsson, Susanna, 2005: Verb-first constructions as a syntactic and functional resource in (spoken) Swedish. I: Nordic Journal of Linguistics 28. S. 97–131.
- Lindström, Jan & Londen, Anne-Marie, u.u.: Constructing reasoning. The connectives *för att* (causal), *så att* (consecutive) and *men att* (adversative) in Swedish conversations. I: Leino, Jaakko (red.), The organization and re-organization of grammatical constructions. (Constructional Approaches to Language, volume 5.) Amsterdam/Philadelphia: Benjamins.
- Linell, Per, 2003: Responsiva konstruktioner i samtalspråkets grammatik. I: Folkmålsstudier 42. S. 11–39.
- Linell, Per, 2005: En dialogisk grammatik? I: Anward, J. & Nordberg, B. (red.), Samtal och grammatik. S. 231–328.
- Norén, Niklas, 2005: Apokoinou i samtal. En inledande definition och sekventiell avgränsning av en samtalsgrammatisk konstruktion. I: Anward, J. & Nordberg, B. (red.), Samtal och grammatik. S. 55–87.
- SAG = Telemann, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- Steensig, Jakob, 2001: Sprog i virkeligheden. Bidrag til en interaktionel lingvistik. Aarhus.

Röst och synvinkel i Solveig von Schoultz novell *Även dina kameler*

Solveig von Schoultz (1907-1996) litterära produktion är rikhaltig; hon gav ut ett stort antal diktsamlingar och ett stort antal novellsamlingar och hon skrev pjäser för scenen och för TV och hörspel för radio. I det här bidraget till Erik Anderssons festskrift vill jag uppehålla mig vid en av hennes noveller, titelnovellen i samlingen *Även dina kameler* som kom ut år 1965. Titelnovellen är den andra av åtta noveller i samlingen och den omfattar drygt sjutton sidor. Min utgångspunkt är narratologisk, dvs. jag närmar mig novelltexten utifrån två frågor: Vem berättar? Vems är synvinkeln? De här två frågorna utgör enligt min uppfattning en viktig ingång till en berättande fiktionstext som *Även dina kameler*, en ingång som sedan kan föra vidare och djupare in i texten.¹

Vem berättar? är en fråga som gäller författarens val mellan olika berättarpositioner. Författaren kan låta historien berättas av någon som inte själv är en av de medagerande i den fiktiva världen (tredje person) eller av någon som samtidigt är en av personerna i historien (första person). Vems är synvinkeln? är – som Genette (1972) övertygande har visat – en annan fråga. Den som ser, hör, känner, erfar, upplever, kan men behöver inte vara den som berättar. Konventionellt är vissa möjligheter och vissa begränsningar förknippade med valet av berättarposition; det är en aspekt som jag kortfattat kommer att beröra. Min avsikt är att göra några nedslag i texten och genom en språklig analys försöka belysa berättarposition och synvinkel i novellen *Även dina kameler*.

När vi börjar läsa en novell eller en roman tar vi steget in i en fiktiv värld och när vi har läst slutet träder vi ut ur den fiktiva världen. Vad kan vi utläsa av början i Solveig von Schoultz novell – vilken ton anslås, finns det markörer som säger något om vems röst och vems synvinkel som kommer att

---

¹ Novelltexten diskuterades vid ett "dialogseminarium" mellan litteraturvetare och språkvetare som på initiativ av professor Merete Mazzarella hölls på Nordica i november 2005. Inledare var Pirjo Kukkonen, Kristina Malmio och jag själv. Jag tackar alla seminariedeltagare för en inspirerande diskussion.

vara rådande, finns det några signaler om vad det ska handla om? Låt oss börja från allra första början, låt oss titta på de sju första raderna i novellen:

(1)

- Från vem var brevet?
- Från Mjölon.
- Från vem sa du?
- Mjölon.
- Vart går du?
- Bara ut ett tag. Jag ska se om katten har mjölk.
- Du har alla vildkatter här om du börjar mata dem. (s. 21)

Detta är en början *in medias res*. Läsaren kommer direkt in i en fiktiv värld, ett fiktivt nu, en fiktiv handling som består av repliker. Replikerna är försedda med anföringsstreck men det finns inga anföringssatser eller kommentarer som skulle visa på närvaron av en berättare. Det ser ut som repliker i en skriven dramatext men vilka personerna är framgår inte. Uppenbarligen är det två personer som samtalar, vi kan kalla dem A och B. Här finns tre s.k. yttrandepar bestående av fråga + svar. Den sjunde repliken är närmast en kommentar till det föregående svaret. A ställer tre frågor i följd. B svarar men svaren på de två första frågorna är minimala. Efter det tredje svaret ger B också en motivering. A:s andra fråga för inte dialogen vidare – det finns tydligen en ”problemkälla” i B:s föregående svar som gäller från vem brevet var. Efter att B upprepat sitt svar uppstår ett ”brott”, dvs. den av A initierade sekvensen får ingen fortsättning utan A:s tredje fråga förorsakas av en handling från B:s sida.

Är läsaren redan på den här punkten beredd att dra några slutsatser om de två talarna och om förhållandet mellan dem? Kanhända. Att den här korta dialogen innehåller några nyckelord torde i alla fall stå klart; läsaren känner på sig att det är något speciellt med *brevet* och *Mjölon*, kanske också med *katten*. Låt oss nu se på fortsättningen:

(2)

Flickan svarade inte, stack brevet i fickan, tog en mugg och gick ut på sydsidan om huset. Där stod ett fat under olivträdet. Hon stod stilla och lyssnade. Det torra gräset prasslade kring vristerna, ett finkänsligt prassel. Palmens grova bläddrande hördes från terrassen nedanom och cikadorna sirrade, uppe och nere, miljoner gälla stråkar. Från havet kom en fuktig vind som alltid så här dags, kullarna med de gamla olivskogarna var inte längre blå. De hade svartnat och dragit sig undan. Nere vid kusten visade staden var gränsen gick mellan hav och land, en tunn och glimmande gräns mellan mörker och mörker. Hon stod en stund och såg. (s. 21)

Som vi ser ger B inte någon respons på A:s kommentar om vildkatterna. Men nu framgår B:s identitet, dvs. B införs i berättelsen som *flickan*. En lågmäld

berättare träder fram och läsaren börjar uppfatta att detta är en berättelse hållen i tredje person och i preteritum. Tempusformer, pronomenformer och deiktiska element är viktiga markörer för olika framställningsformer, något som jag återkommer till. I den första meningen registrerar berättaren vad flickan gör, och när flickan går ut följer berättaren (och läsaren) med. I och med den andra meningen sker en övergång; synvinkeln förankras småningom hos flickan. Det är flickan som tar in och upplever landskapet med sina sinnen, i första hand utifrån hörsel- och synintryck. Perceptions verbet "lyssna" återfinns i den tredje meningen och hörsel förmedlas genom ord som "prassla", "prassel" och "sirra". Synintryck förmedlas t.ex. genom färgord som "blå" och "svartna". I den sista meningen återfinns perceptions verbet "se". Vi kan också notera tidsuttrycket *så här dags* som hänvisar till flickans nu. Flickan förnimmer och upplever, men det är berättaren, inte flickan, som står för beskrivningen. I den här passagen blir det också uppenbart att de två personerna befinner sig på sydliga breddgrader (något som antydades redan i A:s replik i början om *alla vildkatter*); här förekommer olivskogar, palmer, cikador osv. Först när flickan lite senare tittar in i rummet som hon just har lämnat röjs A:s identitet, och det är med hennes ögon vi ser A:

(3)

Den unge mannen stod mitt i rummet under lampan och läste tidningen, skägget glittrade i stubben. Han hade lagt pipan ifrån sig på bordet, glömt den, röken höll på att ebba ut. Han hade nyss vänt ett blad, det stod upprätt som en ving mellan hans stelnade fingrar, hans ögon var bistert uppmärksamma och han var mycket rufsig. Artikeln om fototävlingen, tänkte flickan, gud hjälp att han får något pris! Nu askar han ifrån sig igen. Jag borde ropa. Akta bordet, Tommi! – Tommi!

Men nej, det kom inte ett ljud ur henne.

Tommi?

Plötsligt sträckte hon ut armen och trevade över väggen, höll sig fast i ojämnheterna, sökte stöd. Det hade gungat till under fötterna på henne, och i näsan kände hon lukten av hav, men ett annorlunda, ett nordligare hav. Hon lutade ansiktet närmare, kinden mot rutan.

Jag är här, tänkte hon långsamt och tydligt. Och hon tänkte det på nytt, och sa eftertryckligt som till ett barn: här. Och det är jag. Det här är jag och det där är Tommi.

(s. 22)

Dialogen i början äger alltså rum mellan *den unge mannen* och *flickan*. Genom hela berättelsen omtalas de med dessa två definitiva substantivfraser: *flickan* och *den unge mannen* (med ett undantag). På de sjutton sidorna finns det sammanlagt 32 referenser till *flickan* och 10 referenser till *den unge mannen*, en gång till *den äkta mannen*. Personernas förnamn förekommer bara i dialogpartierna och i flickans tankereplik. Hon kallar honom alltid

Tommi medan han i sina repliker använder tilltal som *Kati, Katja, älskade Katja, lillan, lilla barn, lilla hustru, stackars liten, din lilla idiot*.

Användningen av dialog i fiktionsprosa tycks inte vara avhängig av berättarposition, dvs. dialog förekommer i jagberättelser lika väl som i tredje-personsberättelser. Däremot kan jagberättare konventionellt inte återge andra fiktiva personers tankar i direkt anföring. I berättelser hållna i tredje person har berättare i princip tillträde till de fiktiva personernas inre; de har kunskap om personernas inre föreställningsvärld och kan återge vad personerna tänker i direkt form. Det här privilegiet utnyttjas dock långt ifrån alltid och i många fall utnyttjas det selektivt, t.ex. så att det gäller bara en eller ett par av personerna. (Londen 1989 s. 35-36.)

I utdraget i (3) ovan växlar framställningsformerna. I det första stycket (femte raden) sker en övergång till återgivning av flickans tankar i direkt form; detta markeras explicit med en medialt placerad anföringssats, *tänkte hon*, och med övergång till presens och första person. Anföringsstreck används inte vilket bidrar till att flickans tankerepliker integreras i framställningen på ett mjukt sätt. De tre utropstecknen förlämnar tankereplikerna en emotionell ton. I meningen *Men nej, det kom inte ett ljud ur henne* verkar de inledande orden komma från flickan, men fortsättningen kan inte vara direkt tankeåtergivning på grund av pronomenformen (*henne*). Den följande fristående meningen *Tommi?* (notera frågetecknet) tycks däremot komma direkt från flickans inre. I stycket som följer är det åter berättaren som står för beskrivningen men synvinkeln är fortfarande förankrad hos flickan, vilket framgår t.ex. genom användningen av perceptionsuttrycket "känna lukten av". I det sista stycket sker på nytt en övergång till direkt anföring, först av flickans tankar och sedan av de ord hon uttalar halvhögt. Den kunskap om vad som rör sig i flickans inre som berättaren här gör manifest finns det i fortsättningen många prov på i novellen. Däremot skildras den unge mannen inte inifrån, och hans tankar återges inte en enda gång i direkt anföring. Något synvinkelskifte från henne till honom sker inte. Liksom i novellens början hörs emellertid hans röst – i växelverkan med flickans – i hans direkt återgivna repliker.

I utdraget i (3) börjar också novellens tematik utkristallisera sig, och jag ska lyfta fram några aspekter. Den unge mannen och flickan är nygifta. Han är fotograf och har fått stipendium till Italien. Hon är gravid och blir ibland illamående. Det är förmodligen orsaken till att hon lämnar rummet i (1), och det förklarar varför det gungar under fötterna på henne i (3). Efter en liten stund kastar hon upp. Se även utdraget i (6), andra och tredje raden. Man kan säga att novellen bygger på motsatspar: här–där, nu–då, vuxenliv–barndom, jag–vi, avstånd–närhet, kropp–själ, ord–tankar. Flickan går genom en identitetskris. Hon slits mellan mannen som vill ha henne *hel och hållen* och

gemenskapen med den yngre system (och fadern) hemma. En stor del av novellen kretsar kring brevet från system som kallas Mjölon men egentligen heter Ulli. Flickan och Mjölon delar minnen från barndomen, mellan dem finns starka band och ett samförstånd som inte behöver några förklaringar, de har ett gemensamt språk.

När flickan efter avbrottet kommit tillbaka in tar samtalet vid igen. Det är den unge mannen som tar upp tråden genom att fråga om katten var där; se flickans sista replik i (1). Lite senare återgår han till brevet och frågar vad Mjölon skriver. Samtalet, dvs. repliker i direkt anföring, ibland med, ibland utan anföringssatser, pågår sedan genom resten av novellen. Inom denna dialogiska ram finns emellertid andra framställningsformer och andra texter. För det första hejdar berättaren samtalet på vissa punkter: flickan ser scener hemifrån framför sig eller återkallar i minnet episoder från barndomen. För det andra ingår i en del av flickans repliker direkta citat från Mjölon's brev. Flickan svarar först knapphändigt när den unge mannen frågar vad hon skriver, och han ber henne därför läsa högt ur brevet. Genom de direkta brevcitaten får den unge mannen (och läsaren) ta del av vad och hur Mjölon skriver och därigenom av systrarnas sätt att kommunicera med varandra. Brevcitaten ger upphov till kommentarer, förklaringar och utvecklingar eftersom där finns så många ord, uttryck och anspelningar som han inte begriper. När flickan läser upp hur brevet börjar (*Ack, Fallada, där du hänger!*) aktualiseras sålunda en annan text. Flickan förklarar för den hjälpe Tommi att orden är en rad ur en ramsa i en av Bröderna Grimms sagor, en ramsa som flickan sedan också citerar de sista raderna ur. Och hon berättar att mamma alltid brukade läsa en nattsaga för flickorna innan hon gick ut. Vad som hänt modern, om hon dött eller om hon eventuellt lämnat familjen, förblir oklart. I slutet av samtalet aktualiseras ytterligare en text, nämligen ett ställe i bibeln som flickan plötsligt kommer ihåg från småskolan och som hon i sina tankar minns i den här formen: ”Drick, och även dina kameler vill jag vattna” (min kurs.). Stället återfinns i Fjärde Moseboken, 24 Kapitlet. Det är alltså på detta bibelcitat som novellens – och hela novellsamlingens – titel återgår.²

I det följande har jag valt att koncentrera intresset och analysen till några sådana avsnitt där dialogen på novellens nuplan interfolieras av flickans tankar eller minnesbilder eller av scener som utspelar sig i hennes inre.

---

² Dessa två *intertexter* i novellen, sagan ”Gåspigan” och berättelsen från Gamla Testamentet om hur Abraham skickar sin tjänare till sitt eget land för att finna en hustru åt sonen Isak, har Kristina Malmio (2007) ägnat ett ingående studium. Jag kommer inte att gå in på denna aspekt. Malmio identifierar dessutom som en tredje intertext den unge mannens karakteristik av de två små (moderlösa) systrarna; han kallar dem *babes in the wood*. Malmio visar att intertexterna har stor betydelse för tolkningen av novellen.

Utdragen presenteras liksom de tidigare i kronologisk ordning. I (4) nedan tar den unge mannen på nytt upp Mjölon's brev efter att flickan varit ute:

(4)

- Apropå, vad skriver Mjölon?
- Ingenting särskilt.
- Det kan jag tro. Men vad? Nånting händer väl i norr i alla fall?
- De håller på att flytta in från Blåskär. Mjölon packar, sa flickan försiktigt. Och mycket riktigt, inte utan risk: med det samma såg hon träull i en stor lår i ett gammaldags kök. Hon såg syltburkar på bordet och hörnet där vaxduken flagade trasig och brun. På diskstället stod tekoppar. Hon räknade dem. De var tre. Dörren var öppen till trappan, en gren av fläderbusken sträckte fram röda klasar. Tvärs genom väggen såg hon busken stå vid vattentunnan utanför. Det hade regnat och gula blad simmade i tunnan.
- Saltkaret! Tack. - Jag har bett om det två gånger, sa den unge mannen.
- Förlåt, sa flickan.
- Nå, alltså. Vad skriver Mjölon? (s. 23-24)

Utdraget demonstrerar vad som händer när flickan på den unge mannens uppmaning ska berätta om brevet's innehåll. I och med att hon högt börjar tala om vad Mjölon och fadern gör, att de håller på att flytta in till stan, att Mjölon packar, ser hon allt för sig, befinner hon sig själv *där*. Hon är inte längre i rummet med Tommi. Hon ser allt in i minsta konkreta detalj, både inne i köket och utanför köket. Särskilt talande är att hon räknar tekopparna på diskstället och att de är *tre*, såsom de brukat vara. Här kan också hänvisas till utdraget i (3), andra stycket, där flickan känner lukten av *ett nordligare hav*. Havet vid Blåskär med andra ord.

Före utdraget i (5) nedan gråter flickan öppet. Hon har läst högt från Mjölon's brev och när hon kommer till det ställe där det står att det är så klart att man borde kunna se ända till Italien börjar tårarna komma. Sedan har hon försökt förklara vad *pråsk*, som Mjölon talar om, är för någonting. Och då rinner tårarna. *Pråsk* är ett speciellt ord, ett ord som använts av deras barnflicka och inom familjen och som efter det levt sitt eget liv och fått en särskild innebörd för systrarna. Snart befinner sig flickan åter långt borta från rummet där hon sitter med Tommi:

(5)

Alla de gångerna de hade skrattat i köket över spisens illvilliga påhitt, engång brann en kaka i ugnen medan Mjölon läste på sitt grammatikprov. Och pappa som hjältemodigt petade i maten och förde över samtalet på Marat och Charlotte Corday – och nu, titta, de sitter på klippan, det fläktar, testen lyfter sig som han så omsorgsfullt har borstat över den kala fläcken, han märker det inte, och han ser sig i spegeln bara när han tror att ingen vet, det gör pappa, titta han ser ut som ett småbarn när han tar glasögonen av sig och hans skjorta är fransig i manschettkanten, Mjölon kan inte ha ögonen på allt, nu ska hon ensam sköta huset och herregud, hon ska läsa på proexen

och pappa ger lektioner och där sitter de tillsammans långa mörka kvällarna eller som just nu, på klippan, och det är så klart att man kan se ända till Italien –

Den unge mannen sträckte fram handen över bordet och klappade henne på armen. Så så, sa han ömt. Det är bäst att du talar om allt. (s. 29-30)

Det är värt att särskilt notera tempusformerna och pronomenformerna i detta utdrag. I den första meningen drar sig flickan till minnes något som hänt i barndomen upprepade gånger (pluskvamperfekt jämte pronomenet *de* som inkluderar henne själv), sedan minns hon något som hänt en specifik gång (preteritum). I den andra meningen (likaså i preteritum) minns hon hur fadern brukade klara av situationen vid middagsbordet. Dessa minnen har anknytning till barnflickan som hon just nämnt om för den unge mannen. Så (på fjärde raden, mitt i meningen) sker plötsligt en övergång till brevets nu på Blåskär (presens jämte *de* med syftning på fadern och Mjölön), och hela den tankemonolog som följer ingår i denna samma mening. Något som man bland annat kan fästa sig vid i detta tankeflöde – som genomgående är hållet i presens – är att flickan har dåligt samvete för att Mjölön nu är ensam där hemma med allt ansvar samtidigt som hon ska sköta sina studier (nu är det proexen, då var det grammatikprovet). I sina tankar upprepar hon de ord som hon nyss läst högt från Mjölöns brev, att det är så klart att man kan se ända till Italien, och det är i det ögonblicket som den unge mannen griper in.

Flickan fortsätter förtvivlat sina försök att förklara, att få den unge mannen att förstå vad *pråsk* betyder men ger upp till slut. Hon går tillbaka till brevet och berättar att Mjölön skriver att hundstjärnan i går kväll första gången stod rakt över toppen på den höga granen vid dasset. Den unge mannen fortsätter inte på den tråden:

(6)

- Stjärnor? Hon skulle bara se vad vi har för stjärnor här, Kati, säj! Har vi inte?

- Ja, men hundstjärnan är jättestor. Storare än någon annan – Förlåt, sa flickan och trängde sig upp mellan bordet och bänken, nu kommer det igen, jag måste, låt mej –

Medan hon sprang ut såg hon granen. Smal som hade den försträckt sig på vägen upp, helsvart, toppen sopade över stjärnan som stod kall och strålände. En fuktig dimma låg över hagggnåren, gräset kittlade under bara fötter, grodor hoppade undan. Mjölön och hon gick med armarna om varandras liv, mycket långsamt, Mjölön var lite kortare och bemödade sig om att ta ut stegen i precis samma rytm som hade vart steg just den kvällen varit av särskild betydelse. För hur länge sen? Fanns det nån som hette Tommi då? De stannade framför granen. Den svarta toppen blåste obevekligt av och an. Hundstjärnan speglade sig i dimman lågt nere. Granen och hundstjärnan hade något att göra med varandra men mänskorna brydde de sig inte om. Vem hade sagt: Jag är rädd? Vem hade sagt: Kommer vi att minnas att vi gick här? Hon kunde höra Mjölöns röst, [---]. (s. 31-32)

Det är när flickan svarar på den unge mannens kommentar om stjärnorna här i Italien som hon blir illamående på nytt och måste springa ut. Men före det hinner hon säga att hundstjärnan är *jättestor*, *storare* än alla andra stjärnor – här faller hon alltså in i barnspråk. Det är intressant att jämföra beskrivningen som sedan följer med beskrivningen i (2). Medan hon i (2) faktiskt var seende i den meningen att hon såg och upplevde den italienska naturen med t.ex. olivträdet och palmen och cikadorna är det *granen* och *stjärnan* (hundstjärnan) hon ser nu, en fuktig dimma ligger över *häggsnåren* och det är *grodor* som hoppar i gräset. Hon ser sig själv och Mjölon som barn, inte i allmänhet utan rent konkret en bestämd kväll. Hon återkallar i minnet precis hur de gick och vart de gick och vad de sade till varandra även om hon inte minns vem av dem som uttalade vilken replik och precis hur länge sedan det var. Det finns en växling mellan olika tidsplan här: replikerna (i direkt anföring) uttalades då, frågorna ställer hon i nuet. Men snart kommer nuet över henne på riktigt: en stund stenare kastar hon upp.

Den här gången kommer den unge mannen ut i mörkret efter henne. Han låter henne gråta en stund mot sin halsgrop; hon förstår att han ser det som en legitim gråt, hon är ju gravid, hon har kastat upp. Men när hon inte slutar gråta och när Mjölon's brev ramlar ur hennes ficka har han fått nog. Jag ger ett exempel (7) på hur han reagerar i denna situation. Det händer en hel del på novellens sista sidor, både på det yttre planet (bl.a. en incident med *katten*) och i flickans inre, men jag anför bara de allra sista raderna i novellen (8). Dem kommenterar jag inte vidare.

(7)

- Förstår du Kati, sa han och ruskade henne, det är vi som ska vara tillsammans. Det är vi. Du är gift med mej. Mej, Kati.
- Du går fel, du går fel. På det här sättet får du bara hälften av mej.
- Jag vill ha dej hel och hållen förstår du.
- Ja varför tar du mej inte hel och hållen?
- Du svarar ingenting. – Tycker du inte om mej?
- Jo. - Det är just därför, sa hon och hickade in mot hans halsgrop. (s. 34)

Strukturen i detta korta dialogutdrag kan beskrivas på följande sätt. Den unge mannens första replik följs av tystnad, dvs. flickans respons består av en tankereplik. Hans andra replik följs likaså av tystnad; flickans respons består åter av en tankereplik som denna gång har formen av en fråga. Först hans tredje replik, som innehåller en direkt fråga, får ett uttalad respons, ett svar. Och det är ett svar, visar det sig, som är obegripligt för honom.

(8)

Han skalade av henne som en lök, vände henne fram och bak, alltefter blixtlås och knappar. Så lätt var det alltså att bedra. Man använde bara hälften av sig, tänkte flickan. Men han trodde att det var alltsammans.

Två små högar med kläder låg på marken när de stod som bara stjälgar mot varandra, han strök sakta med fingertopparna längs hennes rygg. Varma fingertoppar som visste, som kände henne, som väntade tills hon rös.

- Är du tokig, ska du lämna kläderna här? sa hon när han lyfte henne upp. Det går myror i dem.

- Det ger jag fan i. Nu ska jag ha dej att glömma, sa han andfädd medan han bar.

Medan hon gav efter, medan hon gjorde sig lätt, medan hon ännu hörde prasslet i gräset, såg hon stjärnorna över hans mörka skuldra. Stjärnor, men ingen så stor som Hundstjärnan. (s. 37-38)

I det föregående har jag gett flera exempel på sådana avsnitt i novellen där flickans synvinkel är rådande, där stort utrymme ges hennes tankar och minnen, det som sker i hennes inre. Såsom t.ex. Stanzel (1984) påpekat kan det förhållandet att synvinkeln förankras hos någon (eller några) av de fiktiva personerna vara ett effektivt sätt att kontrollera läsarens sympatier. När det gäller den unge mannen får läsaren ingen sådan insyn även om han får tala med egen röst i dialogpartierna och läsaren på det sättet får ta del av hans perspektiv. Vilken är då berättarens roll? Hur framträdande är berättaren? I början karakteriserade jag berättaren som "lågmäld", och det är en beskrivning som kan sägas gälla novellen som helhet. Berättaren håller sig i bakgrunden; i själva verket kunde man säga att berättaren är något distanserad. Berättaren registrerar repliker som utväxlas och berättarens egen röst hörs i dialogpartierna i form av anföringssatser och kommentarer i anslutning till dialoghandlingen, men dessa är inte särskilt frekventa. Med något enstaka undantag har jag inte funnit sådana textställen där berättaren skulle träda fram och komma med t.ex. kommentarer, omdömen och generaliseringar. Ett sådant undantag finns eventuellt i (9) nedan. Det är fråga om ordet *pråsk* och flickans förtvivlan över att inte nå fram till den unge mannen. Det känns naturligt att uppfatta det första stycket som återgivning av flickans tankar (notera t.ex. utropstecknet efter den första meningen). När det gäller det andra stycket kunde man emellertid, trots att pronomenet *man* används också här, eventuellt argumentera för att det sker en övergång och att det snarare är berättarens stämma som hörs (notera t.ex. användningen av generaliserande presens). Eller kanske är det så att vi hör både flickans och berättarens stämma.

(9)

När man har haft det så att ett ord är tillräckligt! Ett ord, det studsar vidare genom minnen och meningar som en boll och den andra tar lyra, den som vet.

Det var första gången flickan såg att ord inte orkar lyfta upp mera ur verkligheten än vad som ryms i små ynka korn. Att det lilla innehållet fort rinner ur dem, de blir tunna och fryser. En annan mänska säger de ingenting, knappast en själv, man känner inte igen dem: tomma fröhus. Och allt de lämnar orört, hela ängen av vad som hänt sedan man föddes, spelet av skuggor och skratt, det man knappast minns och det man minns alltför bra, den ängen är just precis så lång som avståndet till den man lovat att tala om allt för.

*

I inledningen till *Ingen dag förgäves* (1984), ett urval noveller som bl.a. innehåller titelnovellen och två andra noveller från samlingen *Även dina kameler*, skriver Solveig von Schoultz (s. 7) att det i hennes noveller ofta är fråga om "ett slags tröskelsituationer, en dörr står på springa, en utsikt skymtar." Det är en karaktäristik som mycket väl passar in på flickans situation i *Även dina kameler*. Flickan befinner sig i en tröskelsituation, hon står på tröskeln till ett liv som vuxen kvinna. Vart dörren leder, vilken utsikt det är som skymtar för henne – därom torde det finnas många uppfattningar. I inledningen påpekar Solveig von Schoultz också att novellen har kallats "litteraturens styvbarn". Hon skriver: "Men novellen är inte lättsmält. Den väntar att läsaren ska medverka, den behöver hans villighet. Särskilt om den är av den arten att bara toppen av isberget syns. Och kortheten är skenbar. En riktig novell är inte slut när punkten är satt, den fortsätter." Just så är det med novellen *Även dina kameler*. Den fortsätter.

Litteratur

Genette, Gérard, 1972: *Discours du récit*. I: *Figures III*. Paris.

Londen, Anne-Marie, 1989: *Litterärt talspråk*. Studier i Runar Schildts berättarteknik med särskild hänsyn till dialogen. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 557.) Helsingfors.

Malmö, Kristina, 2007: *Tulkinnan rajat? Intertekstualisuus ja subtekstit Solveig von Schoultzin novellissa "Även dina kameler"*.

von Schoultz, Solveig, 1965: *Även dina kameler*. Helsingfors.

von Schoultz, Solveig, 1984: *Ingen dag förgäves*. Noveller 1947–1983. Helsingfors.

Stanzel, Franz K., 1984: *A theory of narrative*. Transl. By C. Goedsche. Cambridge.

Om ordet *själv* i betydelsen 'ensam'

När jag för cirka trettiofem år sedan kom till Lund som student, hörde jag mina sydsvenska vänner använda ordet *själv* i en för mig helt ny betydelse. *Är du själv?* frågade man mig och menade *Är du ensam?*. Denna användning av ordet har sedan blivit allt vanligare enligt mina iakttagelser och verkar ha fått spridning till många varieteter av svenskan, även skriftspråket i genrer med ett mer vardagligt, ledigt språk. I de trakter där jag nu bor – i Jönköpings län – är denna användning av ordet till och med vanligare i talspråket, i just kollokationen *är/var/har varit + själv*, än det i standardspråket normala *är/var/har varit ensam*. Däremot förekommer det aldrig attributivt eller som förled i en sammansättning: **en själv flicka*, **en självboende person*. Det kompareras heller aldrig: **självare*, **självast*. Det vanligaste är att ordet *själv* står utan efterställt attribut, men det förekommer även att det kommer prepositions- eller infinitivfraser efter: *vara själv om något*, *vara själv att göra något*.

Ordet *själv* i betydelsen 'ensam' kan fungera som bundet predikativ – *Jag var helt själv hemma* – eller som fritt predikativ – *Jag satt i min femrummare själv/Jag satt själv i min femrummare*. Tagna ur sitt sammanhang kan exemplen med *själv* som fria predikativ likna andra typer av användningar av *själv*, där ordet blir använt för att framhäva personen som *själv* är attribut till, ungefär liktydigt med "också" eller "till och med": *Vi var alla hemma den här helgen, jag satt själv i min lägenhet och umgicks med barnen*. Av kontexten framgår i regel klart vilken betydelse som är aktuell. Innebörden 'ensam' har likhet med uttryck som *vara/gå för sig själv*, och det är väl troligt att denna innebörd hos *själv* uppstått som en förkortning av sådana uttryck.

Ordets beskrivning i ordböcker och språkvetenskaplig litteratur

Det lilla ordet *själv* får ett stort utrymme i SAOB; artikeln, som slutredigerades 1969, sträcker sig över ca 140 spalter, där många olika betydelsenyanser och användningar av ordet samt sammansättningar och avledningar blir behandlade. Ändå finns där ingen definition och inga

exempel som gäller just den betydelse som det handlar om här. SAOB är en historisk ordbok som inte är inriktad på att beskriva ”rena dialektord”, men i detta fall gäller det knappast en dialektal användning av ordet. I varje fall framstår det inte så när jag analyserar mina samlade exempel på ordet. Däremot kan det vara en tendens som blivit mer påtaglig under senare decennier, efter det att artikeln i SAOB redigerades.

Inte heller i Nationalencyklopedins ordbok (1995) eller SAOL (2006) finns denna betydelse med. I Östergrens *Nusvensk ordbok* (1972) omnämns betydelsen ’ensam’ bland synonyma uttryck till ordet *själv*, med uppgiften ”(ibl.)” framför. Det finns dock inga citat i den långa artikeln om *själv* där betydelsen ’ensam’ är aktuell.

Ordet *själv* kongruensböjs inte i många fall, framför allt inte i neutrum singularis, något som anges i SAOL (som ett andrahandsalternativ till det kongruensböjda *självi*) och som Hagåsen (1992 s. 71) beskrivit i sin artikel om neutruminkongruens. Men det är också vanligt att *själv* förblir oböjt vid plurala korrelat: *Studenterna får själv bestämma sin inriktning. Barnen har gjort detta själv*. Det är inte fråga om det regelbundet oböjda predikativet i norrländska mål, utan det gäller här en tendens som är specifik för pronomenet *själv* i talspråket generellt. Tendensen att i talspråk och ledigt skriftspråk använda ett oböjligt *själv* i predikativ ställning redovisas också i SAG. Betydelsen ’ensam’ kommenteras i en anmärkning på följande vis: ”Regionalt används *själv* i betydelsen ’ensam’ också i icke-agentiv sats: Hon satt alldeles *själv* och funderade i mörkret. Om du vill, kan du få sova *själv* i det här rummet.” (SAG 2 s. 468). Att satserna är icke-agentiva innebär att subjektet inte har den semantiska rollen ”agens”. Vilka regionala varieteter som avses framgår inte. Vid en förfrågan hos Språkrådet¹ fick jag uppgiften att det är i Götaland och Norrland som denna användning har sin största spridning, dvs. den större delen av Sverige som bara lämnar Svealand utanför. Den uppgiften stämmer dock inte med mina egna iakttagelser. Jag är uppvuxen i Östergötland men hade inte hört ordet användas i den här betydelsen förrän jag kom till Lund på 70-talet. Och de allra flesta muntliga beläggen jag fått för användningen av *själv* kommer från sydsvenskar, västsvenskar och personer som bor i Mellansverige (delvis genom medierna).

Mina belägg för ordet *själv* i betydelsen ’ensam’

Mina skriftliga belägg har jag framför allt hämtat från konkordanserna i Språkbanken – i detta fall korpusar som består av tidningsmaterial från 1965 till och med 2004 samt Bonniersromaner –, och databaserna Presstext och

¹ Birgitta Lindgren, e-post 2007-02-23.

Mediearkivet där ett stort antal dagstidningar och andra tidskrifter ingår. Det som först gjorde mig uppmärksam på hur vanlig denna användning har blivit, var läsningen av studenters hemskrivningar och uppsatser, och ett par av mina exempel kommer därför från dessa texter:

- (1) Reine, huvudrollsinnehavaren i boken, upptäcker en hel del problem som uppkommer när man är själv.
- (2) Det jag kan invända mot är t.ex. att familjerna på ön låter sina barn vara ute på havet själva, ibland i dåligt väder.

Jag kan givetvis inte göra anspråk på att täcka tendenserna i alla regionala varieteter, skönlitteratur eller sakprosa i det här avseendet. Det är framför allt tidningsspråket som finns dokumenterat i de digitala arkiv jag använt. I Språkbankens tidningskorpusar finns Dagens Nyheter (DN), Svenska Dagbladet (SvD) och Göteborgs-Posten (GP) representerade, i Presstext och Mediearkivet finns utöver dessa tidningar många fler från hela landet representerade samt ett antal tidskrifter med olika inriktningar. Många av mina iakttagelser vilar dock på muntliga exempel från medierna som jag givetvis inte kunnat dokumentera. Därutöver har jag också antecknat några exempel från min läsning av modern skönlitteratur under senare år.

Att söka enbart på ordet *själv/själva* i korpusarna ger en alldeles för låg precision i träffarna, det blir oerhört många träffar; det är som att leta efter en nål i en höstack. I de allra flesta fallen används givetvis *själv* i de vedertagna betydelsenyanserna: *Själv har han aldrig varit där. Han är själv mycket intresserad av jazz. Det säger sig självt att ... Det här är en självgående anordning...*

För att få ett mer precist urval av belägg på *själv* i just denna betydelse har jag använt söksträngen *är själv* och *är själva* i Språkbankens tidningskorpusar och Bonniersromaner. I Presstext och Mediearkiv var även denna inskränkning i sökningen för grov: jag fick tusentals träffar. För att precisera sökningen gick jag där på söksträngen *är alldeles själv/själva* och *är helt själv/själva* som gav ett mycket hanterligt antal träffar, totalt ca 25 exempel. Sådana exempel framhäver också tydligt betydelsen 'ensam'.

Givetvis täcker inte dessa sökningar alla tänkbara kollokationer där ordet kan förekomma i denna betydelse. Man kan t.ex. säga *Jag vill inte vara själv (hela kvällen), Sitter du här helt själv? Om du skulle vara alldeles själv i kväll...* Och man kan givetvis variera tempus i uttrycken och säga *Jag var/har varit/kommer att vara själv i helgen*. Sådana kollokationer har jag inte alls sökt på, utan jag har nöjt mig med presensformen av *vara* och jag har inte helt konsekvent undersökt förekomsterna av den plurala formen *själva* i den här betydelsen heller. Det borde rimligen inte finnas så många före-

komster av ordet i pluralis i den här betydelsen, eftersom det inte är särskilt meningsfullt att tala om ensamhet när det är flera personer inblandade. Visst förekommer det att man säger/skriver *Vi var ensamma under julen* och då menar att vi (två personer?) egentligen borde ha varit fler. I vissa fall kan man givetvis se ensamheten som frånvaro av föräldrar, omhändertagande personal eller anhöriga: *Barnen fick vara ensamma/själva hemma. De gamla var ensamma/själva hela helgen*. Som framgår av mina autentiska exempel nedan finns också enstaka exempel på *själva* i den här betydelsen. Men jag har begränsat mig till just *är själv/själva* i sökningen i Språkbankens konkordanser och till *är helt/alldeles själv/själva* i databaserna Presstext och Mediearkiv.

Jag kommer här att kommentera några exempel på denna användning av *själv* utifrån framför allt stilistisk funktion och regional spridning. Mina skriftliga belägg från de omnämnda databaserna framgår av tabell 1.

Tabell 1: Förekomster av själv/själva i betydelsen 'ensam' i söksträngen är själv/själva och är helt/alldeles själv/själva i Språkbanken, Presstext och Mediearkivet (ett streck innebär att romanmaterial inte ingår i arkivet)

Källa	Tidningstexter	Bonniersromaner
Språkbankens konkordanser	4	1
Presstext	11	–
Mediearkivet	16	–
Totalt	31	1

***Själv* i talspråket och ledigt skriftspråk**

Som framgår av det som sagts ovan är många belägg från talspråket, som är mer utsatt för förändringar än skriftspråket. Följande muntliga citat som jag snappat upp i olika sammanhang är exempel på hur ordet *själv* används i den här betydelsen.

- (3) Jag är ju själv under veckorna!
- (4) Det är inte roligt att äta själv.
- (5) Nu vet jag att jag inte är själv att ha det här problemet.
- (6) Alldeles själv är hon inte, hon har sina katter.

Som framgår kan *själv* i samtliga fall utbytas mot *ensam* vilket också är det vanliga alternativet i standardspråket. Ofta föregås ordet av ett adverbialt attribut *helt el. alldeles själv*. I vissa fall skulle det kunna uppfattas som tvetydigt, dvs. om betydelsen 'av egen kraft' är möjlig att tillämpa, som i det andra exemplet ovan. För det allra mesta framgår det ändå klart att denna innebörd inte alls är aktuell.

Att använda ordet i fraser som *vara själv (om) att ha problem* är nog det mest iögonfallande av ovanstående exempel, och jag har bara hört det någon enstaka gång. För det allra mesta används ordet utan några efterställda attribut.

Att användningen av *själv* i denna innebörd uppfattas som helt normal av många språkbrukare har jag många bevis för; när jag en gång upplyste en student som använt ordet *själv* på detta sätt, att det inte är det vanliga ordet i skriftspråket, reagerade hon med förvåning. Hon kände inte till att det var vardagligt eller talspråkligt. Kolleger till mig har också bekräftat denna tendens generellt. Studenterna ifråga kommer till största delen från Småland och Västergötland.

Om det är så vanligt med denna användning av *själv* i tal borde det synas i skriftspråket också, i synnerhet som detta under de senaste hundra åren tenderat att påverkas alltmer av talspråket (Molde/Ståhle 1979). I skriftspråket finns också exempel på direkt tal där man ofta använder vardagliga ord och talspråkliga former av ord.

I de flesta fall kan man konstatera att exemplen ger intryck av att vara återgivning av direkt tal, eller också är det fråga om kåserier eller artiklar med ett familjärt språk. Några exempel är följande citat ur tidningar. Inom parentes anges den korpus (i Språkbanken) eller den databas (Presstext eller Medicarkivet) som exemplet hämtats från.

- (7) Kocken tipsar om enkla och läckra rätter Att lägga upp maten fint även om man är själv och inte äta direkt ur grytan vid spisen. (GP 04)
- (8) Jag är en Zappare. En sån där som hämningslöst låter pekfingret löpa över fjärrkontrollen. En njutning när man är själv, en plåga för medtittare. GP Nöje 1995 (Press 95)
- (9) Festivalen underhåller i sin genre, alldeles oavsett om du är själv, ett par eller ett kompisgäng i soffan. Den är som en trygg vän. GP (Press 96)
- (10) Hon känner sig aldrig otrygg på ön. Men hon undviker att gå förbi de nybyggda hyreshusen i Skärhamn på kvällen om hon är själv. (GP 01)
- (11) – Jag är alldeles själv och det är en svår situation. Jag kan aldrig bli sjuk till exempel. SvD 02-04-21 (Medicarkivet)

- (12) Ibland kan man nästan känna sig "påkommen" när man gör saker som man tror man är alldeles själv om, och så kommer någon och sätter fingret direkt på. GP 94-01-25 (Presstext)
- (13) Så en dag ska dagiset gå till skogen och plötsligt upptäcker Gittan att hon är alldeles själv i skogen med de höga träden. Men alldeles ensam är hon inte för i skogen finns gråvargarna och det är när hon möter dem man förstår vilken modig och stark tjej hon egentligen är. Nerikes Allehanda 2006-04-26 (Presstext)

I det sista exemplet ovan ser vi hur skribenten använder *själv* och *ensam* som synonymer i två på varandra följande meningar. I den första meningen kan det vara fråga om dold anföring, Gittan uttrycker sig så där hon går ensam i skogen. I den följande meningen är det den allvetande berättaren som talar och använder det standardspråkliga *ensam*.

Det framgår också av exemplen ovan att de texter som ordet förekommer i hör till den "lätta" avdelningen i tidningarna, dvs. familjereportage, kåserier, teve-krönikor och liknande. I till exempel ledare, kultur- och nyhetsartiklar förekommer inte den här användningen av ordet, om det inte är fråga om direkta citat ur en pjäs eller ett verk. Det finns heller inga exempel från tidskrifterna som är med i Presstext och Mediarkivet.

Att användningen av *själv* i denna betydelse kan uppfattas som en ytendens i talspråket vittnar följande utdrag ur en artikel i GP om (Press 96):

- (14) FÖR ETT par lördagar sedan skrev jag några meningar med själv i betydelsen ensam. Ungt folk säger så i dag och jag roade mig med att studera det absurda i arrangemanget: "Så att du är själv då?" – "Nu bor han själv" – "Det var innan jag visste att han var själv." Jag har fått brev och telefonsamtal om själv från läsare som tror att jag har tappat förståndet fast jag bara ville retas – ord är roliga. En sakkunnig tror att själv i betydelsen ensam har uppstått i ett överhetsperspektiv. Han styrktes i sin tro när han hörde sin son ropa till småbarnen: "Ni får inte gå på bryggan själva!" och menade utan vuxet sällskap.

I artikeln ovan (från avdelningen "Aveny" som enligt uppgift innehåller "nöjesreportage m.m. för unga vuxna") framgår att skribenten uppfattar den här språkanvändningen som utmärkande för ungdomar. Mina egna iakttagelser av bruket antyder dock att den är lika vanlig bland ungdomar som bland äldre människor.

Sökningen i Bonniers romaner gav bara en träff från romanen "Och Henrietta ska du också glömma" från 1977 av Stig Claesson, känd Stockholmskildrare:

- (15) Det är ingen som saknar mig. Jag är själv.

När jag läst romaner av Kajsa Ingemarsson har jag hittat många exempel på ordet *själv* i betydelsen 'ensam'. Författaren är född 1965 och skildrar Stockholmsmiljöer i sina romaner. Ibland brukar man kalla denna litteratur *chick lit*², dvs. litteratur om och för kvinnor i storstadsmiljöer. Jag återger här några av förekomsterna av *själv* i den här betydelsen, samtliga hämtade från romanen *På det fjärde ska det ske* som utkom 2002:

- (16) Ungarna var själva hemma (s. 139)
- (17) Nu var hon alldeles själv (s. 248)
- (18) Förstod han inte att han betett sig förbannat taskigt mot henne när han avslöjade sina planer på att resa själv inför alla hennes vänner (s. 286)
- (19) Det var så länge sedan hon bodde själv att hon nästan glömt hur skönt det var... (s. 311)

Geografisk spridning

Som jag redan påpekat är källorna till de flesta muntliga citat som jag hört med denna användning av ordet, personer som har anknytning till södra eller västra Sverige samt vad man brukar kalla Mellansverige – i många fall från Stockholmsregionen. Vid en analys av den geografiska spridningen på de tidningar som finns representerade i mina skriftliga belägg framkommer vissa tendenser, som framgår av tabell 2.

De alla flesta beläggen är hämtade från tidningar som ges ut i Mellansverige³ och Västsverige, i det här fallet liktydigt med Göteborg. Några belägg finns också från sydsvenska tidningar, men bara *ett* belägg från en norrländsk tidning. Vad jag kunnat se är dock endast två norrländska tidningar representerade i Presstext och Mediearkivet – Östersunds-Posten och Västerbottenkuriren. Hufvudstadsbladet (som utges i Helsingfors) ingår också i Mediearkivets samlingar. Tidningarna finns i varierande utsträckning representerade från och med 1990-talet och fram till det datum då man söker.

² "chick" = engelskt slangord för "ung kvinna"; lit = literature.

³ Termen Mellansverige brukar beteckna landskapen omkring de fyra sjöarna Mälaren, Hjälaren, Vänern och Vättern.

Tabell 2: Beläggens spridning på tidningar från olika delar av landet

Sydsverige	Antal	Västsvrige	Antal	Mellansverige	Antal	Norrland	Antal
Sydsvenska Dagbladet	2	Göteborgs- Posten	10	Svenska Dagbladet	5	Väster- bottens- kuriren	1
Helsingborgs Dagblad	1			Expressen	6		
				Aftonbladet	1		
				Nerikes Allehanda	4		
				Nya Ludvika- Tidning	1		
Totalt	3		10		17		1

Sammanfattande kommentarer

Slutsatser som kan dras av dessa exempel är för det första att tendensen att använda *själv* i den här betydelsen är betydligt mer utbredd än man tydligen tror eller trott i ordbokssammanhang. Exempelen ovan är inte tagna från tidningar som ges ut i Norrland utan de representerar framför allt Mellan- och Västsvrige. De två skönlitterära författare som jag citerat från är båda utpräglade Stockholmskildrare. De muntliga beläggen härstammar från personer som kommer från Småland, Västergötland och Stockholmsregionen.

I många fall förekommer denna användning av *själv* i direkt tal, men det kan också förekomma i relaterande text, och då i regel texter som utmärks av ett mer vardagligt och jargongmässigt språk. Stilistiskt är ordet alltså märkt som vardagligt.

En annan slutsats man kan dra är att tendensen är relativt ny, dvs. har antagligen ökat de senaste decennierna, efter det att ordet slutredigerats i SAOB 1969. Det omnämns inte i någon modern ordbok, och exemplifieras inte i Östergrens *Nysvensk ordbok*. Mer anmärkningsvärt är att den här betydelsen inte ens omnämns som en vardaglig variant av *ensam* i den 2006 utkomna trettonde upplagan av SAOL.

Litteratur:

- Hagåsen, Lennart, 1992: Sverige var intresserad och facket ska vara obunden – en typ av neutruminkongruens. I: Svenska i harmoni. Språk och stil. Språkvårdssamfundets skrifter 23. S. 60–74.
- Ingemarsson, Kajsa, 2002: På det fjärde ska det ske. Stockholm.
- Mediearkivet [Online] <http://www.mediearkivet.se>.
- Molde, Bertil & Ståhle, Carl Ivar, 1979: 1900-talssvenska. Skrifter utgivna av Svenska språknämnden, 37. Stockholm.
- Presstext [Online] <http://www.presstext.se>.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999. Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien. Lund 1898–
- SAOL = Svenska Akademiens ordlista. 13. uppl. Stockholm 2006.
- Språkbanken [Online]: Konkordanserna Press 65 och 76, DN 1987, Press 1995–98, SVD00, GP01–04, Bonniersromaner I och II. <http://spraakbanken.gu.se>.
- Östergren, Olof, 1972: Nusvensk ordbok. Stockholm.

Harry Lönnroth

Erich Anderßon och andra personnamn i Ekenäs stads dombok från 1600-talet

1 Inledning

Följande citat är ett diplomatariskt utdrag ur Ekenäs stads dombok 2.11.1678. Målet innehåller två mansnamn, Jakob Ersson och den historiske namnen till jubilaren, Erik Andersson.¹

Borgaren Jacob Erßonn Leet Andra gången Vp biuda een Gårdh, som han Af Erich Anderßon Handlatt för 75 daler Kopparmyndt hwar emot ingen protesterade (fol. 11r)

De finländska domböckerna från och med 1620-talet har traditionellt ansetts innehålla en uppsjö av material av intresse för utforskningen av namn och bygd i äldre tid. Som jag påpekat i min avhandling har den nordiska namnforskningen länge varit intresserad av de olika rättsinstansernas protokoll och liknande historiska källserier (Lönnroth 2006a s. 7). Bland annat Allan Rostvik (2006 s. 185) har hävdat att ”domboksmaterialet från 1500- och 1600-talen ger värdefulla upplysningar om namnskick och namnbruk, men också om bebyggelseutveckling och levnadsvillkor under perioden”. Enligt honom har man dock inte särskilt mycket utnyttjat domböcker i onomastiska syften (Rostvik 2006 s. 179).

Domböckernas källvärde gäller såväl för personnamn som för ortnamn. De har dock getts ut sporadiskt. Det är också sällan som en äldre domboksutgåva kan användas som ett filologiskt forskningsobjekt. Bristen på tillförlitliga utgåvor har försvårat det närmare filologiska studiet av namn i de finländska domböckerna (beträffande utgivningen av domböcker i Finland, se Lönnroth 2003). En filologisk utgåva är en textutgåva som vänder sig också till namnforskare; den som använder sig av utgåvan bör kunna lita på att utgivaren behärskar den textfilologiska källkritiken och de editionsfilologiska utgivningsprinciperna.

---

¹ Hänvisning till foliosida avser folieringen i Lönnroth (2006b). De exempel som jag i fortsättningen tar upp är moderniserade. Den som är intresserad av den ortografiska variationen kan vända sig till min utgåva, där namnens viktigaste ortografiska varianter anges.

Syftet med denna artikel är att bidra till kännedomen om namn i 1600-talets Finland genom att diskutera personnamnen i en sydfinländsk stadsdombok, Ekenäs stads dombok 1678–1695, utgiven med kommentar och register av mig (Lönnroth 2006a, 2006b, se även 2007a, 2007b). Åren 1682–1683, 1685 och 1687 saknas. Jag kartlägger personnamnsskicket i domboken genom att granska både kvinnonamnen och mansnamnen. Personnamnsskicket analyseras med hänsyn tagen till släktnamn och binamn inom respektive kategori. Jag utgår ifrån personregistret i min utgåva (Lönnroth 2006b s. 424–456). Registret innehåller alla kvinnonamn (inklusive kvinnliga binamn) och mansnamn (inklusive manliga binamn) i Ekenäs stads dombok 1678–1695. På grund av att många kvinnors förnamn kompletteras med patronymika (fadernamn) där mansnamn ingår (t.ex. Gunilla Johansdotter) har jag upprättat ett gemensamt personregister. Registret sammanför kvinno- och mansnamnen både till personer och till namn. När det gäller de olika uppslagsorden bör man observera skillnaden mellan *ortografisk variant* och *sidoform*. De personnamn som innehåller ett ortnamn, till exempel *Matts Johansson från Österby*, förtecknas så att de kan hittas både i personregistret (under M) och i ortregistret (under Ö). Personregistret innehåller sammanlagt 401 uppslagsord, under vilka sidoformerna förtecknas. Tar man hänsyn till sidoformerna, är antalet uppslagsord 679 (man måste också komma ihåg att ett uppslagsord kan vara belagt ett flertal gånger i domboken). Av de 401 uppslagsorden är 318 (79 %) mansnamn, 83 (21 %) kvinnonamn. Mansnamnen utgör med andra ord nästan 80 % av personnamnen.

Svensk ordbok (1999) definierar *binamn* som ”särskiljande, namnliknande uttryck som används i stället för eller tillsammans med förnamn för att beskriva viss person”. Ett binamn används synonymt med *vedernamn* och det kan inte fungera som *dopnamn*.² Alfons Takolander (1930 s. 248), som har skildrat Ekenäs stads äldre historia, skriver:

I det dagliga livet liksom ock i protokollen användes dessa namn [dvs. familjenamnen] dock långt ifrån allmänt. Det föll sig behändigare att till dopnamnet lägga yrkesnamnet eller ock att förse detta sistnämnda med något för personen karakteristiskt epitet, betecknande en kroppslig egenart, nationalitet o. s. v., t. ex. Gustav hattmakare (i st. f. Ekrot), Erik glasmästare (i st. f. Muur), Augustus gullsmed (i st. f. Weidemann), ”Långskräddaren” (Hans Plågman), ”Skotte-skräddaren” (Anders Gouendis), Finn-Mickel, Tysk-Hebla, Simon Ryss.

Ekenäs stads dombok 1678–1695 innehåller många exempel på binamn. Som exempel kan nämnas dels *Anders skräddare* (fol. 64r), dels det i citatet ovan belagda tillnamnet *Tysk-Hebla* (fol. 159v). Exempel på den senare namngruppen är dock betydligt färre i mitt material. Det är i många fall svårt att

² Ett *dopnamn* är ett förnamn som har getts vid dop (*Svensk ordbok* 1999).

avgöra huruvida man skall tolka en yrkesbeteckning enbart som ett binamn eller som en yrkesbeteckning (jfr Rostvik 2006 s. 184). Rostviks (2006 s. 185) antagande att de personer som bär ett binamn skulle höra till en annan social miljö jämfört med de personer som bara har ett patronymikon är intressant.

Ett *öknamn* är enligt *Svensk ordbok* (1999) ett ”namnliknande uttryck med mer eller mindre nedsättande betydelse som används för att utpeka (viss) person”. Ett öknamn kan enligt definitionen ersätta ett för- eller släktnamn men det kan också användas tillsammans med det, dock i liten utsträckning. Ett öknamn kan vidare vara ombildat av för- eller släktnamnet och det kan syfta på någon egenskap som är typisk för personen i fråga. Motsatsen till öknamn är *smeknamn* (jfr även *vedernamn* och *tillnamn*). Exempel på öknamn saknas i Ekenäs stads dombok 1678–1695. Enligt Takolander (1930 s. 248–249, jfr även s. 110) har öknamn getts också i Ekenäs men de förekommer inte i officiella handlingar som stadens dombok. Takolanders exempel härstammar från Åbo: *Harahuuli/Harläpp*, *Hassuparta/Tokskägg*, *Jauhuparta/Mjölskägg* och *Tomuhousu/Dammyx*. Skillnaden mellan tillnamn, som utsäger något som är karakteristiskt för sin bärare, och öknamn är i många fall härfin. Att materialet inte innehåller några exempel på öknamn är överraskande med tanke på det stora antalet okvädinsord som är belagda i Ekenäs stads dombok 1678–1695 (jfr även Takolander 1930 s. 110).

Ett *tillnamn* är ett efternamn som också kan användas som öknamn eller smeknamn (*Svensk ordbok* 1999). Dess synonym är *vedernamn* (jfr även *binamn*). De exempel som hör till denna kategori är inte många i Ekenäs stads dombok 1678–1695. Som exempel kan nämnas *Matts Eriksson finne* (fol. 47r) och dess sidoför *Matts finne* (t.ex. fol. 49r). Takolander (1930 s. 110) skriver *Finne* med versal, vilket tyder på att han räknar namnet som ett släktnamn. Exemplet är med andra ord inte helt säkert. Detta är ett bevis på att de metodologiska problem som är förknippade med analysen av namnen i domböckerna är många. Eftersom personer kan förekomma i materialet med patronymikon, yrkesbeteckningar eller förnamn, är det problematiskt att avgöra huruvida det är fråga om en och samma person (jfr Rostvik 2006 s. 180).

2 Tidigare forskning

År 1930 utkom två studier som är relevanta för namnskicket i Ekenäs under äldre tider: Emmy Hultmans artikel ”Dopnamn i Ekenäs” och Alfons Takolanders stadshistoria *Ekenäs stads historia* del 1. Takolander (1930 s. 249, not 1) hänvisar till Hultman, som åren 1913 och 1924 gav ut Ekenäs stads

dombok 1623–1675³, och skriver att hennes ”ingående monografi [sic!] ännu icke var tillgänglig för förf. [Takolander], då dopnamnen under föregående period behandlades”. Hultmans studie kan med andra ord anses som den enda empiriska studie som fokuserat på dopnamn i Ekenäs utgående från historiskt källmaterial. Eftersom Hultman redan har undersökt dopnamn i Ekenäs, behandlar jag dem inte här.

Emmy Hultmans material består av jordeböcker och kvarntulls- och mantalslängder för grannsocknarna Karis, Pojo och Tenala, hjonelags-, kvarntulls- och mantalslängder för Ekenäs stad, räkenskaps-, dop- och kommunionböcker för Ekenäs stad och Ekenäs stads dombok 1623–1712. Materialet förvaras i Riksarkivet i Helsingfors. I sin undersökning, som behandlar både mansnamn och kvinnonamn, förtecknar Hultman (1930 s. 12–16) dopnamnen utgående från följande indelningar: 1. namn som oftast förekommit i Ekenäs, 2. namn i den ordning de först uppträtt i Ekenäs, 3. namn som oftast förekommit i grannsocknarna (Karis, Pojo och Tenala) och 4. de mest brukade namnen i Ekenäs under olika tider. Hultmans framställning börjar omkring 1550 och förs fram till 1870. Sitt material har hon delat in i tjuogoårsperioder.

Under den period som står i fokus för min artikel, 1678–1695, är de mest brukade dopnamnen för män i Ekenäs enligt Hultman (1930) följande: 1661–1690 Johan, Erik, Henrik, Anders och Hans, 1691–1723 Johan, Erik, Henrik, Anders och Jacob. Vad gäller de mest brukade dopnamnen för kvinnor i Ekenäs är Hultmans resultat följande: 1661–1690 Anna, Elisabet, Birgitta, Katarina och Beata, 1691–1723 Anna, Maria, Kristina, Elisabet och Katarina. Som nya dopnamn i Ekenäs förekommer under perioden 1661–1690 mansnamnen Andreas, Albert, Albrecht, Axel, Boëtius, Claudius, Diedrich, Erland, Esajas, Frans, Gabriel, Gustaf, Herman, Jeronimus, Jochim, Kasper, Magnus, Marius, Nicolaus och Petrus. Under perioden 1691–1712 påträffar man för första gången Adolf, Aron, Ernst, Fredrik, Georg, Gotthard, Gottlieb och Reinhold. I fråga om kvinnonamnen dyker namnet Judit upp för första gången under perioden 1661–1690, medan under perioden 1691–1712 antalet nya kvinnonamn växer med Benedicta, Charlotta, Elsa, Ester, Eva, Helena (Lena), Johanna, Lovisa, Regina, Sofia och Susanna.

Den första delen av Ekenäs stads historia av Alfons Takolander innehåller iakttagelser om namnskicket i staden på 1600-talet. Takolander behandlar namnen under två perioder: dels under åren 1546–1636, dels från 1636 till stora ofreden, det vill säga 1713–1721. Eftersom familjenamn enligt Takolander (1930 s. 109–112) var sällsynta i Ekenäs, använde man i stället dopnamn tillsammans med patronymikon, yrke, hemort eller egenskap. Efter utländskt mönster blev användningen av familjenamn vanligare kring mitten

³ Ekenäs stads dombok 1623–1675 föreligger även i elektronisk form (Hultman 1913–1924/2005).

av 1600-talet. Takolander presenterar också de vanligaste familje- och dopnamnen i Ekenäs. När det gäller namnskicket i Ekenäs under den andra perioden konstaterar Takolander (1930 s. 247–249) bland annat att familjenamnen består dels av svenskspråkiga eller greciserade och latiniserade familjenamn, dels av utländska familjenamn. Min undersökning förstärker denna uppfattning. Däremot saknas finska familjenamn i staden. Takolanders konstaterande om de finska namnen stämmer också överens med Ekenäs stads dombok 1678–1695 (jfr dock *Johan Kotka*). Det som Takolander dock lämnar osagt är att en person *kan* ha haft ett finskt namn som sedan enligt tidens praxis översatts till svenska i rådstugan.

3 Personnamnskicket i Ekenäs stads dombok 1678–1695

Jag redogör för personnamnskicket i Ekenäs stads dombok 1678–1695 genom att fokusera på kvinnonamn och mansnamn i denna. Inom respektive kategori presenterar jag förekomsten av släktnamn och binamn. Kvinnonamn och mansnamn med fadersnamnet är en såpass omfattande namngrupp i domboken att jag av utrymmesskäl inte behandlar dem. Om exemplet fungerar som sidoförm, anges inom parentes även den person som förekommer som uppslagsord i personregistret.

3.1 Kvinnor: släktnamn och binamn

Man hänvisar sällan till kvinnor med släktnamn i Ekenäs stads dombok 1678–1695. I domboken omnämns följande kvinnor med släktnamn: *Beata Boije* (fol. 103v), *Karin Dewitz* (t.ex. fol. 6v)⁴, *Judit Eklund* (fol. 180r), *Karin Hannemann* (fol. 183r)⁵, *Anna Irving* (t.ex. fol. 128r), *Karin Kleensorger* (t.ex. fol. 26r), *Margareta Rosenstråle* (t.ex. fol. 29v), *Margareta Jöransdotter Slät* (fol. 177v) och *Margareta Slät* (fol. 177v), *Märta Stålar* (t.ex. fol. 29v), *Elisabet Thauvonia* (t.ex. fol. 106v), *Elin Vigelia* (t.ex. fol. 35v), *Helena Vigelia* (t.ex. fol. 89r) och *Margareta Vigelia* (fol. 35v).

Två kvinnonamn förekommer tillsammans med en yrkesbeteckning i domboken: *Krögar-Anna* (fol. 121v) och *Elin krögerska* (fol. 66r). I båda fallen är det fråga om stadens krögerskor.

Utöver om yrke kan kvinnonamn även berätta om sin bärarens geografiska härkomst: *Beata Hansdotter från Spjutsböle* (fol. 124r), *Brita i Österby* (fol.

⁴ Detta framgår indirekt. Både Frantz Dewitz mor och syster hette Karin. Till dem hänvisar man bara med dopnamnet Karin, inte med det i domboken frekventa släktnamnet Dewitz.

⁵ Till Karin Hannemann hänvisar man även på samma foliosida (fol. 183r) med "Hon Hanneman".

115r), *Brita Mattsdotter i Österby* (fol. 106v), *Johanna i Dragsvik* (fol. 179v) och *Johanna Simonsdotter från Dragsvik* (fol. 144v, Johanna Simonsdotter), *Margareta Claesdotter från Björnböle* (fol. 130r), *Märta Hindersdotter i Reval* (fol. 110v, Märta Hindersdotter), *Margareta Rosenstråle till Brödtorp* (fol. 31r) och *Margareta Rosenstråle till Brödtorp och Vallsjö* (fol. 19v, Margareta Rosenstråle) samt *Märta Stålarin till Domargård* (t.ex. fol. 21r, Märta Stålarin).

Till de kvinnliga binamn som betecknar sin bärares geografiska härstamning hör ytterligare binamnet *Tysk-Hebla* (fol. 159v).

3.2 Män: släktnamn och binamn

Män med släktnamn är många i Ekenäs stads dombok 1678–1695. På grund av antalet belägg anger jag endast det egentliga uppslagsordet i registret, inte sidosformerna.

Släktnamn förekommer till exempel hos följande män (resten av namnen presenteras i bilaga 1): *Abraham Pedersson Winge* (fol. 35v), *Henrik Angelander* (fol. 97r), *Erik Ankarfjäll* (t.ex. fol. 12r), *Johan Aulinus* (t.ex. fol. 112r), *Hans Baxter* (fol. 23r), *Erik Beckman* (fol. 722r i Exkurs 1), *Johan Behm* (t.ex. fol. 56r), *Jonas Berger* (t.ex. fol. 155v), *Mattias Biernoensis* (t.ex. fol. 4r), *Carl Bilsten* (fol. 147v), *Blincker* (fol. 40v, dopnamnet saknas), *Carl Bonde* (t.ex. fol. 139v), *Hans Borgman* (t.ex. fol. 2r), *Per Brahe* (fol. 19r), *Sigert Brandt* (t.ex. fol. 12r) och *Samuel Broterus* (fol. 178v).

I äldre svenska kunde den bestämda slutartikeln tillfogas maskulina personnamn, i synnerhet enstaviga tillnamn. Exempel på detta i mitt material är släktnamnen *Ruuthen* (fol. 38r, Erik Eskilsson Ruuth), *Hannemann* (fol. 116r, Lorentz Hannemann), *Kråkan* (fol. 122v, Anders Kråka), *Thorwösten* (fol. 23v, Johan Thorwöste) och *Wulffen* (flera belägg som hänvisar till Bertil Wulff d.ä., Erik Wulff d.y., Hans Wulff och Johan Wulff).

Yrkesbeteckningar som binamn är typiska mansnamn i domboken. Följande personer har ett sådant binamn: *Abram Jönsson skräddare* (fol. 181r, Abraham Jönsson), *Anders Andersson trädgårdsmästare* (fol. 25v, Anders Andersson), *Anders Mattsson båtsman* (fol. 29r, Anders Mattsson), *Anders skräddare* (fol. 64r), *Bertil Simonsson linvävare* (fol. 31v, Bertil Simonsson), *Erik Larsson smed* (t.ex. fol. 46r), *Erik Persson svärdfejare* (fol. 38r), *Gustaf Hansson hattmakare* (fol. 164r) och *Gustaf hattmakare* (t.ex. fol. 24v), *Hans hattmakare* (fol. 57v), *Hans hakemakare* (t.ex. fol. 99v) och *Hans Hindersson hakemakare* (t.ex. fol. 100r, Hans Hindersson), *Hans murmästare* (t.ex. fol. 19v), *Hans Persson svärdslipare* (fol. 38r), *Hans Thomasson hattmakare* (t.ex. fol. 177v, Hans Thomasson), *Jakob Eriksson glasmästare*

(t.ex. fol. 77v), *Jakob stadstjänare* (t.ex. fol. 63v, Jakob Christersson), *Johan skomakare* (fol. 727r i Exkurs 1), *Jören vävare* (fol. 99v), *Matts Eriksson skräddare* (t.ex. fol. 39r) och *Matts skräddare* (fol. 182v, jfr *Matts skräddare* fol. 63v), *Nils Hansson murmästare* (t.ex. fol. 10r) och *Nils murmästare* (t.ex. fol. 41r, Nils Hansson), *Nils Hindersson snickare* (fol. 2r) och *Nils Hindriks-son rådman* (fol. 65v, Nils Hindersson), *Nils Mattsson skräddare* (fol. 3v, Nils Mattsson), *Per Larsson trädgårdsmästare* (fol. 77v, Per Larsson), *Simon skräddare* (fol. 36v) och *Simon stadstjänare* (t.ex. fol. 61v).

Av namnen framgår att man i domboken använder dels dopnamn försett med patronymikon och binamn, dels dopnamn försett med binamn (jfr t.ex. *Gustaf Hansson hattmakare* och *Gustaf hattmakare*).

Takolander (1930 s. 248) nämner att tillnamnet Pingge ”nästan aldrig” var i bruk. I domboken påträffas dock *Jakob Frantzson Pingge* (fol. 152v, Jakob Frantzson). Det finns ytterligare *Frantz Pingge* (t.ex. fol. 44v) men i detta fall är det snarast fråga om släktnamn (om namnet *Finne/finne*, jfr kap. 1).

De mansnamn som är försedda med ett ortnamn är frekventa i materialet. De är därför av intresse även för ortnamnsforskningen, speciellt för känne- domen om de västnyländska ortnamnen på 1600-talet. Domboken innehåller till exempel följande namn (resten av namnen presenteras i bilaga 2): *Anders Bertilsson i Hermansö* (fol. 33v), *Anders i Lövsund* (fol. 179v), *Anders Jakobsson från Nitlax* (fol. 44r) och *Nitlax-Anders* (fol. 44r), *Claes Bertilsson i Grabbskog* (t.ex. fol. 137r, Claes Bertilsson), *Dragsvik-Märten* (fol. 34r), *Erik Jörenssohn från Persö* (fol. 145r), *Erik Jörenssohn från Västerby* (fol. 169r), *Erik Kristoffersson från Antkärr* (fol. 69r, Erik Kristoffersson), *Eskil Thomasson från Åsenby* (fol. 146v) och *Eskil Thomasson i Åsenby* (fol. 147r, Eskil Thomasson).

Av presentationen framgår att det finns flera olika sätt att beteckna en person till och med på en och samma foliosida (jfr t.ex. namnet *Johan Kristoffersson i Koppskog*). Också den preposition som används i samband med namnet varierar; därför måste man noga studera den kontext i vilken namnet förekommer.

Till de manliga binamn som betecknar sin bärares utseende hör i domboken endast binamnet *Lill-Erik* (fol. 159r).

4 Avslutning

I denna artikel har jag redogjort för förekomsten av personnamn i den filologiska utgåvan av Ekenäs stads dombok 1678–1695. Jag har koncentrerat mig på kvinnonamn och mansnamn i materialet med speciell hänsyn till släktnamn och binamn. Patronymika, som är den dominerande namnstypen i

domboken, har jag lämnat utanför behandlingen. Detsamma gäller dopnamnen, som kartlagts av Hultman (1930).

Ett filologiskt problem som jag inte gått in på i detta sammanhang är frågan om samspelet mellan namn och anföring. Domboken är resultatet av skrivarens protokollföring; han återgav de muntliga vittnesmålen i skriven form. Det vore därför intressant att forska i återgivningen av namn i domboken, det vill säga huruvida namnen har skrivits olika i de olika diplomatariska delarna av domboken, till exempel i direkt respektive indirekt anföring. Om skrivaren har skrivit ett namn med en annan ortografi i direkt anföring, kan man förmoda att han reflekterat ett mera "autentiskt" (t.ex. dialektalt) talspråk.

En annan vetenskapligt intressant fråga gäller personreferens i domboken eller alternativa sätt att beteckna en person. Till präster och lärare hänvisade man i regel med "herr" (t.ex. "herr Hindrik" i stället för "Henricus Petri") men hur hänvisade man till andra personer i domboken?

Litteratur

- Hultman, Emmy, 1930: Dopnamn i Ekenäs. I: Studier i nordisk filologi XX. S. 116.
- Hultman, Emmy (utg.), 1913: Ekenäs stads dombok 1623–1660. (Ekenäs-samfundets skrifter I:1.) Helsingfors.
- Hultman, Emmy (utg.), 1924: Ekenäs stads dombok 1661–1675. (Ekenäs-samfundets skrifter I:2.) Helsingfors.
- Hultman, Emmy (utg.), 1913–1924/2005: Ekenäs stads dombok 1623–1675. Elektronisk utgåva av Harry Lönnroth. Tampere. <<http://tampub.uta.fi/tup/951-44-6392-7.pdf>>
- Lönnroth, Harry, 2003: Domboksutgivningen i Finland. En kritisk översikt. I: Arkiv för nordisk filologi 118. S. 179–196.
- Lönnroth, Harry, 2006a: Ekenäs stads dombok 1678–1695. I: Rättsfilologisk studie av en 1600-talsdombok. Otryckt doktorsavhandling i nordiska språk. Tammerfors universitet.
- Lönnroth, Harry (utg.), 2006b: Ekenäs stads dombok 1678–1695. II: Filologisk utgåva med kommentar och register. Otryckt doktorsavhandling i nordiska språk. Tammerfors universitet.
- Lönnroth, Harry, 2007a: Ekenäs stads dombok 1678–1695. I: Rättsfilologisk studie av en 1600-talsdombok. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 171.) Helsingfors.
- Lönnroth, Harry, 2007b: Ekenäs stads dombok 1678–1695. II: Filologisk utgåva med kommentar och register. (Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 172.)
- Rostvik, Allan, 2006: Äldre domböcker som källa för person- och ortnamn. I: Namn och runor. Uppsalastudier i onomastik och runologi till Lennart Elmevik på 70-årsdagen 2 februari 2006, red. av Lena Peterson, Svante Strandberg & Henrik Williams. (Namn och samhälle 17.) Uppsala. S. 179–186.
- Svensk ordbok. 3:e rev. uppl. Stockholm 1999.
- Takolander, Alfons, 1930: Ekenäs stads historia I. Ekenäs.

Bilaga 1. Släktnamn hos män i Ekenäs stads dombok 1678–1695

- Benedictus Olai Cleander* (t.ex. fol. 10r)
Henricus Coliander (t.ex. fol. 164v)
Delamot (fol. 161r, dopnamnet saknas)
Jakob Detloff (t.ex. fol. 84v)
Frantz Dewitz (t.ex. fol. 2v)
Hieronymus Dewitz (t.ex. fol. 26r)⁶
Johan Dewitz (t.ex. fol. 26r)
Vilhelm Dewitz (t.ex. fol. 2r)
Erik Diurman (t.ex. fol. 61r)
Johan Drysenius (t.ex. fol. 80r)
Matthias Simonis Drysenius (fol. 720r i Exkurs 1)
Olof Edner (t.ex. fol. 49v)
Johan Eklund (t.ex. fol. 97r)
Mickel Eklund (t.ex. fol. 37r)
Hoseas Persson Ekman (fol. 53r)
Erik Eskilsson Lille (t.ex. fol. 18v)
Erik Eskilsson Ruuth (t.ex. fol. 38r)
Johan Erving (fol. 106v)
Erik Falander (fol. 11r)
Gustaf Falkenfeldt (fol. 4v)
Petter Ferling (fol. 188v)
Arvid Fontel (t.ex. fol. 95r)
Hindrik Franck (t.ex. fol. 99v)
Hans Gadd (fol. 75r)
Johan Gjös (t.ex. fol. 84r)
Kristian Grambou (t.ex. fol. 88v)
Mårten van Grefvenhjelms (fol. 131r)
Andreas Gyllenkrok (fol. 50v)
Berndt Hannemann (fol. 40r)
Johan Hannemann (t.ex. fol. 3v)
Lorentz Hannemann (t.ex. fol. 5v)
Gabriel Hilletonhus (fol. 90v)
Hindrik Eriksson Muur (fol. 57v)
Arvid Horn (fol. 88r)
Anders Hulth (fol. 57r)
Henrik Höijer (t.ex. fol. 158v)
Jakob Eriksson Mur (fol. 573 i Exkurs 2)
Jakob Eriksson Snäck (t.ex. fol. 160v)
Johan Martens (t.ex. fol. 10v)
Segert Segertsson de Jonge (fol. 187v)
Evert Berndt von Jordan (fol. 39v)
- Johan Jäger* (fol. 127v)
Johan Kotka (fol. 155v)
Anders Kråka (t.ex. fol. 122r)
Boëtius Liljewahn (t.ex. fol. 165v)
Nils Lindcrantz (t.ex. fol. 61v)
Jonas Lindh (fol. 188v)
Lindlöf (fol. 34r, dopnamnet saknas)
Hindrik Lohm i Högben (fol. 25v)
Erik Losköld (t.ex. fol. 62r)
Hortwich Mangels (fol. 134r)
Matts Jörenssohn Österman (fol. 138r)
Matts Simonsson Karas (fol. 25v)
Matts Österman (fol. 171v)
Gabriel Melander (fol. 103v)
Johan Meyer (fol. 188v)
Gabriel Myrberg (fol. 120v)
Nils Mattsson Styfver (t.ex. fol. 22v)
Nils Nilsson Styfver (fol. 18v)
Israel Nordberg (fol. 148r)
Anders Oleman (fol. 4v)
Henricus Petri (t.ex. fol. 35v)
Frantz Pinge (t.ex. fol. 44v)
Didrik Renck (t.ex. fol. 88v)
Johan Ribbing (t.ex. fol. 156v)
Nils Ringius (fol. 54r)
Paul Roschowitz (fol. 4v)
Axel Rosenhane (t.ex. fol. 13v)
Jakob Rusch (t.ex. fol. 165v)
Anders Ruuth (t.ex. fol. 114v)
Anders Eriksson Ruuth (fol. 112r)
Erik Eriksson Ruuth (fol. 151v)
Johan Eriksson Ruuth (t.ex. fol. 151v)
Jakob Räf (fol. 3r)
Börje Röbeck (t.ex. fol. 97r)
Didrik Schrey (t.ex. fol. 80v)
Hindrik Olsson Seucher/Seucke/Söök (fol. 101v)
Erik Kristoffersson Skog (fol. 71v)
Dårdi Skålbock (t.ex. fol. 38v)
Petter Stake (fol. 155v)
Nicolaus Stigelius (t.ex. fol. 151v)
Anders Claesson Stobber (t.ex. fol. 47r)
Elias Streng (t.ex. fol. 91r)
Nils Svahn (t.ex. fol. 43v)
Herman Thim (t.ex. fol. 2r)
Johan Thorwöste (t.ex. fol. 3r)

⁶ Till Hieronymus Dewitz hänvisar man bara med dopnamnet Hieronymus, inte med släktnamnet Dewitz.

Petrus Thålin (fol. 166r)
Olof Tornö (t.ex. fol. 111r)
Klaus Uggla (fol. 9r)
Johan Ungern (t.ex. fol. 74r)
Johan Wallman (t.ex. fol. 115v)
Augustus Weidemann (fol. 19v)
Otto Wellingk (t.ex. fol. 63v)
Johan Werner (t.ex. fol. 19v)
Johan Winter (fol. 110r)

Wolmar Wintler (fol. 189v)
Bertil Wulff d.ä. och d.y. (t.ex. fol. 3v)
Erik Wulff d.ä. och d.y. (t.ex. fol. 20v)
Hans Wulff (t.ex. fol. 20v)
Jakob Wulff (t.ex. fol. 61r)
Johan Wulff (t.ex. fol. 3r)
Peter Wulff (fol. 95v)
Lorentz Åkerström (t.ex. fol. 43v)

Bilaga 2. Mansnamn försedda med ett ortnamn i Ekenäs stads dombok 1678–1695

Hans Ersson från Skarpkulla (fol. 21r)
Hans i Myrans (fol. 133v)
Henrik Eriksson från Böle (fol. 102v)
*Henrik Jörensso*n från Svedjeby (fol. 130r, Henrik Jörensso)n
*Hindrik Andersso*n i Mörby (fol. 37r, Hindrik Andersso)n
*Hindrik Ersson i Björ*sby (fol. 20v) och *Hindrik i Björ*sby (fol. 21r)
Hindrik i Växär (fol. 70r)
*Hindrik Johansso*n i Elimo (fol. 64r, Hindrik Johansso)n
*Hindrik från Spjutsbö*le (fol. 44r)
*Spjutsbö*le-Hindrik (fol. 44r) och *Spjutsbö*le-Hindrik Mattsson (fol. 43v, Hindrik Mattsson)
*Jakob Eriksson från Näse*by (fol. 130v) och *Jakob Eriksson i/på Näse*by (t.ex. fol. 119v, Jakob Eriksson Snäck)
*Johan Johansso*n från Nystad (fol. 169v, Johan Johansso)n
*Johan Kristoffer*sson i Koppskog (fol. 39v), *Johan i Koppskog* (fol. 39v) och *Koppskog-Johan* (fol. 39v)
Johan Larsson från Danskog (fol. 123r) och *Johan Larsson i Danskog* (fol. 126v, Johan Larsson)
*Johan Larsson i Öster*by (fol. 102r, Johan Larsson)
*Johan Martens från Öster*by (fol. 10v) och *Johan Martens i Öster*by (fol. 15v, Johan Martens)
*Jöran Hinder*sson i Aaljoki (fol. 22r)
Jöran i Bockboda (fol. 39v)
*Jöran Nilsson från Lojo*ön (fol. 3v, Jöran Nilsson)
*Klemet Jakob*sson vid Fiskars (fol. 10r)
Kopparö-Mickel (fol. 180r)
*Lappvik-Märten i Tvär*minne (fol. 25v)
*Hindrik Lohm i Hög*ben (fol. 25v)
*Matts Johansso*n från Österby (t.ex. fol. 6r) och *Matts Johansso*n i Österby (t.ex. fol. 6r, Matts Johansso)n
*Matts Mattsson i Rev*backa (fol. 59v) och *Rev*backa-Matts Mattsson (fol. 56r)
*Matts Märten*sson i Björsby (fol. 37r)

Matts Mårtensson i Skräddarböle (t.ex. fol. 57v)
Mickel Mickelsson på Kopparö (fol. 119v, Mickel Mickelsson)
Gabriel Myrberg i Sjundeå (fol. 66r, Gabriel Myrberg)
Mårten Hindersson i Tvärminne (fol. 33v) och *Mårten i Tvärminne* (fol. 33v)
Mårten i Täktom (fol. 127v)
Nils Jönsson från Kemi (fol. 81r)
Nils Nilsson från Trädbollstad (fol. 37r) och *Nils Nilsson i Trädbollstad* (t.ex. fol. 20v, Nils Nilsson)
Olof Claesson i Norrby (fol. 39r, Olof Claesson)
Petter Jöransson i Hila (fol. 31v, Petter Jöransson)
Samuel Persson i Jomalvik (t.ex. fol. 66r, Samuel Persson)
Simon i Grop (fol. 34r)
Simon Mårtensson i Lappvik (fol. 44r) och *Simon Mårtensson från Lappvik* (fol. 44r).

Åtskilda eller *skilda åt* – vad skiljer de två participen åt?

Partikelverb hör till de mera snåriga företeelserna inom svensk grammatik och det har skrivits mängder om fenomenet, både inomsvenska arbeten och studier i relation till partikelverben i andra germanska språk. Denna uppsats är ett mycket anspråkslöst bidrag till partikelverbslitteraturen. Syftet är inte att komma med några nya teorier om partikelverben utan mera att lyfta fram det faktum att det alltid finns språkliga enskildheter som inte låter sig inpassas i de olika övergripande mönster som finns. Det betyder inte att det är något fel på mönsteriakttagelserna utan visar bara att språket är en levande organism och inte ett elektriskt kopplingsschema.

I samband med en annan studie jag genomfört (Martola 2007) kunde jag konstatera att det uppträder två parallella participformer *åtskild(a)* och *skilda åt*, och det började intressera mig om det finns några skillnader i distribution och betydelse och i så fall vilka. Det är den frågan jag skall utreda här. Efter att ha presenterat mitt undersökningsmaterial och som bakgrund kortfattat diskuterat vissa aspekter av fenomenet partikelverb ser jag på participformerna *åtskild(a)* och *skild(a) åt* ur tre olika synvinklar. Den första delen av studien är en distributionsanalys. I den andra delen analyserar jag några semantiska aspekter och i det sista avsnittet ser jag på kopplingen mellan particip och motsvarande verb.

Material och bakgrund

För analysen samlade jag belägg på de fyra formerna *åtskilda*, *åtskild*, *skilda åt* och *skild åt* i ett antal korpuser i Språkbanken (<http://spraakbanken.gu.se/konk/>, anv. mars 2007). Korpuser och antal löpande ord framgår av tabell 1.

Tabell 1. Använda korpusar med antal löpande ord.

Korpus	Antal ord
Press 76	1 156 958
DN 87	4 132 784
Press 98	9 239 336
GP 03	16 663 701
Bonniersromaner I (1976/77)	5 626 348
Bonniersromaner II (1980/81)	3 715 690
Σ	40 534 817

Första steget vid partikelverbsundersökningar brukar ofta vara att försöka dra gränser för vad som skall räknas till kategorin. För det ändamålet finns det ett antal test som kan tillämpas. Eftersom jag i denna studie diskuterar ett enda partikelverb skall jag inte gå in på de olika testerna generellt utan hänvisar till t.ex. Teleman (1974 s. 66–70), Norén (1996 s. 10–17) och SAG (3 s. 418–435).

De två test som jag kommer att ta upp här är ordföljdstest och sammansättningstest. Ordföljdstestet är ett av de kriterier som används mest vid kategorisering av partikelverb och det fungerar ofta bra (tabell 2).

Tabell 2. Ordföljdstest för partikelverb.

Partikelverb		Verb + PP	
Han lade <u>på</u> <u>locket</u>	Partikel står före objektet.	Han lade <u>locket</u> <u>på</u> kastrullen	Preposition står efter objektet.

Partikeln står tillsammans med verbet och före objektet. Mellan verb och partikel kan bara sats- och gradadverbial o.likn. stå (*han lade inte på locket, han lade genast på locket*). Prepositionen står efter satsens objekt. Ordföljdstestet kan tillämpas på transitiva partikelverb vid normal deklarativ ordföljd. Vid undersökning av autentiska material kan objektet stå före verbet och då kan det ibland vara svårt att avgöra vad som är grundordföljd (exempel 1).

Ex. 1. Det kan vara blandmaterial som i dag inte går att skilja åt (GP 03)

Det andra kriteriet för igenkänning av partikelverb som jag skall ta upp här är participetestet: sammansatt particip indikerar partikelverb (tabell 3).

Tabell 3. Participtest för partikelverb.

Partikelverb		Verb + PP	
Sångaren är omtyckt.	Alla tycker om sångaren.	?Den populäre sångaren är mycket omläst.	Folk läser mycket om den populäre sångaren.
Kylen är avfrostad.	Jag har frostat av kylen.	?Salladen är inte avtagen.	Ta av salladen, (den är god).

Liksom de flesta distributionella test läcker även participtestet en aning. Det finns vissa prepositioner som tenderar uppträda i sammansatt particip i kombination med verb, t.ex. *efterlängtd*, *påtänkt*, *omtvistad*, *omdiskuterad* o.likn. (jfr SAG 2 s. 603). Typen kallas *objektliknande adverbial* i SAG (3 s. 450 ff.) och *prepositionsverb* hos Thorell (1973 s. 173). Alla prepositionsverb bildar dock inte sammansatta particip.

Det finns vissa förbindelser som står och vacklar på gränsen till partikelverb, och en sådan är *skilja åt*. De två ovan beskrivna partikelverbstesten ger något motstridiga utslag. I fråga om objektets placering går förbindelsen i huvudsak mot partikelverbskriteriet. Till 95 % placeras objektet före *åt*, som i exempel 2.

Ex. 2. Förmodligen blir det svårt att **skilja** bilarna **åt** ute på vägen. (GP 03)

Det finns dock en klar skillnad mellan sverigesvenskan och finlandssvenskan. I finlandssvenskan är tendensen till partikelverbsordföljd (*skilja åt bilarna*) rätt stark: ca 40 % av *skilja åt*-fallen har den ordföljden åtminstone i finlandssvenskt skriftspråk (Martola 2007).

Participtestet ger tvetydigt resultat. Majoriteten eller 70 % av participbeläggen i mitt material är sammansatta former, åtskild(a), medan 30 % är osammansatta, skilda åt. I det följande skall jag se närmare på i vilka kontexter de två formerna förekommer för att ta reda på vilka skillnader det finns i användningen.

I själva verket är det möjligt att en del av participformerna hör till depensförbindelsen *skiljas åt* och inte till det transitiva *skilja åt*. Det skall jag också undersöka.

Distributionen för de olika participformerna

I det material jag baserar denna studie på finns det sammanlagt 117 belägg på participen *åtskild(a)/skild(a) åt*. Av dessa är som nämnt 70 % sammansatta

former och 30 % osammansatta (tabell 4). (På grund av sammanfall med supinum har jag inte sökt neutrala former i korpusen.)

Tabell 4. Förekomsten av de olika participformerna för *skilja(s) åt*.

	<i>åtskilda</i>	<i>åtskild</i>	<i>skilda åt</i>	<i>skild åt</i>	Σ
Antal belägg	79	3	35	0	117
Andel (%)	67,5	2,6	29,9	0,0	100

Några belägg på osammansatt singularis *skild åt* finns inte i det material jag gått igenom, men på webben har jag hittat drygt 30 belägg. I relation till det sammansatta *åtskild*, som förekommer med över 19 000 belägg på webben är andelen dock försumbar (www.google.se, sökning mars 2007).

Majoriteten (över 40 %) av alla particip uppträder i kombination med verbet *vara*, vilket innebär att de rent formellt ser ut som perfekt participdelen i *vara*-passiv (exempel 3 och 4). I vilken mån det faktiskt handlar om *vara*-passiv återkommer jag till nedan. Vanliga verb är också *hålla* (exempel 5) och *leva* (exempel 6 och 7). Näst *vara* är den vanligaste typen av omgivning dock verblös förekomst (exempel 8 och 9). Fördelningen framgår av tabell 5.

- Ex. 3. ... gottgöra dig för alla dessa tomma, dystra år då vi har varit skilda åt. (Rom I)
- Ex. 4. Ni borde inte vara åtskilda, du och hon. (Rom I)
- Ex. 5. Men polisen lyckades inte hålla grupperna åtskilda hela tiden (GP 03)
- Ex. 6. Föräldrarna lever åtskilda sedan några år och Kasper bor mest hos mamma Anne (DN 87)
- Ex. 7. ... men Lina var obeveklig. De levde skilda åt. Lina undvek att träffa honom. (Rom I)
- Ex. 8. Med uppspärade ögon och åtskilda läppar stirrade hon häpet upp på honom. (Rom I)
- Ex. 9. jag menar att vi, skilda åt, var och en hörde oss tilltalas med ni (Rom I)

Tabell 5. Participens fördelning på olika kontexter.

	<i>vara</i>	<i>hålla</i>	<i>leva</i>	Övriga V	Verblös	Σ
Antal belägg	49	14	11	15	28	117
Andel (%)	41,9	12,0	9,4	12,8	23,9	100,0

Inom de olika typerna av omgivning varierar fördelningen mellan sammansatt och osammansatt participform. Detta framgår av tabell 6. I kombination med *vara* är fördelningen rätt jämn, men med *hålla* och *leva* dominerar sammansatt form liksom för övriga verb (t.ex. *bli*, *ligga*, *bo*) och för verblösa förekomst.

Tabell 6. Fördelningen mellan sammansatt och osammansatt particip vid olika kontexter.

	<i>åtskild(a)</i>	<i>skilda åt</i>	Σ
<i>vara</i>	26	23	49
<i>hålla</i>	13	1	14
<i>leva</i>	8	3	11
Övriga V	13	2	15
Verblös	22	6	28
Σ	82	35	117

Det som också kan noteras om distributionen är att *skilda åt* i mycket högre grad än *åtskilda* förekommer i slutet av en sats eller mening, alltså före skiljetecken eller ett huvudsatssamordnande *och*. För *skilda åt* är andelen 60 % av alla förekomster av participet och för *åtskilda* ca 44 % av alla plurala particip (singulara förekommer inte i den positionen).

Agentprepositionen *av* (*åtskilda/skilda åt av X*) förekommer i 11 av de 117 beläggen, 7 med *åtskilda* och 4 med *skilda åt*. Anmärkningsvärt nog är det i huvudsak vid verblös struktur *av* förekommer (7 av de 11 fallen, exempel 10).

Ex. 10. I drygt en halvtimme står grupperna och skriker åt varandra, **åtskilda** av en mur av kravallutrustad polis. (DN 87)

En väldigt klar distributionell skillnad finns mellan sammansatt och osammansatt form i fråga om verblösa belägg. Endast det sammansatta *åtskild(a)* förekommer som framförställt attribut, vilket i och för sig är en självklarhet. Av de 28 verblösa beläggen utgör 13 sådana fall (exempel 11). De 15 fallen med efterställda bestämningar fördelar sig rätt jämnt på

sammansatt och osammansatt form (9 mot 6 belägg). De efterställda bestämningarna är ofta avskilda från huvudordet med kommatecken (exempel 12).

Ex. 11. för där finns ju en distans efter decennier av åtskild vardag. (GP 03)

Ex. 12. för bara hundra år sedan var själva Svolveer ett litet Venedig av öar, holmar och skär, skilda åt av vattnet. (GP 03)

Semantiska iakttagelser

Ser man till semantiska aspekter kan man konstatera att beläggen tydligt fördelar sig på vissa typer i fråga om vad som är åtskilt. Det framgår av tabell 7.

Tabell 7. Beläggens fördelning på semantiska grupper enligt vad som är åtskilt.

	Belägg	Andel (%)
Personer	64	54,7
Kroppsdelar	13	11,1
Geografiska områden	7	6,0
Andra konkreta företeelser	8	6,8
Abstrakta företeelser	25	21,4
Σ	117	100,0

I över hälften av fallen avser participen personer; mestadels är det två individer som är åtskilda men i vissa fall handlar det om grupper av individer. Den näst vanligaste typen av belägg (drygt 20 %) avser abstrakta företeelser av olika slag (exempel 11). Mindre grupper utgörs av belägg som avser kroppsdelar (i huvudsak läppar), geografiska områden och olika andra konkreta företeelser (exempel 12).

Ex. 13. Med närvarande menar jag att kropp och själ, känsla och förnuft inte är åtskilda från varandra. (DN 87)

Ex. 14. att brännbart avfall och icke brännbart avfall skall hållas åtskilda. (GP 03)

Av de personsyftande beläggen är 40 (drygt 60 %) fall av *åtskilda* och 23 är fall av *skilda åt*. Ett belägg är singulart (*åtskild*). För de abstrakta beläggen dominerar sammansatt form stort (19 plurala, två singulara). Bara 4 av de 25 beläggen utgörs av *skilda åt*.

Participformernas relation till verbparadigmet

Rent formellt kan *åtskild(a)* och *skild(a) åt* vara participformer av antingen det transitiva *skilja åt* eller av deponensverbet *skiljas åt*. Formerna hör inte klart till de adjektiviska participen (av typen *koncentrerad, berömd, överraskad*). Men det är tvivelaktigt om de å andra sidan kan anses vara rent verbala, så att betydelsen är förutsägbar utifrån verbet (*saften är serverad ~ saften har serverats*). Det handlar dock ofta om en gradskillnad. (Jfr SAG 2 s. 582 f.)

I fråga om *åtskild(a)/skilda(a) åt* går det inte alltid att avgöra om det handlar om deponensverb eller transitivt verb. Tänker man sig att participet är härledbart ur det transitiva verbet borde i princip en agent också kunna tänkas in för handlingen. I exempel 15 är det naturligtvis "han" som själv skilt på sina läppar, men uttryck i aktiv *?han skilde sina läppar åt* eller s-passiv *?läpparna skildes åt av honom* förefaller sökta. Samma gäller exempel 16. För exempel 17 är den mer sannolika betydelsen 'hade aldrig varit ifrån varandra' vilket tyder på bakomliggande deponens. Å andra sidan skulle en metaforisk agent som omständigheterna eller ödet vara tänkbar. Exempel 18 handlar om en psykologisk skiljelinje mellan mans- och kvinnovärlden. Verbal betydelse är föga aktuell ('har skilts åt/har blivit åtskilda'). I exempel 19 saknas tänkbar agent. Betydelsen är närmast 'separata'.

- Ex. 15. Hans mun var bred och läpparna **åtskilda**, liksom i öm spefullhet. (GP 03)
- Ex. 16. De [=läpparna] var **skilda åt** i ett rart men förvånat leende. (Rom II)
- Ex. 17. När pensionen inte räckte till sydde hon fina handarbeten och sålde dem anonymt i en affär. Hon och dottern har aldrig varit **skilda åt**. (Rom I)
- Ex. 18. De två är ett, men ändå **åtskilda**. Antingen de ligger med varandra eller slåss befinner de sig i olika världar (Press 98)
- Ex. 19. Först är det vanlig dansglädje som samtidigt ger möjligheter att utveckla vissa sidor av sig själv. Sedan är det dans som konstform. De två delarna är förstås inte **skilda åt**. (Press 76)

Det förefaller alltså som både *åtskild(a)* och *skilda åt* har sina egna användningar som inte är särskilt direkt kopplade till verben.

Uppsummering

I denna artikel har jag sett på ett antal belägg på *åtskild(a)* och *skild(a) åt* för att se om det finns skillnader i användningen. Mitt material är litet, 117 belägg, och studien är därmed en mycket anspråkslös kartläggning. Några slutsatser beträffande fördelning på regionala varieteter eller textgenrer medger det inte.

Det analysen gett vid handen är att det finns en enda skarp skiljelinje i fråga om användningen av de två participformerna: det är endast sammansättningen som förekommer som framförställt attribut. I övrigt kan man iaktta några förhållandevis tydliga tendenser men inga fall där bara det ena alternativet skulle vara allenarådande. I kombination med verbet *vara* är de två formerna förhållandevis jämnt fördelade, vid övriga verb dominerar sammansatt form. Sammansatt form dominerar vid syftning på åtskilda personer och i synnerhet vid abstrakta företeelser. Participen kan inte entydigt kopplas samman med motsvarande aktiva verbformer (*skilja åt*, *skiljas åt*) utan förefaller i rätt hög grad att leva sitt eget liv.

Utifrån denna undersökning verkar det alltså inte vara så mycket som skiljer de två participen åt.

Litteratur

- Norén, Kerstin, 1996: Svenska partikelverbs semantik. Acta universitatis gothoburgensis. Göteborg.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- Teleman, Ulf, 1974: Manual för grammatisk beskrivning av talad och skriven svenska. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie C; 6. Lund.
- Martola, Nina, 2007: Konstruktioner och valens. Verbfraser med *åt* i ett jämförande perspektiv. Doktorsavhandling. Helsingfors.
- Thorell, Olof, 1973: Svensk grammatik. Stockholm.

Packat och oklart

Informationspackningens roll för begriplighet i text

Inledning

På 1980-talet skedde en omorientering i begriplighetsforskningen: från ytSpråk till perspektiv, retorisk strategi etc. Denna svängning blev så definitiv att den klassiska begriplighetsforskningen, som baseras på ytSpråkliga egen-skaper i texter, i Sverige dog ut, trots att det faktiskt finns frågor kvar.

Men kvar levde förstås den psykologiska forskningen där laboratorie-mässiga mätningar av försökspersoners reaktioner på språkliga stimuli hade andra syften, främst att klarlägga hur mänskliga perceptionsstrategier till-lämpades på språkligt material. Sådan forskning baseras på mycket korta stimuli, oftast enstaka ord. Det finns dock en poäng med att bedriva begrip-lighetsforskning om ytSpråk och på längre, sammanhängande text. Alla text-strategier slutar i ytSpråk, och så gott som alla meningsfulla meddelanden är så långa att de har både kontext och struktur.

En fråga som ständigt aktualiseras i samband med ytSpråkssvårigheter, t ex Klarspråksgruppens arbete (<http://justitie.regeringen.se/klarsprak/>), är komplexitet. Problemet som denna uppsats angriper är om komplexiteten verk-ligen är det största problemet. Innehållspackning är en stark motkandidat.

Syfte

Syftet är att experimentellt undersöka i vilken mån sådana språkdrag som traditionellt förknippas med komplexitet respektive innehållspackning bidrar till att öka lästid och minska minnesbehållning och textuppskattning vid läsning av sammanhängande text.

Hypotesen, grundad på data från Lindblom (2000), är att informations-packning i högre grad än komplexitet bidrar till att sänka läshastighet, minnesbehållning och textuppskattning.

Bakgrund

Att språklig komplexitet bidrar till att göra texter mindre tillgängliga har vid olika tider förklarats på olika sätt. Den klassiska psykolingvistikens såg antalet processteg mellan djup- och ytstruktur som den avgörande faktorn, och detta var drivkraften bakom de första experimentserierna i modern psykolingvistik (t.ex. Fodor & Garret 1967). Platzack (1974) såg problemet i att vissa transformationer gjorde djupstrukturen mindre genomskinlig för läsaren. Vänsterförgreningar och andra komplexa strukturer har setts som mer svårprocessade (Yngve 1960; Wearing 1970). Korttidsminnet får svårare att hantera information som inte är strukturellt självförklarande (Waern 1978), och innehållsmängden (mätt i antal propositioner) är avgörande för processmödan (mätt som lästid) (Kintsch 1974).

Bortser vi från teorier som är förankrade i tidiga generativa teorier har vi två huvudkandidater som erbjuder sig att förklara svårt språk:

1. Svårt språk är komplext och påfrestar därför korttidsminnet genom att anstränga vår parsingkapacitet.
2. Svårt språk är innehållspackat och kräver mentalt processande av stora propositionsmängder på kort tid.

Båda förklaringarna verkar intuitivt rimliga, speciellt som komplext språk ofta är innehållspackat och innehållspackat språk ofta är komplext. Men hur blir det om man separerar: vilket anstränger oss mest, komplexitet eller innehållspackning?

Förklaringen med innehållspackning brukar knytas till propositionsmängden i en text. Eftersom det inte är alldeles självklart hur man räknar propositioner har Lindblom (2000) prövat ett annat grepp. Han har formaliserat innehållsmängd som hög nominalkvot och därför laborerat med att höja och sänka nominalkvoten i en text och därefter kontrollera lästiderna. NQ är ju ett etablerat mått på just innehållspackning i text (Einarsson 1978). Lindbloms experimenttexter på 2,4 resp 0,6 i NQ genererade en skillnad i medelläshastighet på 40 procent, men eftersom skillnaden i textlängd var 44 procent gick de två läsargrupperna i mål ungefär samtidigt. Detta ser ut som en perfekt verifiering av Kintsch' (1974) teori att propositionsmängden är avgörande för läsningen.

Men packningsteorin duger inte för att förklara åtskilliga av de klassiska begriplighetsexperiment som Platzack (1974) och Teleman (1973) gjorde med till exempel ordföljd och meningslängd.

Problem som dessa bör ses mot bakgrund av de teorier om parsing som kommit i stället för dem som låg till grund för de klassiska experimenten. En vanlig väg är att utgå från s.k. garden path-meningar för att se vad som är

läsarens defaultväg genom syntaxen. Dessa experiment brukar visa att late closure (defaulten är att påbörjad fras fortsätter) och minimal attachment (förutsatt så få noder som möjligt i strukturen) är de bärande principerna för att guida en läsare genom meningen (Frazier & Rayner 1982). Dessa ger stöd för att komplexitet är försvårande eftersom en mening som bryter mot minimal attachmentregeln är resultat av någon form av inbäddning.

Likaså verkar late closure-regeln i samma riktning, det vill säga mot mer inbäddning i längre fraser.

Å andra sidan är det naturligt att betrakta sådana meningar som bryter mot parsingprinciperna som kortvarianter av andra naturligare alternativ, det vill säga informationspackade meningar.

En konkurrerande parsingteori menar att huvudarbetet utgår från den information som lexikon ger om ordens benägenhet att ingå i syntaktiska strukturer, t.ex. verbens valens (Clifton, Frazier & Randall 1983). Denna teori är helt neutral till komplexitet versus informationspackning.

En tredje teori fokuserar spår (*traces*) av antecedenter. Spår är belastande för korttidsminnet, men olika spår har visat sig vara olika lätt att fylla (Frazier & Clifton, 1989). Denna teori stöder både komplexitetsteorin eftersom flyttningar brukar bidra till komplexitet och packningsteorin eftersom förekomsten av *gaps* är informationskoncentrerande.

Metod

Min undersökning baseras på texter som manipulerats för att innehålla många drag som traditionellt förknippas med komplexitet respektive innehållspackning. Sådana texter, jämte kontrolltext som saknar överdriven komplexitet och innehållspackning, har presenterats för försökspersoner som läser texterna, i ett försök på papper och i ett annat försök på datorskärm. I båda försöken har lästiden mätts, och i papperstestet har dessutom minnesbehållning och attityd till texten kontrollerats.

1. Texter

Underlaget för experimenttexterna utgörs av en DN-debattartikel om farorna med snusande. Denna text har bearbetats i tre versioner, en "normaltext", en komplicerad och en innehållspackad. Alla tre texterna omfattar en tätskriven A4-sida, ca 450 ord. För en språklig analys se tabell 1.

Därtill har de tre versionerna klippts ihop till textfiler som tre försökspersoner läser med ett self paced reading-program (Svartholm 1999). Här har normal, komplex och packad varvats. För varvningsprinciper se Material nedan.

2. Försökspersoner

Vid samtliga försök har försökspersonerna utgjorts av studenter vid Nordiska språk i Stockholm. Studenterna har läst grundkurs i Svenska eller Praktisk svenska. Testen gjordes i anslutning till undervisning.

3. Testmetoder

Vid papperstestet har försökspersonerna fått ett papper med text på ena sidan och vissa frågor på andra sidan. De har instruerats att mäta sin egen lästid, oftast med tidtagarfunktionen på en mobiltelefon. De har också instruerats att läsa texten som om de var intresserade av ämnet, alltså varken jäkta igenom texten eller läsa överdrivet långsamt för att försöka memorera detaljer. Läs-målen (Gunnarsson 1982) har alltså satts tämligen lågt.

Self paced reading går ut på att försökspersonerna själva matar fram texten i önskad fart. Datorn mäter tiden mellan frammatningarna och kan alltså ge detaljerad information om tidsåtgången för varje rad och för texten som helhet.

Antalet försökspersoner har begränsats till tre. Det innebär att det är fråga om ett roterat test där tre fp läser tre textversioner som redigerats efter tre principer. Varje faktor (person, text, textvariant) kan alltså alltid vägas mot alla andra. Det är möjligt att mäta relativa differenser, men omöjligt att signifikansberäkna dessa.

Minnesbehållningen har kontrollerats med kontrollfrågor på detaljer (minnessökning). Attitydfrågorna fungerar som maskering mellan läsningen och kontrollfrågorna.

Material

I detta avsnitt beskrivs texterna och testmetoderna.

1. Papperstexterna

När texterna redigerats har jag strävat efter att uppfylla följande kriterier:

Komplex text: långa meningar, vänstertyngd och inskott av underordnad sats eller långa adverbial mellan primära satsled, det vill säga språkdrag vars sammantagna effekt gör att texten blir längre och får en mer svårparsad struktur.

Packad text: hög NQ, långa ord, nominaliseringar, långa nominalfraser, sammansatta substantiv, det vill säga språkdrag vars sammantagna effekt blir att texten blir kortare och redundansen minskar.

Normal text: låga värden av det som karakteriserar komplicerad och packad.

Redigeringen av texterna har lett till de data som redovisas i tabell 1.

2. Self paced reading-texterna

Texterna har varvats enligt följande:

version 1: normal, packad, komplicerad

version 2: packad, komplicerad, normal

version 3: komplicerad, normal, packad

Varje modul består av mellan 50 och 60 ord, så self paced-texterna är väsentligt kortare än pappersläsningstexterna. Samma språkliga nyckeltal som för papperstexterna redovisas i tabell 2.

Tabell 1. Nyckeltal för texterna i papperstestet

	normal	packad	komplicerad	Δ p mot k i %
grunddata				
ord	455	329	481	46
tecken	2253	1919	2388	24
antal men	25	21	22	4
komplexitet				
fund	2,12	2,38	7,64	221
inskott	0	7	19	171
vänster *	47	49	45	-8
ord/men	18,2	15,7	21,8	38,8
packning				
Nplängd **	2,19	2,68	1,83	-31
nom	8	23	11	-52
ordl	4,9	5,8	4,9	-15
nq	0,6	3,06	0,85	-71
sms***	26	43	25	-42

* vänster är antalet bestämningar till vänster om huvudord

** medelnominalfraslängd

*** antal sammansatta substantiv

3. Blanketten

Vid papperstestet fick försökspersonerna mäta sin egen lästid, och markera attityd till texten i denna tabell:

Texten var lätt att läsa	nej	nja	ja	absolut
Texten ingav förtroende	nej	nja	ja	absolut
Texten var lätt att förstå	nej	nja	ja	absolut
Texten gav ett positivt intryck	nej	nja	ja	absolut

Minnesretentionen kontrollerades med ett par detaljfrågor.

Tabell 2. Nyckeltal för self paced reading-modulerna.

	N1	P1	K1	N2	P2	K2	N3	P3	K3
grunddata									
ord	57	36	53	50	36	51	46	40	68
tecken	316	235	308	279	215	295	256	245	321
meningar	4	3	3	3	2	2	2	2	2
komplexitet									
fund.	1,5	2,6	5,3	1	1	5,5	2	1,5	22,5
vänster	3	3	7	2	3	11	3	4	1
ord/men	14,5	12	17,7	16,7	18	25,5	23	20	34
inskott	0	0	6	0	0	9	0	0	6
packning									
ordl	5,5	6,5	5,8	5,6	6	5,8	5,6	6,1	4,7
nom	1	1	1	3	2	2	2	3	2
Nplängd	2	2,9	2,2	2,7	4	4	1,7	2,7	1,5
NQ	0,6	1,8	,7	2	4,5	1,7	1,4	2,9	,8
sms	2	5	2	4	3	5	4	7	3

Resultat

Resultaten av de två testen redovisas i tabell 3 och 4.

1. Paperstestet

Tabell 3. Redovisning av lästid, attityd och minnesbehållning. N = 66

	tid	lätt	förtr	förstå	intryck	minne
normal	18,17	3,05	2,62	3,05	2,15	3
packad	15,74*	2,73*	2,73	3,09	1,77***	2,73*
kompl	17,18	3,15	2,95	3,10	2,20	2,82

Den informationspackade versionen skiljer sig på flera punkter från den komplicerade. Den största differensen gäller positivt intryck, men också för läsbarheten avgörande faktorerna, tidsåtgång och minnesretention var signifikanta i t-test. Att den komplicerade texten gav ett positivt intryck och ingav förtroende är en förväntad effekt. Detta är ofta fallet med texter med en hög grad av formalitet (Melin & Lange, 2000).

2. Self paced reading-testet

Detta är ett roterat test där tre personer läst tre texter i tre versioner. Det är stora avvikelser mellan läsarnas läshastighet, 42 procent mellan snabbaste och långsammaste och 10 procent mellan den långsammaste och mellanprestationen. Alla läsarna har stora variationer i läshastigheten. Det är den snabbaste läsaren som har högst variationsindex, 26 procent. De övriga har 13 resp 17 procent.

Tabell 4. Redovisning av tid i sekunder för self paced reading-testet

	normal	pack	komp	Δp mot k	Δn mot p
test 1	19,15	17,90	19,75	10,34	6,98
test 2	21,57	18,25	18,62	2,03	18,17
test 3	25,13	23,72	25,53	7,61	5,93
medel	21,95	19,96	21,30	6,73	9,97

Skillnaderna mellan versionerna framgår av tabell 4 ovan, där det framgår att den packade texten alltid tar längst tid att läsa. Om samtliga normalrader, packningsrader och komplikationsrader adderas blir medellästiden 25,5, 19,7 resp 20,9 sekunder. Alltså läses den packade texten alltid med lägre hastighet oberoende av hur man mäter. Differensen mot normaltexten är 29,5 procent, medan differensen mellan packad och komplicerad är obetydlig.

Radanalys

Self paced reading-programmet ger inte bara information om den totala lästiden utan också möjlighet att se lästiderna på radnivå. Här redovisas de rader som avviker mer än en standardavvikelse uppåt från medellästiden.

1. Avvikande rader i packad text

långt NP: en bild av snuset som en välsignelse för folket

långt ord: tobakstillverkare

långt NP en bild av snuset som ett oskadligt rökalternativ

långt NP och långt ord: nikotinläkemedlens förtjänster

2. Rader i komplex text

verbkedja: anges kunna enkelt förklara

långt NP: till människor i andra nationer i västvärlden

långt NP: ett oskadligt alternativ till rökning

omfattning: ett med nikotintuggummi, plåster och spray ...

... jämförbart rökavvänjningsmedel

I den normala texten avviker ingen rad mer än en standardavvikelse uppåt.

Om en läsare tvingas sänka sin läshastighet mer än en standardavvikelse tycks det alltid vara fråga om långa enheter (ord eller nominalfraser), och dessa fraser kan ibland vara komplicerade, men de är alltid informationspackade.

Resultatdiskussion

Papperstestet visar att packad text tar längre tid att läsa, uppskattas lägre och bevaras sämre i läsarnas minne än komplex text som i sin tur visar sämre värden än normaltext.

Self paced reading-testet bekräftar relationerna för lästid. Det senare ger också underlag för att på radnivå konstatera att när den komplicerade texten tar lång tid att läsa kan tidsutdräkten lika lätt förklaras med packnings- och komplexitetsdrag.

Komplexitet gör uppenbarligen en text svårare att läsa, men informationspackning är ännu mer läsarovänlig.

Litteratur

- Einarsson, Jan, 1978: Talad och skriven svenska. Sociolingvistiska studier. Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Serie C, Studier i tillämpad nordisk språkvetenskap. Lund.
- Frazier, Lyn, Clifton, Charles & Randall, Janet, 1983: Filling gaps: decision principles and structure in sentence comprehension. I: *Cognition*, 13 (2). S. 187–222.
- Frazier, Lyn, Rayner, Keith, 1982: Making and correcting errors during sentence comprehension: Eye movements in the analysis of structurally ambiguous sentences. *Cognitive psychology*, 14 (2). S. 178–210.
- Gunnarsson, Britt-Louise, 1982: Lagtexters begriplighet. En språkfunktionell studie av medbestämmandelagen. Lund.
- Kintsch, Walter, 1974: *The representation of Meaning in Memory*. Hillsdale NY.
- Lindblom, Magnus, 2000: Nominalkvotens betydelse. En studie i hur informationspackningen påverkar läsarens attityd till texten. B-uppsats i Information i text och bild. Nordiska språk. Stockholms universitet.
- Melin, Lars & Lange, Sven, 2000: Att analysera text: stilanalys med exempel. Lund.
- Platzack, Christer, 1974: *Språket och läsbarheten*. Lund.
- Svartholm, Gottfrid, 1998: *Deka*. Datorprogram för self-paced-reading. Institutionen för nordiska språk. Stockholms universitet.
- Teleman, U., Forkner, M., Mitsell, H., Molin, B. & Wikman, I., 1973: Åtta texter ur Dagens Nyheter. En läsbarhetsstudie. Meddelanden från avdelningen för tillämpad nordisk språkvetenskap vid Lunds universitet 11. Lund.
- Wearing, A. J., 1970: The Storage of Complex Sentences. I: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 9. S. 21–29.
- Waern, Yvonne, 1978: *Begrips?.* Rapporter, Stockholms universitet, Psykologiska institutionen, nr 21. Stockholm.
- Yngve, Victor H., 1960: A Model and an Hypotheses for Language Structure. I: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 104 (5). S. 444–466.

Genustilldelning av lånord i svenskan

Jag kommer i denna uppsats att diskutera faktorer som är relevanta för vilket genus lånord tilldelas i svenskan. I första hand testar jag de faktorer som anses ha störst relevans för genustilldelning, men jag kommer också att diskutera sekundära faktorer.

Största delen av lånorden som diskuteras här kommer från engelskan. Eftersom kategorin grammatiskt genus är irrelevant i engelskan, innebär det att substantiven "måste" tilldelas genus när de importeras till svenskans tvågenussystem.

Substantivens genustillhörighet kan karakteriseras som en fast grammatisk struktur i svenskan. Enligt SAG (SAG 2 s. 58) är genus en "inneboende egenskap" hos svenskan, och man kan därmed kanske påstå att alla svenskspråkiga i någon mån har en "känsla" för vilket genus ett specifikt substantiv tar.

Alla svenska substantiv är endera utrer (n-ord) eller neutrer (t-ord). Ca 75 % av de svenska substantiven är utrum, resten är neutrum. Det finns alltså en stor övervikt av utrer.

Alla språk anses ha ett system för hur substantiven tilldelas genus (se Corbett 1991), och detta kan beskrivas med s.k. regler för genustilldelning. Inom detta system utgår man från två huvudprinciper för hur substantiven tilldelas genus: formella och semantiska principer. I några få språk bestäms genustilldelningen uteslutande av semantiska faktorer. De flesta andra språk – inklusive svenskan – verkar tillämpa en kombination av båda principerna (Källström 1996). Framför allt animata substantiv i svenskan har en stark tendens att bli utrer, men också val av pluraländelse tycks ha en stor betydelse för vilket genus substantiven får.

Det är ofta mottagarspråkets regler för genustilldelning av inhemska ord som bestämmer genustilldelningen av lånord (Poplack et al. 1988).

Forskning om genustilldelning av lånord

Genustilldelning av lånord är en komplicerad process som diskuterats omfattande i litteraturen (se t.ex. Corbett 1991, Kilarski 1994, 2004, Kuhn

1985, Poplack et al. 1988, Graedler 1998). Kilarski (1994 och 2004) och Kuhn (1985) är dock de enda som undersökt genustilldelning av lånord i svenskan. Jag har nedan sammanfattat de faktorer som i tidigare undersökningar ansetts som de mest relevanta för genustilldelning av lånade substantiv:

1. **Referentens kön** – t.ex. lånord med animat referent får nästan alltid utrum i svenskan. (Poplack et al. 1988, Kilarski 2004, Graedler 1998)
2. **Vissa morfologiska drag** – t.ex. lånord med slutmorfemen *-ing* och *-tion* får ofta utrum i svenskan samt ord med pluraländelserna *-er*, *-ar* och *-or*. (Rûke-Dravina 1969 s. 55ff, Graedler 1998, Kilarski 2004)
3. **Synonymi/association till ord i mottagarspråket** – t.ex. att det engelska ordet *cape* får utrum för att det delvis är synonymt med och associeras till svenskans *kappa*. (Bergman 1968, Rûke-Dravina 1969 s. 55ff)

I det följande kommer jag att testa de ovan nämnda principerna, samt en del andra, på ett tidningsmaterial och på de lånord som har excerperats ur dem. Jag vill visa att även om en del av dessa faktorer har en viss relevans för genustilldelning, kan det även finnas andra faktorer som har betydelse och som inte beaktats i tidigare forskning, t.ex. pragmatiska och kognitiva faktorer som närmast är knutna till språkbrukarens val av genus.

Lånordens fördelning på neutrer och utrer

- (1) Gå till *smurfalizeren*. (Vasabladet september 2000)
- (2) Numera kan "*spreaden*" vara så liten som en cent. (Vasabladet september 2000)

Exempel 1–2 visar engelska lånord som tilldelats utrumgenus. Exempelsatserna är excerperade ur ett material som består av 12 nummer svenska och finlandssvenska dagstidningar (Mickwitz 2005 s. 173). I materialet förekommer 181 ordtyper (lexem) med påvisbar genustilldelning. Med påvisbar genustilldelning avses att det framgår av satsens syntax vilket genus det ifrågavarande substantivet har tilldelats. Alla dessa lexem kommer inte att diskuteras här.

Tabell 1. Genustilldelningen av lånord i materialet i antal. Procentuell fördelning inom parentes.

Genustilldelning av lånord	(N=181)
Utrum	162 (89,5 %)
Neutrum	19 (10,5 %)
Summa	181

Av tabell 1 framgår att den övervägande majoriteten – nästan 90 % – av lånorden i mitt material är utrer. Det är ett känt faktum också i andra språk att lånordens fördelning mellan utrum och neutrum – men som nämnts också genusfördelningen rent allmänt i språk – är oproportionell (se t.ex. Graedler 1998 s. 153).

I tidigare forskning har man tagit fasta på att engelska lånord i allmänhet blir utrer – och att lånorden därmed får neutrumändelse enbart om de är på något sätt markerade (se t.ex. Haugen 1969 s. 448, Hansen 1995 s. 25). Enligt denna syn är det enbart neutrerna – substantiv med markerat genus – som behöver förklaras vad gäller genustilldelning. Utrum är således ett slags default-genus (Kilarski 2003).

Bl.a. Graedler (1998 s. 148) förhåller sig skeptisk till principen om markerade och omarkerade former. Hon hävdar att de ojämna proportionerna är ett tecken på att reglerna för genustilldelning för substantiv helt enkelt är formade så att utrum oftast föredras framom neutrum, både vad gäller inhemska substantiv och lånord. T.ex. är inhemska substantiv med ändelsen *-tion* oftast utrer – vilket innebär att också lånord som slutar på *-tion* blir utrer. Det räcker således inte att förklara enbart varför vissa substantiv blir neutrer, det krävs också en utredning av orsakerna till att substantiv tilldelas utrum.

Eftersom proportionerna mellan utrum och neutrum är mer ojämna för lånord än för inhemska substantiv, anser jag dock att det finns andra faktorer som kan påverka eller orsaka den snedvridna fördelningen mellan utrum och neutrum för lånord. Påverkan från engelskan kan nämligen vara en orsak till att svenskan med tiden kan förlora sitt neutrumgenus (se också Kilarski 2003)¹. Det är nämligen inte ovanligt att språk förlorar ett av sina genus (Corbett 1991 s. 316).

I det följande kommer jag således att utgå från att både tilldelning av utrum och neutrum kräver förklaring och analys. I följande kapitel kommer

¹ Här har jag inte utrymme att diskutera eventuella andra, t.ex. språkinderna, orsaker till att svenskan kan utvecklas till ett språk med enbart ett genus.

jag in på hur vissa semantiska och formella faktorer kan ha relevans för genustilldelningen av engelska lånord i svenskan.

Semantiska faktorer

Den semantiska principen om genustilldelning utgår från att genus tilldelas lånord på basis av olika betydelsekriterier. De semantiska faktorerna har ansetts som ytterst relevanta för genustilldelningssystemet (bl.a. Kilarski 2004 s. 32, Corbett 1991 s. 8). Detta innebär att redan substantivets betydelse eller referentens kön kan vara tillräckligt för att bestämma genustillhörighet på en del av lånorden. I det följande diskuteras tre semantiska faktorer som har en betydelse för lånordens tilldelning av genus: referentens kön, semantiska fält och synynymi.

Animata substantiv – referentens kön

Som tidigare nämnts finns det en stark korrelation mellan animata substantiv och tilldelning av utrum. Animata substantiv i svenskan betecknar i allmänhet människor samt djur med ”själ” och är oftast utrer (Hultman 2003 s. 48).

I mitt material finns det också ett klart samband mellan animata lånord och tilldelning av utrum – alla animata substantiv, med ett undantag, är utrer: *seaman, champion, couch, "cold fish", cockney, entreprenör, fighter, forward, groupie, guide, guru, hip-hopare, hårdrockare, joggare, kosmonaut, klon, lippizzaner, populist, profil, rappare, receptionist, supporter, terminator, trainee, underdog, sponsor* och *vegan*. Det enda undantaget är ordet *fan*.

Också tillfälliga och helt oetablerade animata lånord får synbarligen automatiskt utrum i svenskan. Notera t.ex. nominalfrasen ”*ablebodied seaman*” i exempel 3:

- (3) Vem av oss musarmade webbgastar har exempelvis hört talas om en ”*ablebodied seaman*”? (Dagens Nyheter 2000)

Varför grupperar sig då animata lånord så tydligt som utrer? En orsak är sannolikt att det allmänt finns en motvilja mot att kategorisera varelser som ”ting” (t-ord) – och för att de animata substantiv som är neutrer ofta har en pejorativ klang (jfr *ett skinhead*) (se också Källström 1996 s. 153).

Grupperingar av substantiv – semantiska fält

I allmänhet är de lånord som hamnar under en s.k. täckterm (eng. *cover term*) utrer i svenskan, men semantiska fält med neutrer kan också urskiljas. Ett semantiskt fält med lånord som blir neutrer är **mättenheter**, t.ex. substantiven *pack* och *set*.

I mitt material har jag kunnat separera följande grupper av lånord som alla tilldelats utrum: **sporter och spel**, *basket, bingo, boule, speedway*; **drycker**, *calvados, cappuccino, cola, macchiato, milkshake*; **mat**, *chutney, pizza, kassler*; **kläder**, *jeans, polo, bikini*; **sjukdomar**, *salmonella, stroke*; **bilmärken eller andra beteckningar på bilar**, *fiat, turbo, kombi*; **material**, *plywood, polyester*; **farkoster, jet**; **musikstilar**, *pop, minimaltechno*; **underhållning (och liknande)**, *pizzeria, pub, talkshow*; samt olika typer av **apparater eller andra tekniska attiraljer (både abstrakta och konkreta substantiv)**, *game pad, grill, missil, handsfree, kassett, stereo, video, teve, webb, satellit* och *zoom*.

Det är möjligt att formella regler för genustilldelning i större utsträckning än semantiska styr vilket genus en del av de ovan nämnda orden tar. En del av orden är förkortningar av sammansättningar och tar därför samma genus som slutleden: t.ex. *stereo-*, *video-* och *tv-*apparat. Substantiven *pizzeria, pub, talkshow, kassett, satellit, missil* och *grill* får alla pluraländelsen *-ar, -er* eller *-or*, vilket har visats ha ett starkt samband med utrumgenus.

Semantiska fält kan trots allt vara en relevant faktor – speciellt om det semantiska fältet är tydligt och har en klar avgränsning. Detta gäller enligt min mening framför allt de semantiska fälten **sjukdomar**, **mat** och **dryck, kläder** och **sporter**. Även om det verkar finnas en tendens till att olika slag av t.ex. apparatur tilldelas utrum, är det semantiska fältet alltför heterogent för att man trovärdigt ska kunna förklara varför just dessa substantiv blir utrer.

Synonymer

Bergman (1962 s. 39) hävdar att synonymi är en av de viktigaste faktorerna som bestämmer lånordens genus i svenskan. Rent allmänt verkar det inom forskningen finnas en stark tendens till att förklara genustilldelning med hjälp av synonymi mellan källspråket och målspråket (Corbett 1991 s. 75).

Ord lånas ofta för att fylla en lexikal lucka, vilket i teorin kan orsaka att inhemska synonymer saknas (se också Graedler 1998 s. 164). Det är ändå relativt lätt att hitta svenska synonymer till en stor del av lånorden i mitt material. Också lånordens genus stämmer rätt väl överens med genus för deras synonymer.

Följande ord är alla utrer: *assist/passning, bag/väska, beat/rytm, box/låda, counselling/rådgivning, design/formgivning, disk (diskett)/skiva, expo/utställning, manual/handbok, monitor/skärm, display/skärm, talkshow/föreställning, policy/princip, swimmingpool/simbassäng, spread/spridning, story/historia, access/tillgång, mountainbike/cykel, karisma/utstrålning, air/ stämning, tejp/ klisterremsa, catwalk/scen, site/plats, hype/entusiasm, date/träff, cred(ibility)/ trovärdighet, whip bird/fågel, short board/bräda och centre-court/bana.*

De lånade neutrer som har en synonym med motsvarande genus är *team/lag, stunt/trick, tiebreak/avbrott* och *sound/ljud*.

Man bör dock förhålla sig med en viss försiktighet när det gäller att tillskriva synonymi en stor relevans för genustilldelning. För vissa lånade substantiv är det relativt lätt att hitta synonymer ur båda genuskategorierna; t.ex. är neutrumordet *tillträde* en synonym till utrumordet *access*, neutrumordet *läge* en synonym till utrumordet *site*, och neutrumordet *rullbräde* är den synonym som oftast används för utrumordet *skateboard*. Detsamma gäller omvänt för neutrumordet *tiebreak*, för vilket utrumordet *paus* också är en synonym.

Synonymi kan dock i vissa språk ha en större betydelse för tilldelning av genus hos lånord än hos inhemska ord (Corbett 1991 s. 77). Ur ett språkbrukarperspektiv är det dock sannolikt att synonymi har en viss relevans: det är troligt att språkbrukaren associerar till ett svenskt ord med samma betydelse när han eller hon tilldelar det främmande ordet genus.

Formella faktorer

Formella faktorer har också visat sig vara relevanta för vilket genus lånorden får i svenskan (Kilarski 2004). I det följande diskuteras vilken betydelse fonologiska och morfologiska kriterier samt homonymi har för tilldelning av genus.

Rim och andra fonologiska likheter

Till de fonologiska kriterierna hör stavelserim, dvs. att lånorden får samma genus som ett inhemskt ord som till sin fonologi har vissa likheter med lånordet, men som semantiskt inte har någon relation till detta. Haugen (1969) är en förespråkare för att genustilldelning kan ske på basis av fonologiska likheter mellan lånorden och svenska ord, som t.ex. att det engelska lånordet *crew* har fått samma genus som norskans *bru* (brygga) och *ku* (ko).

Stavelserim som relevant faktor för genustilldelning verkar vid första anblicken långsökt. I en kontext där språkbrukaren inte har kunskaper i det främmande språket – och därför inte kan associera det främmande ordet till ett semantiskt motsvarande ord i modersmålet – kan dock ett inhemskt ord med samma struktur som det främmande ordet utgöra en modell för vilket genus det främmande ordet får.

En liknande typ av fonologiskt kriterium är att strukturen och betydelsen på ett lånord påminner om motsvarande ord i mottagarspråket, t.ex. U² *bush* (buske) – lånordet får därmed samma genus som det motsvarande svenska ordet. Förutom ordet *bush*, hittas också U *tour* (tur), U *helpdesk* (disk) och U *happy end* (ände), U *clearround* (runda), U *packline* (linje), i mitt material.

Enligt min mening kan teorin om fonologisk likhet mellan ord ha en viss relevans för genustilldelning. Det är ganska självklart att främmande ord som påminner mycket om inhemska ord sällan tilldelas ett genus som står i strid med modersmålstalararens känsla. Speciellt gäller denna analogi om lånordet påminner om ett inhemskt ord både strukturellt och semantiskt (se t.ex. Schmidt 1982 s. 363).

Homonymi

Kilarski (2004 s. 147) fann också en korrelation mellan lånordets genus och dess inhemska homonym, på samma sätt som för synonymerna.

I mitt material förekommer en del lånord som är homonymer med äldre ord i svenskan men som har en ny betydelse tack vare engelskan. Dessa är inte lånord i egentlig bemärkelse, men är dock relativt vanliga i svenskan på grund av engelskans starka influens.

I många fall ligger homonymerna semantiskt mycket nära sina motsvarande inhemska substantiv. Homonymerna tilldelas samma genus som motsvarande svenska ord. Följande exempel hittas i mitt material (inom parentes anges den utvidgade eller nya betydelse ordet fått i och med engelskans inflytande): N³ *klimat* (*andlig miljö*), N *program* (*dataprogram*), U *album* (*skivalbum*), och U *virus* (*datavirus*).

En del lånord är (lexikaliserade) förkortningar av sammansättningar med en svensk efterled, och dessa tilldelas samma genus som efterleden. Detta gäller t.ex. lånord som U *mobil* (mobiltelefon), U *pocket* (pocketbok), U *gallup* (gallup-undersökning) och U *singel* (singelskiva).

På ett nästintill liknande sätt fungerar tilldelningen av genus för ordet U *autopilot* – ordet tar samma genus som efterleden *-pilot*. Detsamma gäller

---

² Utrum

³ Neutrum

troligen för orden U *infrastruktur* och U *databas*. Att substantiv tilldelas genus på basis av den sista leden i en sammansättning är en uppenbar och tydlig regel för genustilldelning i svenskan med mycket få undantag (Källström 1996 s. 154).

Morfologiska kriterier – lånordens slutmorfem och pluraländelse

Till de morfologiska kriterierna hör bl.a. att lånord med ett visst slutmorfem får samma genus som inhemska ord med samma slutmorfem. Som nämndes inledningsvis anses lånordens slutmorfem ha en stor betydelse för vilket genus orden tilldelas.

I mitt material hittas framför allt ett flertal lånord på *-tion/-ion* och *-ing*, som alla är utrer, t.ex. *action*, *animation*, *pole position*, *stagflation*, *bokning*, *digitalisering*, *diskriminering*, *fokusering*, *globalisering*, *kloning*, *peeling*, *bodysurfing*, *sliding* och *screening*.

Andra avledningar som tycks leda till tilldelning av utrum är sådana som slutar på *-är*, *-i*, *-an*, *-ant*, *-al*, *-or*, *-logi*, *-ism*, *-ik* och *-ör*. I mitt material hittas följande belägg: *dokumentär*, *empati*, *dyslexi*, *chikan*, *deo(dorant)*, *festival*, *musikal*, *terminal*, *major*, *kalkylator*, *reaktor*, *processor*, *bioteknologi*, *naturism*, *logistik*, *elektronik* och *operatör*. Lånord med slutmorfemet *-em*, *-ent*, *-tek* och *-um* blir å andra sidan neutrer: *modem*, *understatement*, *diskotek* och *medium*.

Även lånord som slutar på *-er* får i allmänhet utrum i svenskan (Kilarski 2004 s. 153-154). I mitt material finns följande exempel: *equaliser*, *roller*, *scanner*, *timer* och *smurfalizer*.

Som nämndes inledningsvis hävdar Källström (1996 s. 158) att de inhemska substantivens pluraländelser har en stor betydelse för vilket genus ordet har. Också vad gäller lånord i svenskan har man funnit en stark koppling mellan pluraländelserna *-or*, *-ar* och *-er* och utrum (Kilarski 2004 s. 148). Alla lånord i min undersökning med dessa pluraländelser är också utrer. Enligt Schmidt (1982) tilldelas dock substantiven pluraländelse i ett senare skede än genus. Lånord kan således – enligt Schmidt – existera en tid i ett språk utan att tilldelas pluraländelse. I så fall är det genus som styr val av pluraländelse och inte tvärtom. Å andra sidan kan man hävda att det faktum att lånordet tilldelas genus också säger något om vilken plats det tar i den språkliga strukturen. Om lånordet får ett visst genus så är det sannolikt att ordet får en viss pluraländelse som i någon mån baseras på dess genustillhörighet.

I svenskan är korrelationen mellan lånord med vissa typer av suffix och tilldelning av ett visst genus mycket klar. Lånord som till strukturen liknar svenska ord inordnar sig naturligtvis också grammatiskt lättare i svenskan rent allmänt än lånord med främmande struktur.

Sammanfattning och diskussion

I tidigare studier är det alltså framför allt tre faktorer som har visat sig ha betydelse för genustilldelning av substantiv: 1) referentens kön, 2) vissa morfologiska drag som t.ex. ordens slutmorfem samt deras pluraländelse, samt 3) synonymi mellan ord i källspråket och målspråket. Mitt syfte med denna uppsats har varit att undersöka vilka av dessa faktorer som har relevans för genustilldelningen av lånord i svenskan samt om det eventuellt finns andra faktorer som kan påverka.

Resultatet av studien visar att framför allt en semantisk faktor har en stor betydelse för genustilldelning: alla de lånade animata substantiven får utrum i svenskan.

Synonymi med ett inhemskt substantiv tycks också vara en viktig faktor. För många av lånorden är det möjligt att hitta svenska synonymer med samma genus som lånorden. Men precis som Schmidt (1982 s. 362) påpekar för norskan, är det också möjligt att hitta synonymer som tillhör det andra genuset för vissa ord. Genom att skapa semantiska fält är det till viss del möjligt att förklara en del lånords genus, speciellt i efterhand – å andra sidan verkar formella faktorer för vissa ord inom en del av de semantiska fälten ha en större betydelse än semantiska. Enligt min mening är referentens kön den enda semantiska faktorn som kan sägas fungera som en regel i svenskan för tilldelning av genus.

De formella faktorerna verkar däremot kunna förklara en stor del av lånordens genus. De lånord som kan förklaras via homonymi är inte många, men fallen är klara. Ordet *klimat* (fr. eng. bet. *andligt klimat*) tilldelas samma genus som ordet *klimat* i betydelsen *väderleksförhållanden*. Det är också uppenbart att sammansättningar i svenskan tilldelas genus enligt det genus slutleden har.

De morfologiska faktorer som jag undersökt är lånordens slutmorfem och pluraländelser. Studien visar att om lånordets slutmorfem överensstämmer med slutmorfem hos en grupp inhemska ord, är det formellt sett naturligt att lånordet får sitt genus på basis av slutändelsen. När det gäller pluraländelser är korrelationen mellan lånord med pluraländelserna *-ar*, *-er* och *-or* samt utrum 100 % i mitt material.

Jag vill starkt hävda att de formella och semantiska faktorernas betydelse för tilldelning av ett visst genus överlappar med varandra. Rent allmänt verkar en kombination av fonologisk (formell) likhet och semantisk likhet mellan lånordet och det inhemska ordet ha en stor betydelse för vilket genus lånordet får.

De semantiska och formella grupperingar av lånorden som formats för att försöka förklara genustilldelning tar enligt min mening dock inte hänsyn till pragmatiska och kognitiva faktorer. Vi har sett att de kriterier vi uppställt gäller i stora drag, men det finns alltid "undantag". Jag visade att alla animata substantiv blev utrer – utom ett, dvs. *fan*. En orsak till att *fan* blir neutrum kan vara att det i viss mån har en nedsättande betydelse och därför hör till gruppen animata pejorativa neutrer (t.ex. *fruntimmer*, *fnask*). Men frågan är väl snarast om talaren tänker i dessa banor när han eller hon "vet" att det heter *ett fan*. Vad man bör fråga sig är hur det i praktiken går till när lånord tilldelas genus i svenskan. De semantiska och formella faktorerna som diskuterats ovan är nödvändigtvis inte de mest relevanta för den enskilde språkbrukaren när han eller hon tilldelar ett lånord dess genus. Denna aspekt bör enligt min mening utredas.

Litteratur

- Bergman, Gösta, 1962: Om främmande ord och deras anpassning. I: Dahlstedt et al., Främmande ord i nusvenskan. (Verdandis skriftserie 17.) Stockholm. S. 32–47.
- Corbett, Greville G, 1991: Gender. Cambridge.
- Graedler, Anne-Line, 1998: Morphological, Semantic and Functional Aspects of English Lexical Borrowings in Norwegian. (Acta Humaniora 40.) Oslo.
- Haugen, Einar, 1969: The Norwegian language in America: a study in bilingual behavior. Bloomington.
- Kilarski, Marcin, 1994: Morphological adaptation of English loans in the Scandinavian Languages. Opublicerad magistersavhandling vid Adam Mickiewicz-universitetet. Poznan.
- Kilarski, Marcin, 2003: Gender assignment in Danish, Swedish and Norwegian: A comparison of the status of assignment criteria, I: Anne Dahl, Kristine Bentzen and Peter Svenonius (eds), Proceedings of the 19th Scandinavian Conference of Linguistics. Tromsø. S. 261-274.
- Kilarski, Marcin, 2004: Gender assignment of English loanwords in Danish, Swedish and Norwegian. Opublicerad doktorsavhandling vid Adam Mickiewicz-universitetet. Poznan. http://www.staff.amu.edu.pl/~kilarski/research/download/book_gender.pdf
- Kuhn, Hans, 1985: Genustilldelning hos främmande ord. I: Svenskans beskrivning 15. Göteborgs universitet. S. 291–302.
- Källström, Roger, 1996: On gender assignment in Swedish. I: Kjartan G. Ottosson, Ruth V. Fjeld, and Arne Torp (red.). Proceedings of The Ninth International Conference of Nordic and General Linguistics, University of Oslo, January 11-12, 1995. (The Nordic Languages and Modern Linguistics 9.) Oslo. S. 151–167.

- Mickwitz, Åsa, 2005: Juice eller saft – samma smak? I: Svenskan i Finland 8. Tammerfors universitet. S. 172–182.
- Poplack, Shana, Sankoff, David & Miller, Christopher, 1988: The social correlates and linguistic processes of lexical borrowing and assimilation. I: *Linguistics* 26-1. S. 47–104.
- Rüke-Dravina, Velta, 1969: *Språk i kontakt*. Stockholm.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: *Svenska Akademiens grammatik 1–4*. Stockholm.
- Schmidt, Kari Anne Rand, 1982: The Adaptation of English Loanwords in Norwegian. I: Filipovic, Rudolf (ed.), *The English Element in European Languages*. Vol. 2. Zagreb. S. 338–377.

Enbart *endast* eller *endast enbart*?

1. Inledning

I en uppsats om språkkänsla som mönsterminnen diskuterar Lars-Gunnar Andersson (2005) den individuella språkkänslan som gör att vi är beredda att acceptera vissa språkliga mönster men känner oss främmande inför andra. Som språkbrukare har vi, menar han, i vårt språkliga minne ett rikt förråd av språkliga mönster och det gör att vi ganska väl kan avgöra vilken lexikal enhet som passar in i ett visst mönster och vilken som känns olämpligare. Andersson konstaterar också att vi som språkbrukare inte alltid är överens i våra språkliga mönsterminnen.

När jag ur språkriktighetssynvinkel granskat studenternas uppsatser har jag ganska ofta märkt att det uppstår problem för dem vid användningen av de prefokala fokuserande adverb *endast* respektive *enbart*. Studenterna (och jag) har av allt att döma delvis olika mönsterminnen när det gäller användningen av *endast* och *enbart*. Valet mellan de två adverbena vilar ju inte på grammatiska principer utan ligger på en lexikal konstruktionsnivå. Lexikonet är en del av språket som vi berikar under hela vårt liv och ju större språklig erfarenhet en person har desto större förråd av språkliga mönster besitter han (jfr Andersson 2005 s. 490, 496 f). Därför är det naturligt att olika språkbrukare har olika mönsterminnen.

Valet mellan *endast* och *enbart* kompliceras ytterligare av att flera ordlistor ser orden som synonyma. *Bonniers svenska ordbok* (1986) t.ex. ger som ekvivalenter till *enbart* orden *endast*, *bara* och till *endast* ges ekvivalenten *bara*. *Bonniers synonymlexikon* (1996) ger både för *enbart* och för *endast* samma förstaekvivalenter, dvs. *blott*, *bara*. Längre fram i ekvivalentförteckningen finns det dock en klar divergens. Men den som söker en första betydelse till de båda orden ges ett intryck av att de är synonyma och på så sätt fritt utbytbara mot varandra i en text. En van språkbrukare som litar till sitt mönsterminne vet ändå att utbyttbarheten är begränsad även om det är svårt att klart och entydigt sätta fingret på skillnaden mellan de två ordens betydelse- och användningsområden.

Med resonemangen ovan som bakgrund kommer jag i det följande att närmare studera ordparet *enbart* och *endast* ur olika synvinklar, bl.a. när det gäller bakgrund, förekomst och användning i olika kontexter.

2. Bakgrund och förekomst

Ordet *enbart* har använts i svenskan sedan 1888 och går tillbaka på ett äldre svenskt adjektiv *enbar*, troligen bildat av *en* och *bar* (*Nationalencyklopedins ordbok*, NEO, 1995). Thorell (1981 s. 154) konstaterar dock att adverbet *enbart* i nusvenskan inte har någon motsvarighet i ett adjektiv utan *-t*. Ordet motsvaras i danskan av *enbar* och i isländskan av *einberra* ('idel', 'uteslutande') och härstammar från ett lågtyskt *einbar* 'likartad' (Wessén 1960). Ordet *endast* är av något äldre datum, från 1769, och är egentligen en superlativbildning (NEO 1995), där grundformen är *ende* (Wessén 1960).

I *Ordbok över finlandssvenska folkmål I* (1982) tas *enbart* inte upp men *endast* förekommer med olika uttal i olika finlandssvenska regioner. Caroline Sandström på Forskningscentralen för de inhemska språken¹ bekräftar att *enbart* inte finns i dialektordbokens material och påpekar också att *endast* verkar att rätt sent ha fått spridning i dialekterna. Ordet förekommer i dialektal användning endast i södra Finland och beläggen är få. Möjligen har ordet alltid haft en skriftspråklig prägel och därför inte hört hemma i dialekterna.

Språkbanken (9.12.2005) ger för ordet *enbart* 1 777 träffar och Google (26.5.2006) 589 000. För ordet *endast* ger Språkbanken 2 484 träffar (9.12.2005) och Google (26.5.2006) 2 250 000 av vilka *Endast* också ingår i helt annan betydelse i ett antal texter på engelska. *Endast* dominerar ändå klart över *enbart* i svensk text. Också i Wijk-Anderssons (1991 s. 97) material av annat datum än mitt är *endast* (1 464 förekomster) klart mer frekvent än *enbart* (661 förekomster). Språkbanken ger exempel som

- (1) Kosovos huvudort befolkas av enbart albaner ...
- (2) Med endast 80 anställda är vi som en kaffeböna i Vänerm ...

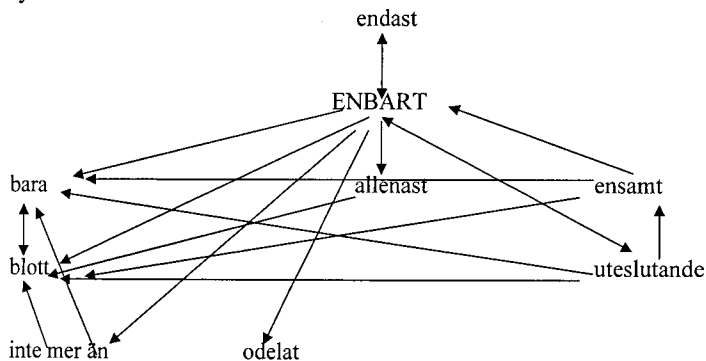
Båda exemplen representerar konventionell användning av de två adverbena, helt i enlighet med mina mönsterminnen.

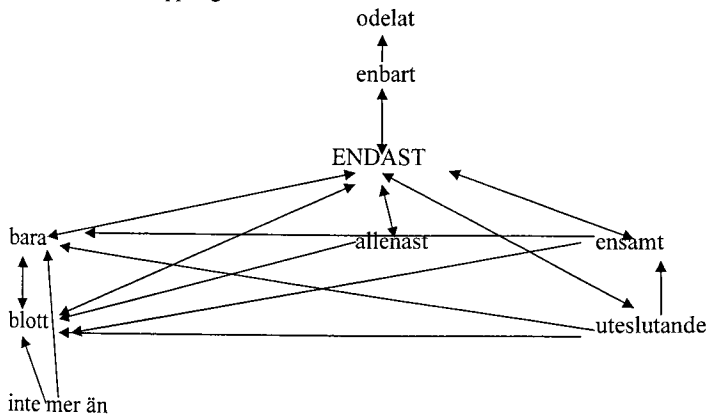
¹ Caroline Sandström i e-brev till Marianne Nordman 23.5.2006.

3. Betydelse

Även om många ordlistor inte klart indikerar att det åtminstone i vissa kontexter finns betydelskillnader mellan de två adverbena *enbart* och *endast*, visar en enkel kartläggning av de båda ordens semantiska relationer att en viss divergens existerar. För att kunna belysa de semantiska relationerna för *enbart* och *endast* (se Figur 1 och Figur 2) har jag konsulterat fyra ordlistor som normalt används inom svenskan.

Figur 1. De semantiska relationerna för adverbet *enbart*. Relationerna från *endast* till dess ekvivalenter noteras inte i figuren. För detta se Figur 2. Dubbelpil anger att ekvivalenten noteras hos båda uppslagsorden.

Figur 2. De semantiska relationerna för adverbet *endast*. Relationerna från *enbart* till dess ekvivalenter noteras inte i figuren, *odelat* undantaget. Dubbelpil anger att ekvivalenten noteras hos båda uppslagsorden.

De ordlistor som jag konsulterat är *Svenska Akademiens ordlista*, 13 upplagan (2006), *Illustrerad svensk ordbok* (1983), *Svensk ordbok* (1986) och *Bonniers svenska ordbok* (1986). I samtliga har jag beaktat de ekvivalenter som anges först i respektive ordlista och som åtskiljs av kommatecken från övriga, vilket tyder på att varianterna är jämlika. De relationer som existerar är snarlika och innehåller båda åtta noder utöver utgångsordet *enbart* respektive *endast*. Relationerna skiljer sig i några få avseenden. I relationerna för *enbart* har utgångsordet direktkontakt till *inte mer än* och till *odelat*. För *endast* är förhållandet ett annat. Relationen till *inte mer än* förmedlas genom uttryckets sambandsförhållande med *bara* och *blott* och relationen till *odelat* går genom *enbart*.

De båda adverbens betydelser skiljer sig alltså från varandra i de semantiska relationerna till *odelat* och *inte mer än*. Redan av detta kan man se det starkare drag av inskränkning hos *enbart* som också språkbrukarens mönsterminne reagerar på i vissa kontexter. Samtidigt måste man som språkbrukare minnas att det egna mönsterminnet inte alltid omfattar alla alternativ som den språkliga verkligheten bjuder på (Andersson 2005 s. 495).

Det finns också ordlistor som fokuserar på problematiken. NEO (1995) konstaterar att orden *enbart*, *endast* i första hand står för betydelsen 'inte mer än' även om *bara*, *blott*, *endast* (respektive *enbart* för *endast*) uttryckligen nämns som synonymer. NEO ger två olika betydelsenyanser för *enbart*. Den ena nyansen 'med tanke på inskränkning till bara en kategori e.d.' möter i exemplet *Vi har enbart positiva erfarenheter däriifrån*. Samma betydelsenyans finns också hos *endast* där nyansen i NEO uttrycks i 'med tanke på inskränkning till bara en art e.d.', vilken möter i exemplet *Jag har endast positiva erfarenheter av samarbetet med NN*. För *enbart* ger NEO ytterligare en betydelsenyans som är ännu mer inskränkt, dvs. 'med bortseende från allt annat' t.ex. i *Enbart i de norra stadsdelarna finns över 1000 outhyrda lägenheter*. NEO visar alltså i och med detta på skillnaden mellan *enbart* och *endast* i den speciellt inskränkta betydelsenyans som bara *enbart* har.

Östergren (1981) ger rikligt med synonymer för *enbart* och *endast*. Genom synonymerna har ordboken tydligt velat lyfta fram variation i betydelsen hos orden. De primära synonymerna för *enbart* är *odelat*, *oblandat* och dessa ges inte som synonymer för *endast*. De flesta av de övriga synonymerna som nämns tidigt i förteckningen sammanfaller för både *enbart* och *endast*. Även här betonas alltså indirekt i prioriteringen av synonymerna den nyans av inskränkt hos *enbart* som NEO explicit tar fram. Även *Svensk handordbok* (1970) visar på differensen genom synonymerna *uteslutande*, *helt enkelt* och *odelat* för *enbart*. Av dessa finns *uteslutande* som synonym också hos *endast* men då först efter de primära *blott*, *bara*, *allenast*. En intressant iakttagelse är att varken *enbart* eller *endast* tas upp till diskussion i *Svenskt språkbruk*

(2003), en efterföljare till *Svensk handordbok*. Däremot får t.ex. *bara* och *odelat* utrymme i boken. Man frågar sig därför om både *enbart* och *endast* anses förlora terräng i nuspråket. Wijk-Andersson (1991 s. 182 f) konstaterar utgående från sitt material att *endast* förefaller att vara på långsam nedgång, medan *enbart* tycks vara statt i utveckling.

Alla de tre ovan refererade källorna ger tydliga exempel där skillnaderna mellan *enbart* och *endast* åskådliggörs i text. Molde (1992 s. 50 f) refererar också till *Svensk handordbok* när han konstaterar att *enbart* och *endast* trots den betydelseöverensstämmelse som många ordlistor tar fasta på ändå är till vissa delar olika till sin användning och även till sin innebörd. Wijk-Andersson (1991 s. 95, 161 f) placerar, efter en historisk genomgång av adverbena, både *enbart* och *endast* bland de uteslutande satsfokuserande adverbena. Enligt henne har *endast* huvudsakligen en uteslutande betydelse men kan i enstaka fall också vara icke-uteslutande. Däremot har *enbart* oftare också en icke-uteslutande betydelse. Mången gång är det pragmatisk plausibilitet som avgör när en icke-uteslutande tolkning är användbar. Det finns alltså en ibland hårfin, ibland mera tydlig skillnad mellan *enbart* och *endast*. Molde (1992 s. 51) menar också att det är skäl att upprätthålla denna skillnad och att inte låta de båda adverbena sinsemellan helt kunna bytas ut.

4. Funktion

För att studera hur *enbart* och *endast* används och fungerar i verklighetens texter har jag gjort en sökning i Språkbankens material. Nedan kommer jag att närmare granska exemplen i Språkbanken och matcha dem med varandra. I några fall har jag funnit skäl att utgående från finlandssvensk dagstidningstext och studentuppsatser diskutera också några exempel ur det materialet.

Användningen av *enbart* och *endast* i Språkbankens texter studeras primärt utgående från de 500 första strängarna för båda orden. För att få en närmare uppfattning om vilka ordklasser och fraser som normalt följer på *enbart* respektive *endast* i texterna har jag gått mer ingående igenom strängarna 1–300. Det visade sig då att *enbart* följs något oftare av substantiv än *endast* gör (63 förekomster respektive 54). Språkbanken ger bl.a. följande exempel.

- (3) ... i Sbrica bor numera enbart albaner ...
- (4) Endast ambulansflyg får landa på andra tider ...

De båda adverbena följs i lika hög grad av verb som i

- (5) Syftet är inte enbart att attrahera särintressen ...
- (6) ... men det kommer endast att inträffa om alla politiska partier är modiga nog ...

- (7) På UD finns handläggare som enbart arbetar med att ta hand om de hemvändande.
- (8) Här finns stödjande kuratorer samt gynekologer som endast arbetar med att säkra spår ...

Enligt *Svenska Akademiens grammatik* (SAG 4 s. 154) fungerar *endast* prefokalt när det fokuserade ledet är en finit verbform. Däremot nämns inte *enbart* i den situationen. De två sista exemplen ovan visar på en verklighet där det prefokala adverbet står före en finit verbform men egentligen hör samman med den efterföljande prepositionsfrasen. Också före adjektiv är de båda adverbena i det närmaste lika frekventa och förekommer som t.ex. i

- (9) Tidigare var det enbart amerikansk och brittisk litteratur som gällde ...
- (10) ... är det normalt endast ansvarige utgivaren som kan ställas inför rätta.

Enligt SAG 4 (s. 195) kan också ett led som står som bestämning i en fras fokuseras av ett eget prefokalt adverb. I den situationen kan *endast* men också *enbart* användas. Samtidigt betonar SAG att placeringen av det prefokala adverbet naturligtvis styr betydelsen hos hela frasen.

De största differenserna i frekvens för *enbart* och *endast* märks vid räkneord som är betydligt vanligare efter *endast* (34 förekomster i Språkbanken mot 7 för *enbart*). Språkbanken ger dock följande exempel på *enbart* och *endast* före räkneord eller annan mängdangivelse, där strängarna med *enbart* visar en onaturlig användning av adverbet.

- (11) Endast 7 av 50 bolag gick bättre ...
- (12) Dieselbilarna utgör endast 5 % av alla personbilar ...
- (13) Enkäten har besvarats av enbart 180 av de cirka 1 800 medlemmarna ...
- (14) I Sverige beräknas enbart en halv till en procent av hela befolkningen bo ...

Även i finlandssvensk dagstidningstext och i studenttexter förekommer *enbart* på ett onaturligt sätt framför räkneord som i

- (15) Jouko Ahonen säger att lönekostnaderna står för enbart åtta procent av total-kostnaderna i den kapitaltunga skogsindustrin. (Vasabladet 11.3.2006)
- (16) Det fanns enbart två stycken som påpekade att Internet har underlättat arbetet ... (studenttext 2006)

Före vissa adverb, speciellt före *cirka* dominerar *endast*. Där är det inte ens möjligt att använda *enbart*, medan *endast* går utmärkt för sig. Språkbanken ger exempel på båda användningarna, där den med *enbart* inte känns naturlig.

- (17) ... att u-landsmammorna ska amma så kort tid som möjligt, enbart cirka sex månader.
- (18) Den utmärker sig för ett pris som är endast cirka tio procent högre ...

Framför *drygt* och framför mer obestämda mängdangivelser som *en handfull* ger Språkbanken exempel med *endast* och saknar exempel där *enbart* har denna funktion. Detsamma gäller framför en del andra uttryck som åtminstone implicit anknyter till mängd som t.ex. *en del av* och t.o.m. *en dag*.

- (19) I uppgörelsen garanterades endast *drygt* hälften ...
- (20) ... över sjuttio spisbröds- och knäckebrödsfabriker – nu är de endast en *handfull*.
- (21) Hon omfattas inte av reglerna för flyktingar och får endast en del av garanti-pensionen.
- (22) Börsintroduktionen kom endast en dag efter Lastminute.coms succédebut ...

Framför preposition (i min närstudie *av*) är *enbart* mest frekvent (48 förekomster med *enbart* mot 20 med *endast*). Språkbanken ger exempel som

- (23) ... spelas pjäserna *enbart* av gamla teaterklaner ...
- (24) Han är officiellt avstängd endast av hälsoskäl.

En placering av det fokuserande adverbet före hela prepositionsfrasen är naturlig, men bl.a. i formellt språkbruk kan adverbet placeras också mellan en preposition och den nominalfras som denna inleder (SAG 4 s. 155). I exemplet ovan med *enbart* får uttrycket då en annan betydelse och i exemplet med *endast* är en omplacering onaturlig.

I vissa exempel i Språkbanken följs både *enbart* och *endast* av samma uttryck. Då är det intressant att närmare granska acceptabiliteten i användningen. I exempelparet nedan står både *enbart* och *endast* framför ordet *amatörer*.

- (25) Filmen är gjord med minimal budget och med *enbart* amatörer i rollerna.
- (26) Svunnen är den tid då endast amatörer fick delta i de olympiska spelen ...

I båda exemplen har adverbena använts på ett plausibelt sätt och är dessutom utbytbara mot varandra utan att betydelsen egentligen förändras. Här är alltså *enbart* och *endast* synonyma med varandra. En lika total utbytbarhet kan man inte tala om i följande exempelpar även om adverbena i båda fallen föregår samma nominalfras, *en akustisk gitarr*.

- (27) ... sjunger han med *enbart* en akustisk gitarr och publikens allsång som stöd.
- (28) ... men det nakna ljudet av endast en akustisk gitarr eller ett piano ger ändå rättvisa.

Betydelsemässigt ligger *enbart* och *endast* nära varandra i de två exemplen och *enbart* i det första fallet kunde bytas ut mot *endast* även om det finns en nyansskillnad i betydelsen så att *enbart* ger ett mer inskränkande drag åt

nominalfrasen. I det andra exemplet kan ett byte till *enbart* fungera om adverbet används prefokalt endast till *en akustisk gitarr*. Om den alternativa frasen *eller ett piano* anknys till det prefokala adverbet, vilket är en logisk kombination, blir ett byte till *enbart* onaturligt. En tydlig ekvivalens mellan adverbena finns inte heller i det följande exempelparet.

- (29) ... banker och butiker inte behöver ansöka om tillstånd, utan *enbart* anmäla om intresset till länsstyrelsen.
(30) I märkes-VM får stallet endast anmäla två förare till varje VM-tävling.

I det första exemplet är ordet *enbart* plausibelt men kan också bytas ut mot *endast*. I det andra är ett utbyte omöjligt dels därför att *endast* fått en placering framför *anmäla* som på det sättet fokuseras i stället för de två förarna. I den situationen är det logiskt omöjligt att använda *enbart*. Även om *endast* får sin korrekta placering före räkneordet *två* är ett byte mot *enbart* inte plausibelt på grund av att *enbart* ogärna används prefokalt vid räkneord.

Adverbena *enbart* och *endast* kan få andra adverb som bestämmningar även om sådana bestämmningsförhållanden inte är speciellt vanliga i Språkbanken. Vid gradadverb som bestämmningar kan man lägga märke till ett par intressanta skillnader. Myckenhetsangivande gradadverb som *nästan*, *så gott som* som uttrycker ett ungefärligt värde eller ett värde som inte uppnåtts (SAG 2 s. 664, SAG 3 s. 202) kombineras aldrig i Språkbankens material med adverbet *endast*. Däremot ger Språkbanken exempel med *enbart* som

- (31) Bolaget har nästan *enbart* amerikanska aktieägare.
(32) I fortsättningen skall han nästan *enbart* vara administratör.

Uttrycket *så gott som* har *endast* ett exempel i Språkbanken, då som bestämmning till *enbart*.

- (33) Avgifterna tas *så gott som enbart* ut av regionens egna medborgare.

I exemplen ovan kan *enbart* inte gärna bytas ut mot *endast*. Den mer absoluta betydelsen av inskränkning hos *enbart* gör det adverbet starkare predestinerat att ta en gradbestämning än det öppnare *endast*. Wijk-Andersson (1991 s. 158 f) konstaterar att *enbart* inte är speciellt benäget att ta ett modifierande framförstående adverbial även om det ibland modifieras med *nästan* (7 förekomster i Wijk-Anderssons material). En sådan modifiering vid *endast* har bara en förekomst i hennes material. Däremot visar hennes studie att *endast* i övrigt är mycket mer benäget att ta andra framförstående bestämmningar som t.ex. *alltid*, *i stort sett*, *ändå*.

En granskning av kontexten kring adverbena i Språkbanken visar att *enbart* är frekvent i nekande sammanhang, medan *endast* används i jakande. I exemplen nedan står de båda adverbena prefokalt till samma huvudord.

(34) En del köper inte enbart aktier noterade på börserna ...

(35) Men handeln var tunn, endast aktier för drygt tio miljarder omsattes.

Det faktum att *enbart* företrädesvis förekommer i anknytning till negation känns logiskt med hänsyn till det starkt inskränkande draget hos adverbet. Däremot prioriteras *endast* i jakande kontext. Också Wijk-Andersson (1991 s. 159) konstaterar att *endast* sällan negeras. *Enbart* däremot kombineras enligt henne i klart större utsträckning med negation. De båda adverbena är inte heller utbytbara mot varandra i exempelkontexten utan att betydelsen yansen förändras.

Ordföljd och felplaceringar vid adverbena *enbart* och *endast* har uppmärksammats av bl.a. Molde (1992 s. 50) och av Grünbaum (2001 s. 87). SAG 4 (s. 154 ff) konstaterar att det fokuserande, obetonade adverbet brukar placeras prefokalt vid det satsled som det fokuserar. Men det finns situationer då bl.a. *endast* kan förekomma i ett läge då det lossnat från det som skall fokuseras. Däremot förekommer *enbart* sällan som lossnad fokuserare. (Wijk-Andersson 1991 s. 127) Ordföljden är problematisk i båda de följande exemplen. I båda fallen placeras adverbet före verbet *arbetar* medan det innehållsmässigt och logiskt borde fokusera det prepositionsuttryck som följer på verbet och som adverbet egentligen hör samman med.

(36) ... huruvida den ska ha en särskild enhet som enbart arbetar med sexuella övergrepp ...

(37) Här finns stödjande kuratorer samt gynekologer som endast arbetar med att säkra spår ...

Wijk-Andersson (1991 s. 134) konstaterar att det är vanligt att fokuseraren precis som i exemplen ovan placeras framför ett verb även om verbets komplement egentligen är det som skall fokuseras. På den plats där adverbena nu står i exemplen är de båda betydelsemässigt utbytbara mot varandra. SAG 4 (s. 154) rekommenderar dock *endast* i en dylik situation. Om adverbena intar sin plats före prepositionsuttrycket, märker man en tydlig betydelseskilnad. Ordet *enbart* har då en starkt inskränkande karaktär, medan *endast* har betydelsen 'bara', 'allena'. Då rör det sig om en s.k. tydlig betydelseskilnad sådan som den Molde (1992 s. 51) talar om.

5. Slutord

Språkbanken ger många exempel där både *enbart* och *endast* används till synes parallellt. Det är ändå inte betydelsemässigt, ibland inte ens funktionellt, egalt vilket av adverbena som skribenten väljer. Även om *enbart* har färre förekomster i Språkbanken verkar det i praktiken att förekomma en överanvändning av adverbet. Den mer inskränkande tendensen hos *enbart* gör det känsligare att använda det. Speciellt restriktionerna för *enbart* vid räkneord och vid mängdangivelser i allmänhet (*få, många, några, en handfull* och adverb som anknyter till mängdangivelser sådana som *cirka, ungefär, drygt*) är tydliga. I anknytning till negation är förekomsterna av *enbart* i de flesta fall funktionella liksom också användningen efter myckenhetsangivande gradadverb som *nästän, så gott som*. *Enbart* fungerar alltså inte prefokalt tillsammans med exakta mängdangivelser men kan ta prefokala myckenhetsangivande gradadverb. *Endast* fungerar prefokalt vid mängdangivelser men de prefokala bestämningarna till *endast* är ofta andra än de till *enbart*. Allt detta kräver en lyhörd språkanvändare och ett utvecklat mönsterminne.

Det finns alltså fall där *enbart* felanvänds, medan den kritiken sällan behöver riktas mot användningen av *endast*. Rubrikens fråga: "Enbart *endast* eller *endast enbart*?" kunde funktionellt och enkelt besvaras med ett "enbart *endast*". Praktiken stöder dock ett svar med både *enbart* och *endast*. Det är skäl att, som Molde förespråkar, bibehålla det mångfasetterade i språket, att kvarhålla alla möjliga uttrycksmöjligheter och att fortsätta att utveckla det mönsterminne som vi som språkbrukare lutar oss mot.

Litteratur

- Andersson, Lars-Gunnar, 2005: Språkkänsla som mönsterminne. I: Björn Melander (huvudred.): Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen. Uppsala. S. 488-497.
- Bonniers svenska ordbok. Utvidgad utgåva. Utgiven av Sten Malmström & Iréne Györki & Peter A. Sjögren. Stockholm 1986.
- Bonniers synonymlexikon. Stockholm 1996.
- Grünbaum, Catharina, 2001: Språkbladet. Stockholm.
- Illustrerad svensk ordbok. Tredje, reviderade upplagan. Stockholm 1983.
- Molde, Bertil, 1992: Svenska i dag. Svar på språkfrågor. Stockholm.
- Nationalencyklopedins ordbok (NEO). Höganäs 1995.
- Ordbok över finlandssvenska folkmål I. Helsingfors 1982.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik 1999: Svenska Akademiens grammatik 1-4. Stockholm.
- Svenska Akademiens ordlista. 13 upplagan. Stockholm 2006.

Svensk handordbok. Stockholm 1970.

Svensk ordbok. Stockholm 1986.

Svenskt språkbruk. Stockholm 2003.

Thorell, Olof, 1981: Svensk ordbildning. Stockholm.

Wessén, Elias, 1960: Våra ord: deras uttal och ursprung. Stockholm.

Wijk-Andersson, Elsie, 1991: *Bara* i fokus. En semantisk-syntaktisk studie av *bara* och dess ekvivalenter i nysvenskt skriftspråk. Uppsala.

Östergren, Olof, 1981: Nusvensk ordbok. Första bandet. Stockholm.

Svenskans glömda grammatikpionjärer

Det finns olika meningar om tiden för den svenska grammatikbeskrivningens födelse. Johannes Bureus har av Hjalmar Lindroth (1911–12) kallats ”den svenska grammatikens fader”. Adolf Noreen lyfter fram Ericus Olai Aurivillius och detroniserar därmed ”det arbete, som ända tills inemot våra dagar allmänt gällt för att vara vår äldsta svenska grammatik: Stockholmskommunministern NILS TIÄLLMANSNS [...] *Grammatica suecana Äller En Svensk Språk- och Skrif-Konst*, Stockh. 1696, där i synnerhet ljudläran flödar af allehanda onyttig lärdom, under det att formläran är jämförelsevis god” (Noreen 1903 s. 198). Aurivillius är upphovsman till *Grammaticæ svecanæ specimen*, ett verk på latin som antagligen förelåg tryckfärdigt 1684 men förblev opublicerat. Hur man ställer sig till dessa kandidater beror nog mest på hur man viktat sina kriterier. Tiällmann har i senare arbeten normalt återtagit sin tätposition bland de svenska grammatikpionjärerna (se t.ex. Wollin 1984, Teleman 2002 s. 68). Han är ovedersägligt mannen bakom den tidigast tryckta grammatiska beskrivningen på svenska av det svenska språket.

Noreen avger emellertid dessutom kvalitetsomdömen. Enligt hans åsikt får Tiällmanns arbete även på dessa grunder stå tillbaka för Aurivillius opublicerade manuskript. Å andra sidan är det sistnämnda alltså bara känt i ett enda handskrivet exemplar och har därför rimligen haft ett begränsat inflytande över den fortsatta grammatiska beskrivningens utveckling. Även bland tryckta verk skulle emellertid ett alternativ till Tiällmanns bok kunna lyftas fram, nämligen *Project, af Svensk Grammatica*, som år 1682 utgavs av Gabriel Wallenius, bibliotekarie i Åbo. Saara Haapamäki (2002 s. 48) noterar: ”Tiällmanns arbete har ofta betraktats som den första tryckta svenska grammatiken som är skriven på svenska, trots att Wallenius arbete kom ut redan år 1682.” Även detta verk underkänns av Noreen (1903 s. 193) som grammatisk beskrivning: ”Namn af ’svensk grammatik’ förtjänar emellertid detta opus näppeligen”. Det hjälper inte att ”den däri meddelade ordlistan med an gifvande af ordens genus” anses vara av ”icke ringa värde”.

Frågan om vem som har förstfödsloren till den svenska grammatiktraditionen är väl i grund och botten en strid om påvens skägg. I de flesta sammanhang är det tillräckligt att med Saara Haapamäki (2002 s. 14) konstatera att ”det dröjde ända till slutet av 1600-talet innan de första svenska gramma-

tikorna kom ut". Som jämförelse hade i Danmark mer än ett halvdussin grammatiska beskrivningar över folkspråket sammanställts före 1600-talets slut, somliga på latin, andra på danska. Tiällmann är också mycket riktigt starkt beroende av framför allt Peder Syvs danska arbeten.

Det är emellertid först Abraham Sahlstedts *Swensk Grammatika* (1769), vilken tänktes korrespondera med *Swensk Ordbok Med Latinsk Uttolkning* (1773), och Anders af Botins *Svenska språket i Tal och Skrift* (1777), som mera motsvarar vad vi idag väntar oss av en grammatisk framställning. Jesper Swedberg märktes i språkdebatten, men han tar det redan då starkt föråldrade bibelspråket, inte samtidspråket, som utgångspunkt för sin normeringsstrategi. Eftervärlden har ofta hyllat Sven Hofs kvaliteter som språkman, men hans mest kända arbeten sysselsätter sig primärt mera med stavningsfrågan än med syntetiserande beskrivning av det grammatiska systemet. I samband med 1700-talets stavningsdebatt gjordes åtskilliga intressanta iakttagelser, men det var sällan som dessa infogades i en sammanhängande grammatisk beskrivning. Sahlstedts lilla grammatik är egentligen det första någorlunda lyckade försöket.

Nu är det naturligtvis inte självklart vad man skall innefatta i begreppet "svensk grammatiktradition". Med den kommentaren avses inget mera djup-sinnigt än att det gör stor skillnad om man strikt tänker sig en grammatisk beskrivning av svenskan, utförd av svenskar och presenterad på svenska, helst i arbeten tryckta i Sverige, eller om man i vidaste mening inkluderar all språkbeskrivning som kan kasta ljus över svenskans grammatiska system – eller om man rentav menar all grammatisk beskrivning som tillkommit i Sverige, oberoende av språk, författarens nationalitet och arbetets egentliga syfte. I det sistnämnda fallet skulle det vara graden av grammatiskt kunnande och språklig medvetenhet i det svenska riket, vid olika tider, som man är ute efter, oavsett vilka som ådagalägger dessa insikter och i vilka sammanhang det sker. Bilden av den svenska grammatiktraditionen får olika framtoning beroende på hur man ställer sig till dessa frågor.

De existerande översikter som återger huvuddragen i den svenska grammatiktraditionen har ofta ett allmänt mål som avgör hur urvalet av behandlade verk utfaller. Noreen tecknar "Den nysvenska språkforskningens historia" i allmänhet och borde därför täcka det mesta. Men i själva verket behandlas en del arbeten egentligen inte alls, trots att de omnämns. Ett exempel är följande (Noreen 1903 s. 199):

Slutligen kan i detta sammanhang lämpligen anföras ett grammatiskt arbete, som på grund af sitt tryckår strängt taget skulle föras till nästa period, nämligen AND. HELDMANS [sic] på tyska affattade, ganska utförliga (340 s. 8:o) *Versuch Einer Schwedischen Grammatica*, Upps. 1738.

Mer sägs inte om verket. Denna grammatik syftar emellertid i första hand till att vara en hjälp för tyskar att lära sig svenska. Som sådan får den ingen vidare uppmärksamhet från Noreens sida, och den har över huvud taget inte funnit någon plats hos Haapamäki (2002). Teleman (2002 s. 67) berör den närmast parentetiskt i sällskap med ett par likartade arbeten:

Under 1700-talet utgavs ett antal läroböcker i svenska för utlänningar (t.ex. Giese 1730, Heldmann 1738, Sjöborg 1796) som på grund av sin målgrupp torde ha haft mindre betydelse för skriftspråkets standardisering (även om de kanske av samma skäl ger en trognare bild av det samtida bruket än de medvetet normativa handböckerna för svenskar).

Av dessa tre 1700-talsförfattare tar Haapamäki upp endast Sjöborg, som ju också var den ende svensken av dem. Skälet till restriktiviteten i Telemans omnämnande av de tre läroboksförfattarna anges direkt i citatet: han skriver ju egentligen den svenska språkvårdens historia, varvid handböcker i svenska för tysktalande blir marginella.

Ändå finns det alltså goda skäl – såsom framgår av den andra parentesens i citatet från Teleman – för exempelvis svenska språkhistoriker att uppmärksamma denna typ av skrifter. Under en tid när det ännu inte etablerats någon stark tradition att för dess egen skull beskriva svenskan grammatiskt kan arbeten av detta slag också ha spelat en avgörande roll i utvecklandet av ett grammatikmedvetande som ännu bara befann sig i sin linda. Allmänt kan man ta för givet att författarna till de olika grammatikorna hämtat inspiration där den stått att finna. Grammatiska beskrivningar kan således rent principiellt ha påverkats av andra, ganska olikartade verk, kanske med ett helt annat grundsyfte. Under alla omständigheter tycks läroböcker avsedda för praktisk språkinläring av växlande skäl nästan alltid diskvalificeras när grammatikhistorien skrivs, trots att de uppenbarligen har med saken att göra. Detta missförhållande kan inte tillfullo repareras här, men resten av artikeln ägnas åt att skissera hur några grammatiska arbeten som hamnat något i skymundan skulle kunna tänkas ha haft ett inflytande på mera berömda verk.

Det skall omedelbart medges att de senast nämnda författarna hör hemma inom tyskundervisningens historieskrivning snarare än någon annanstans. Men de borde också ha sin givna plats i den svenska grammatiska beskrivningens historia i lite vidare mening, oavsett hur de formulerat sina mål. De gör iakttagelser om samtidens svenska som på vissa punkter ingalunda är triviala, och de uttrycker sig om fenomen typiska för svenskan på ett sätt som ibland föregriper långt senare beskrivningar, som blivit mera kända. Så är Albert Gieses grammatik enligt Lillemor Santesson (1990) den första som tar upp *s*-passiv i supinum, och Andreas Heldmann tycks uppfatta huvudverb i infinitiv föregångna av hjälpverb såsom akkusativobjekt, en lösning som

finner sin motsvarighet i nutida analyser (t.ex. Andersson 1993 s. 45). Heldmann kan påvisas vara en föregångsman i flera viktiga avseenden (Gustafsson 1997). Att dessa lärare i moderna språk nått fram till sin insikt just genom sitt kontrastiva perspektiv kan ju dessutom betraktas som ett "modernt" grepp.

Sjöborg och Heldmann

Gustaf Sjöborgs *Schwedische Sprachlehre für Deutsche* (1796) hyllas med rätta av Sven-Göran Malmgren (1991) för sin höga lingvistiska nivå. Malmgren går också systematiskt igenom några av dess förtjänster. Dessa skall inte upprepas här, utan en generell hänvisning till Malmgren (1991) får räcka. Exemplar av Sjöborgs språklära är numera svåra att uppbringa. Detta tyder på att den aldrig blivit särskilt spridd i Sverige. Som svensk grammatik hade den en hopplös uppgift att konkurrera med exempelvis andra upplagan av Anders af Botins *Svenska Språket i Tal och Skrift* (1792), som hölls högt av Svenska Akademien. Boken var ju heller aldrig avsedd att ge en komplett bild av svenska språket utan endast att ge vägledning för tyskar som ville lära sig svenska, såsom framgår av förordet (se äv. Malmgren 1991 s. 155). Författaren själv har således försett andra svenska grammatiker med goda argument för att de skall bortse från hans eget verk.

Möjligen användes Sjöborgs grammatik huvudsakligen i svenskundervisningen på tysk mark; Sjöborg hade ju själv känt behovet av ett sådant arbete i dåvarande svenska Pommern, där han var präst (nära Greifswald – boken utgavs i Stralsund). Ivar Seth (1952) har redogjort för de förvirrade tureerna kring svenskstudiet vid Greifswalds universitet mot slutet av 1700-talet. När den nyligen anlände Thomas Thorild skulle undervisa i svenska språket och litteraturen vägrade han ta sig an språkträningen. Denna kom i stället att skötas av Jacob Wallenius, som egentligen var professor i tyska stilen. 1798 gav denne ut en läsebok med svenska texter och hyste tydligen förhoppningar om att kunna trycka en större "Chrestomathie" (se förordet till hans *Lesebuch*). Det sistnämnda projektet föll av allt att döma på utebliven finansiering, men man kan tänka sig att den planerade läroboken, textantologin samt Sjöborgs grammatik kunde ha blivit ett ändamålsenligt lärobokspaket. Dessutom hade man tillgång till J.G.P. Möllers *Tysk och Svensk samt Svensk och Tysk Ordbok*. Tredje delen av detta verk var en svensk-tysk ordbok av hög klass; den hade ganska nyligen (1790) utkommit i Stralsund – Sjöborg nämner den som en av sina källor (Malmgren 1991 s. 156; om ordboken se Malmgren 1992 och Hannesdóttir 1998 s. 279–300).

Att lyfta fram Sjöborg ur glömskan innebär snarast något slags personlig äreräddning; hans betydelse för grammatiktraditionen förblir ovisst. Några andra relativt okända bidragsgivare har emellertid verkat närmare den svenska grammatikbeskrivningens centrum och kan förväntas ha haft ett visst inflytande. Heldmanns namn har redan skymtat här ovan. Hans *Versuch Einer Schwedischen Grammatica, Fürnehmlich zum Gebrauch Eines Teutschen* (1738), nämns hastigt hos Malmgren (1991 s. 155), som tydligen initierat Rune Gustafssons (1997) utförligare behandling. Gustafsson hävdar att Heldmann i sin svenska grammatik på flera punkter föregriper de iakttagelser som Sjöborg senare dokumenterar och som Malmgren vill se som Sjöborgs egna upptäckter (fr.a. inom syntaxen). Under evighetens synvinkel har det kanske inte så stor betydelse vem som var den absolut förste som påpekade speciella enskildheter i svensk grammatik, men bortsett från att rätt helst skall vara rätt, kan en korrekt attribution ge en fingervisning om vilka vägar inflytandet över tänkandet tagit. I Heldmanns fall kan man då under alla omständigheter konstatera att han själv redan 1726 hade givit ut en tysk grammatik för svenskar, där perspektivet således är det omvända i förhållande till hans senare svenska grammatik. Om Heldmanns svenska grammatik blivit snålt behandlad av eftervärlden gäller detsamma i accentuerad grad för den tyska, som – kanske naturligt – helt nonchalerats då man kartlagt svensk grammatiktradition. Det kan givetvis diskuteras om en tysk lärobok författad av en tysk hör hemma i svensk lärdomstradition, men man kan förutsätta att Heldmann upptäckt en del av de relationer mellan tyska och svenska som han dokumenterat i sin svenska grammatik av år 1730 redan då han utarbetade sin tyska grammatik (1726). Vilka äldre auktoriteter han därvid var påverkad av kan också ha sitt intresse.

Beroendeförhållandena tycks emellertid vara komplicerade. Heldmann kallar sin bok *Grammatica germanica svethisans, Eller Den bästa Genvägen Till Tyska Språket För En Swänsk*. Författarens ödmjukhet – verklig eller spelad – inför uppgiften signaleras av fortsättningen, dvs. författarangivelsen där det med syftning på ”den bästa Genvägen” står ”Wist af Andreas Heldmann”. Han ger alltså diskreta anvisningar om hur svenskar effektivast skall lära sig tyska – han framställer sig inte som upphovsman till en grammatisk analys. Dessutom är det språk som står i fokus tyskan och inte svenskan, vilket också understryks i förordet (jfr nedan om Giese).

Heldmanns lärobok i tysk grammatik gäller givetvis inte svenskan i första hand, men även i denna Heldmanns lärobok avslöjas en del om svenskan genom den jämförelse som i pedagogiskt syfte företas mellan de båda språken. Författaren framför särskilt en del intressanta idéer på det principiella planet. Trots den låga profil som Heldmann håller, skriver han redan här in-siktsfullt om exempelvis fördelarna med det som vi skulle kalla kontrastiva

studier, och därvidlag hör han uppenbarligen till de absoluta pionjörerna (Företal s. 3):

Eljest är inget twifwel / att ju swårheten wid ett främmande Språks lärande / ganska mycket lindras / när man / så ofta det låter sig göra / och till någon uplysning tiänar / det främmande jämförer / och föreställer des likhet med ens Modersmål / eller något annat förr wäl bekant Språk.

Det är detta grepp han avser med ”den Ginaste och Bäste Wägen”, som det står i företalet (s. 4). Han är också explicit uppmärksam på metodfrågor mera generellt:

Företalet Wisar, hwad Methode en Språkmästare hafwer att bruka, wid et främmande Språks lärande och Grammatikaliske reglors sammanskrifwande.

Det är ingen dålig kursvärdering han själv avger (s. 5):

jag kan wisa flere prof af dem / hwilka denna wägen efter min Anwising gått / och i 6. eller 8. weckors tid gjort de framsteg / att de största delen af Språket förstått / tämeligen wäl kunnat skrifwa och tala / samt de nödiga Reglor och Anmärkningar / jämte deras rätta bruk / wäl inhämtat / [...]

Tiliander och Heldmann

För sin tyska grammatik kan emellertid Heldmann ha haft en äldre svensk förlaga, även den i allmänhet förpassad till glömskan. År 1670 lät Swen Tiliander IngemarsSon i Stade trycka sin *Semita transmittens* [...] *Det är: En rätt nyligen upfunnen Geenstijg / Wijsandes huru man behändigt kan Genera i Tyskan fatta/ jämwel alla nödige Reglar/ som en Swensk hafwer at achta/ den Tyskan lära wil. Såsom ock det förnämsta en Tysk i Swenska Språkets lärande nödigt hafwer*, som kom ut i flera upplagor (2 uppl. i Västerås 1672, senare bl.a. i Dorpat 1691 och i Stockholm utan utgivningsår). Tiliander är en av alla de präster som satt avtryck i den svenska språkvetenskapens historia, men incitamentet till hans lärobok i tyska är rent praktiskt. Tiliander föddes 1637, prästvigdes trettio år senare och blev huspredikant hos greve Henrik Horn, som då var guvernör över Bremen och Verden med placering i Stade. Han blev 1677 kyrkoherde i Pjätteryd i Småland och dog 1710 (Virdestam 1929). Då han befann sig på lågtyskt språkområde, kanske delvis också redan under sin studietid, stiftade han bekantskap med verk skrivna av en mängd tyska auktoriteter. Detta framgår inte minst av den explicita bibliografi som han på ett för tiden ovanligt sätt förser sin bok med.

Till de av Tiliander oftast återopade verken hör den tyske språkteoretikern Justus Georg Schottels *Teutsche Sprachkunst* (1641) och *Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Hauptsprache* (1663), Johann Christian Gueintz *Die Deutsche Rechtschreibung* (1645), M. Joh. Bellins *Hochdeutsche Rechtschreibung* (1657) och *Syntaxis Præpositionum Teutonicarum* (1660) samt Johannes Clajus då redan klassiska *Grammatica germanicæ lingvæ* (1578), som kom ut i ständigt nya upplagor. Som Sven O. Henriksson antytt i en opublicerad licentiatavhandling (1960) blandar Tiliander olika tankar från sina lärofäder. Mest påverkad tycks han ha varit av Schottel. Intressant nog finner man även hos Heldmann tydliga spår av Schottels tänkande; om impulserna är direkt eller indirekt förvärvade kan inte säkert avgöras.

Tilianders "Geenstijg" precis som "den bästa Genwägen" hos Heldmann består framför allt i knepet att ta fasta på likheterna mellan de båda språken. Detta får emellertid inte ske på ett oreflekterat sätt. Då blir det så, menar Tiliander, som man oftast kan konstatera bland de svenskar som anser sig kunna tyska, nämligen att de inte är noggranna med detaljerna, varför resultatet blir en styggelse för de tyska modersmålstalarna. En särskild stöttesten utgör substantivens genustillhörighet, en annan de starka verbens omljudsformer. Tiliander försöker göra sin lärobok bidirektionell, så att den även skall kunna tjäna tyskar som vill lära sig svenska. Han bifogar långa listor över "Disconvenientia; Olijka genus medh våre hafwande" och ett "Index anomalorum". Med hjälp av dessa förteckningar är det meningen att den tyske inläraren lättare skall finna sig till rätta med svenskan, i tryggt medvetande om att det mesta trots allt är likt i de båda språken.

Det är inte osannolikt att Heldmann tagit djupt intryck av Tilianders uppläggning, låt vara att Heldmann är långt mera systematisk än föregångaren, bitvis nästan vetenskaplig i modern mening. "Heldmann framhäver starkare än någon annan det svenska språkets likhet med det tyska, och hans metod är framför allt att göra jämförelsen mellan språken", säger Henriksson (1960 s. 41). Språkmästaren trycker också explicit på överensstämmelserna i fråga om substantivens genustillhörighet (Heldmann 1726 s. 16–17; originalets fetstil):

såsom Tyska Språket öfweralt har med Swänskan en mächta stor likhet; så komma de äfwen in *Genere Nominum* med hvarannan merendels öfwerens. Ty må en Swensk såsom en Grund-regel / till att rätt skilja *Genera*, denna följande anse: **De Tyska Substantiva komma öfwerens med de Swenska uti *Genere*.**

Heldmanns grammatik kom ut i flera upplagor, men mot slutet av 1700-talet uppfattades tyskan i hans bok som omodern. Det är väl troligt att också hans svenska text hade blivit ålderdomlig efter 1700-talets långt drivna standardiseringsarbete. Det finns markanta skillnader i språket hos svenskar födda i början av 1700-talet jämfört med dem som är födda under andra hälften av

seklet (se t.ex. Magnusson 2007). Heldmann föddes 1688 i Siebenbürgen, kom till Sverige kort före 1715 och blev språkmästare i Uppsala år 1719. Det är inte förvånande om unga studenter mot århundradets slut tyckte att hans språk var förlegat, både hans tyska och hans svenska.

Publiceringen 1783 av Carl Stridsbergs därefter helt dominerande tyska lärobok bröt Heldmanns inflytande. Många av hans grundläggande idéer byttes i sin motsats. När Heldmann på ett positivt, modernt pedagogiskt sätt vädjar till det kända, exempelvis i genusfrågan, förbereder Stridsberg sina elever på ett ständigt slitgöra: "Ingenting är så svårt, som att veta till vad genus ett ord hör" (citerat efter Henriksson 1960 s. 41). Allteftersom grammatiskt genus upphörde att vara en levande kategori i svenskan, rycktes naturligtvis likheten mellan språken på denna punkt undan som ett möjligt fundament i undervisningen.

Heldmann och Giese

När Heldmanns namn över huvud taget anförs i litteraturen förekommer det ofta tillsammans med Albert Gieses. Detta är naturligt, eftersom dennes *Then Tyske Språkmästaren* utkom 1730, dvs. mellan Heldmanns tyska grammatik (1726) och hans svenska (1739). Även för Gieses del brukar det stanna vid just ett omnämnande. I hans fall är den relativa tystnaden mer motiverad än i Heldmanns; *Then Tyske Språkmästaren* är ett underligt arbete. Författaren hade tänkt sig att den skulle fungera som kursbok i både svenska och tyska; därför presenteras principiellt all resonerande text på båda språken parallellt. Kan Tiliander ha givit inspiration? Ibland bryter systemet samman: information som man hade väntat sig på svenska ges på tyska och vice versa; stundom upphör parallellismen helt. Ändå är Gieses lärobok en märklig prestation. Det omfattande verket kan emellertid inte granskas närmare här.

Antagligen kom det till som ett led i den dröm som privatläraren Giese närde om att få till stånd en "schola illustris" i Stockholm. Ett förslag om att få inrätta en "adlig societet" inlämnades till Kongl. Maj:t i juni 1729 (Hernlund 1882). Någon finansiering av det storstilade projektet lyckades man emellertid inte uppbåda. Dedikationen av boken till alla rikets ständer hade ingen omedelbar effekt. Giese tycks ha varit hängiven sin sak, men efter att i något år ha försökt driva verksamheten med befintliga medel var han tvungen att ge upp. Som plåster på såren fick Giese 1731 i stället privilegium på veckoskriften *Stockholmiske Mercurius*. Någon karriär som grammatiker kan man därefter inte urskilja för hans del.

Hans bok finner heller ingen nåd inför Noreen; denne omnämner Giese endast som utgivare av en fyrspråkig ordlista, *Vocabularium latino-sveco-*

germanico-gallicum (1732). Vad vi ändå kan konstatera är att Giese och Heldmann är de första som nämner vissa grammatiska företeelser i svenskan (Santesson 1990), men om de är oberoende av varandra eller ej kan svårigen avgöras. När det gäller tyskan bygger de uppenbarligen på delvis samma källor, och de har en likartad syn på undervisning i främmande språk, t.ex. betydelsen av aktivt grammatikstudium.

Liksom många av de tidiga grammatiska arbetena bär Gieses en starkt lexikalisk prägel; långa ordlistor för olika syften utökar omfånget betydligt. Man kan lägga märke till att Heldmann i sin grammatik beklagar att det inte finns någon ordbok tillgänglig mellan tyska och svenska (1726 s. 21):

Doch kan man ei aldeles wara säker / det man icke / i brist af ett fullkomligt Tyskt Lexicon, torde hafwa gått förbi ett eller annat Substantivum, som hade under exceptiones bordt införas.

Den tysk-svenska ordbok som Heldmann efterlyser lät vänta på sig ända till 1738, då Olof Lind anonymt gav ut den första upplagan av sin *Teutsch-Schwedisches Und Schwedisch-Teutsches Dictionarium Oder Wörter-Buch*. Man kan fråga sig om det fanns ett samband med Heldmanns svenska grammatik, som publicerades detta år. Till yttermera visso utgavs Linds ordbok i starkt omarbetad upplaga år 1749. Samma år trycktes också Heldmanns grammatik i utökad form, med titeln *Testamente, Til den Swenska Ungdomen, Som är dess sista Arbete på den Tyska Språkkonsten*. Tänkte redan Heldmann i samma banor som senare Sahlstedt, nämligen på en kombination av grammatik och ordbok? Eller ville han bara med sina båda läroböcker helt enkelt komma i fas med den revision av 1724 års skolordning som pågick just mellan åren 1726 och 1738, dvs. tryckåren för respektive grammatik?

En som faktiskt nämner Heldmanns språklära i uppskattande ordalag är Sven Hof (1753 s. 278). Det är inte lätt att nu avgöra vad Hof fäste sig vid, men kommentaren i sig är intressant. Den antyder att språkmästarnas pedagogiska arbeten inte alls var så oviktiga för de äldre svenska grammatikerna som man skulle kunna tro när man läser senare tiders grammatikhistoriska översikter. Läroboksförfattarna var lärda och väl orienterade i den kontinentala facklitteraturen. När Heldmann betonar substantivens genus som en nyckel till språkbehärskning, är detta i samklang med både Tiliander och tyska grammatiker, som ofta förser sina verk med långa listor över genusmarkerade substantiv. Man har tolkat Åbo-bibliotekarien Gabriel Wallenius förteckningar över substantiv ordnade efter genus som ett utslag av att han ville ge studenter med finska som modersmål särskild vägledning. Arrangemanget behöver emellertid inte betyda något annat än att han var väl förtrogen med tidens internationella grammatiktradition. Hans uppgift om att många var osäkra på genus kan lika gärna gälla genuint svensktalande. Före

1700-talets omfattande språkstandardisering är variation det normala. Den reduceras bland annat av just den framväxande grammatiktraditionen.

Denna artikel bygger på forskning som delvis finansierats av Svenska Akademien och Vetenskapsrådet. För tips om Sven O. Henrikssons licentiatavhandling och hjälp med förmedling av denna skrifts innehåll riktas ett hjärtligt tack till Gustav Korlén och Gunnar Magnusson, tidigare verksamma vid Tyska institutionen vid Stockholms universitet. Erik Magnusson, som för närvarande bl.a. bedriver forskning kring svenskstudier utomlands i äldre tid, har varit en uppslagsrik samtalspartner.

Litteratur (Arbeten som anförs med titel i texten upprepas inte här.)

- Andersson, Erik, 1993: Grammatik från grunden. En koncentrerad svensk satslära. (Språkvårdssamfundets skrifter 24.) Uppsala.
- Gustafsson, Rune, 1997: Heldmanns Versuch einer Schwedischen Grammatica – en kontrastiv grammatik från frihetstiden. I: Svenska som andraspråk och andra språk. Festskrift till G. Tingbjörn utg. av A.-B. Andersson m.fl. Göteborgs universitet: Institutionen för svenska språket. S. 111–120.
- Haapamäki, Saara, 2002: Studier i svensk grammatikhistoria. Åbo.
- Hannedóttir, Anna, 1998: Lexikografihistorisk spegel. Den enspråkiga svenska lexikografins utveckling ur den tvåspråkiga. (Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning 23.) Göteborg.
- Henriksson, Sven O., 1960: Tyskundervisningen i Sverige. Historisk studie med särskild hänsyn till metodiska synpunkter på undervisningen i främmande språk. Licentiatavhandling framlagd för seminariet i tyska språket vid Kungl. Universitetet i Stockholm ht 1960. [Dupl.]
- Hof, Sven, 1753: Swänka Språkets Rätta Skriftsätt. Stockholm.
- Hemlund, Hugo, 1882: Bidrag till den svenska skollagstiftningens historia under partidehvarvet. 1718–1809. Bil. VI. Stockholm.
- Lesebuch für Deutsche Anfänger in der Schwedischen Sprache 1798. Hrsg. von Jacob Wallenius. Greifswald.
- Lindroth, Hjalmar, 1911–12: J. Th. Bureus, den svenska grammatikens fader. Lund.
- Magnusson, Erik, 2007: Gränsöverskridande koordination. Syntaktisk förändring i äldre svenska. (Acta Universitatis Gothoburgensis: Nordistica Gothoburgensia 28.) Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran, 1991: Gustaf Sjöborgs Schwedische Sprachlehre für Deutsche och den svenska grammatiktraditionen 1750–1815. I: Studier i svensk språkhistoria 2. Utg. av Sven-Göran Malmgren & Bo Ralph. (Acta Universitatis Gothoburgensis: Nordistica Gothoburgensia 14.) Göteborg. S. 154–164.
- Malmgren, Sven-Göran, 1992: German-Swedish Lexicography in 18th Century Pomerania. I: Symposium on lexicography V. Proceedings of the Fifth international symposium on lexicography May 3–5, 1990 at the University of Copenhagen. Ed. by K. Hyldgaard-Jensen and A. Zettersten. (Lexicographica. Series Maior 43.) Tübingen. S. 201–216.

- Noreen, Adolf, 1903: Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning. Första bandet. Lund.
- Santesson, Lillemor, 1990: När passivt supinum blev accepterat av grammatikerna. I: Svenskans beskrivning 17. Åbo. S. 315–325.
- Seth, Ivar, 1952: Universitetet i Greifswald och dess ställning i svensk kulturpolitik 1637–1815. Uppsala.
- Stridsberg, Carl, 1783: Lärobok för Begynnare i Tyska Språket. Stockholm.
- Teleman, Ulf, 2002: Ära, rikedom & reda. Svensk språkvård och språkpolitik under äldre nyare tid. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 85.) U.o.
- Virdestam, Gotthard, 1929: Växjö stifts herdaminnen. Tredje delen. Sunnerbo och Norrvidinge. Växjö.
- Wollin, Lars (red.), 1984: Tiällmannstudier. (Nordlund. Småskrifter från Institutionen för nordiska språk i Lund 4.) [Dupl.]

”Jag spugglade ut på mellandäck” Om finlandismer i Hugo Bergroths tidiga korrespondens

Hugo Bergroth (1866–1937) var en flitig och samvetsgrann brevskrivare. Det hade han tydligen ärvt av sin mor, för de två förde en omfattande korrespondens åtminstone under 1880- och 1890-talet. Till all lycka sparade modern Hugos brev, och tack vare hans svärdotter Aune Bergroth finns de nu i Hugo Bergroth-sällskapets arkiv, deponerat i Svenska litteratursällskapets arkiv. Det är fråga om flera tiotal brev, de flesta på cirka fyra sidor, och de berättar framför allt om Bergroths göranden och låtanden under hans resor i ungdomen. Inför den här lilla studien har jag främst tittat på brev dels från sommaren 1885, då Bergroth som 19-åring var informator hos en familj Rosenlew i Vesilax, dels från vårvintern 1890 då han studerade i Uppsala. Ett par brev från Åland sommaren 1889 ingår också i materialet.

Det som framför allt slår en när man läser breven är att de är så väl skrivna, med prydlig handstil, nyanserat språk och intressant innehåll. Visst blir man lite nostalgisk: i dag, 120 år senare, finns det inte många nyblivna studenter som formulerar sig så drivet.

Att jag har valt att ta fasta på finlandismerna i Hugo Bergroths korrespondens kan därför synas djupt orättvist. Men tanken är naturligtvis inte att chikanera den store språkvårdaren, utan att visa att många av de finlandismer han tar upp i sin bok *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift* (första upplagan 1917, andra 1928) var en integrerad del av den dåtida svenskan i Finland, också inom den bildade klassen. De språkliga drag jag tar upp här är klassiska finlandismer som behandlas i *Finlandssvenska* (jag har utgått från andra upplagan 1928).

När jag första gången läste Bergroths brev från Uppsala såg jag för mig hur han under sin vistelse där blev uppmärksamgjord på sina finlandismer av till exempel sin lärare Adolf Noreen, som han flera gånger nämner. Jag tänkte mig att han för Noreen berättade om samma saker som han skriver om i breven till sin mor, och att Noreen vänligt sa ungefär ”Vad intressant, kändidaten, så kan vi inte säga här i Sverige”. Men ingenstans i breven antyder han några diskussioner om finlandismer eller finlandssvenska, och till exempel

hans användning av *skild* i den finlandssvenska betydelsen fortsätter också efter det han träffat Noreen och sina andra lärare. Det bevisar naturligtvis inte att sådana diskussioner inte fördes, och med säkerhet blev han redan i Uppsala medveten om de finlandssvenska avvikelserna från riksspråket.

Främst var det väl i varje fall Bergroths forskningsbesök i Lund 1910, 1911 och 1912 som befäste hans intresse för och kunskap om de finländska provinsialismerna. Det kom till uttryck bland annat i hans artiklar i fyra på varandra följande nummer av Svenska folkskolans vänners kalender, åren 1910–1913. De tre första hade rubriken *Skriv ditt svenska modersmål riktigt!*; i den fjärde hade "Skriv" bytts ut mot "Bruka". Artiklarna kan ses som ett förstudium till livsverket *Finlandssvenska*.

"I par timmars tid"

Den oftast förekommande finlandismen i den tidigaste korrespondensen är *par* utan obestämd artikel: "Första dagen i synnerhet fingo vi i par timmars tid blåsa av alla krafter för att få kaffe kokadt." (27/5 1885).

I *Finlandssvenska*, § 143, står det så här:

Obestämda artikeln bör utsättas i följande fall, där vi vanligen utelämnar den: framför *par*, i betydelsen "två à tre", "några få"; exx.: "jag stannar här par dagar", "en par år gammal gosse", "par tre ord", "han tog par steg", --- högsv. ett par dagar, en ett par år gammal gosse, ett par tre ord, ett par steg ---. (Bergroth 1928, s. 99)

I en fotnot konstateras att "*Par* i denna bet. har snarast karaktären av räkneord, icke av substantiv, vilket förklarar artikelns utelämnande hos oss."

Ytterligare exempel från breven:

Han kom hem för par veckor sedan ... (3/8 1885)

I nästa bref får Mamma höra litet om bröllopet, så mycket som ryms på par ark postpapper. (9/8 1885)

Ossis bref, skrivet par dagar efter mitt. (20/6 1889)

Den här finlandismen torde vara relativt sällsynt i dagens finlandssvenska språkbruk. Om det beror på Bergroths och språkvårdens insatser eller inte kan ingen säga med säkerhet.

”Till allra först”

Den oftast förekommande provinsialismen i fråga om användningen av *till* – och därtill en absolut finlandism – är emellertid uttrycket *till först*, *till allra först*. Högssvenskan har aldrig prep. *till* framför *först*, och har aldrig haft det; det heter undantagslöst: *först*, *allra först*. Däremot är *till sist* ett mycket vanligt uttryck i högsspråket. (Bergroth 1928, s. 154)

I ett av de första breven från Ilois i Vesilax (5/7 1885) skriver Bergroth: ”Till allra först vill jag tala om min ekipering”. (Ekiperingen var för övrigt ett kärt tema för den nittonårige Bergroth, och inte minst klädseln på det ovan nämnda bröllopet som han blev bjuden till var föremål för långa utläggningar.)

Prepositionsanvändning och det förestående bröllopet handlar det också om när Bergroth i ett av de tidigare nämnda breven (3/8 1885) skriver ”jag antar näml., att han berättat åt mamma om lysningen”. Den välkända finlandismen ”berätta åt” behandlas relativt mildt i *Finlandssvenska*: ”Ytterst allmän hos oss är konstr. *berätta något åt någon*: ’han berättade *åt* alla, att ...’, högsv.: *för* alla; ’har han berättat sin historia *åt* dig?’ ’Inte *åt* mig, men *åt* min man’ högsv.: *för* dig; inte *för* mig, men *för* min man.” (s. 155)

Ytterligare ett finlandssvenskt prepositionsbruk förekommer i korrespondensen från 1885, nämligen tidsangivelsen ”i söndag”: ”... så att i söndag kommer jag äntligen hem efter elfva veckors frånvaro”. Men den finlandismen (motsvarande riksspråkets *på söndag*) tas inte upp i *Finlandssvenska*.

”Jag skrann nedåt fötterändan”

Ångbåtsresan till Stockholm, när Hugo Bergroth i början av januari 1890 var på väg till Uppsala, var allt annat än angenäm:

Natten på Express var förfärlig i anseende till blåsten och sjögången. Jag låg så stilla som möjligt i hytten, men båten rullade så att jag altjämt skrann nedåt fötterändan. De som hade sina bäddar på andra leden, duntade alt med ens i golfvet vid de väldiga öfverhalingarna. Ingen sömn kom naturligtvis i fråga. Jag redde mig med kvälningarna till kl. 7.20 på morgonen, då jag satte mig vid hyttddörren och spugglade ut på mellandäck. Ganska matt, när vi kommo i lä om Sandhamn (kl. 9½). Vågorna gingo stundom öfver fartyget, så att det smattrade öfver huvudet på en. På morgonen var hela båten isbetäkt. (21/1 1890)

Finlandismen ”i anseende till” nämns inte i *Finlandssvenska*, men däremot den besläktade ”i avseende å” som föreslås ersatt med *med avseende på*.

Finlandssvensk ordbok (af Hällström–Reuter 2000) föreslår *med hänsyn till eller med tanke på* som ersättning för ”i anseende till”.

Om verbet *skrinna* säger Bergroth i *Finlandssvenska* ”i Sverige numera statt i utdöende, men hos oss ytterst allmänt brukat, dels i betydelsen *glida* (t.ex. ’duken hade *skrunnit* ned från axlarna’), dels, och oftare, i bet. *åka skridsko* och *åka kälke*; *skrinna* = *åka skridsko* o.s.v. är ett bekvämt och gott uttryck, vars utdöende i högspråket vi måste beklaga” (s. 205). Preteritumformen *skrann* (i dagens riksspråk *skrinnade*) tycks däremot ha varit allmänt svensk på den tiden.

Ordet ”fötterändan” pro *fotändan* är främmande åtminstone för dagens svenska. Någon finlandism är det knappast fråga om; åtminstone har det aldrig figurerat i listor över finlandismer. Däremot finns verbet ”*dunta*” nämnt i *Finlandssvenska* i avsnittet om uttal: ”Ovårdat är *dunta* för högsv. *dunsa*” (s. 38). Och ”spuggla” finner vi under rubriken *Beteckningar för ”dåligt leverne*”: ”*spuggla*, högsv. *spy*; verbalsubst. *spuggel*, n., motsvaras av högsv. plur. *spyor*” (s. 330).

Dubblett med skild ingång

Som jag antydde tidigare använder Bergroth flitigt i sin korrespondens *skild* i den finlandssvenska betydelsen ’särskild, separat, egen’. När han och hans reskamrat K.J. Hagfors anlant till Uppsala fick de efter en tids letande en bostad i centrum av staden vid Fyrisån:

I dag på morgonen flyttade vi in till det kvarter vi lyckats erhålla och där jag nu skrifver, d.v.s. hos löjtnant Rossander; här ha bl.a. Setälä och Mikkola bott den tid de varit i Upsala. --- Vi ha en dubblett med skild ingång och hvars en port- och tamburnyckel. (21/1 1890)

I *Finlandssvenska* behandlas *skild* och *särskild* ”för vilkas rätta betydelse och användning vi icke ha öra” i ett långt avsnitt på över tre sidor. Bland de många exemplen på när man ska använda *särskild* och inte *skild* nämns uttryckligen ”ett rum med *särskild ingång* (vanligen: med *egen* ingång)”.

En vecka efter det första brevet med beskrivningen av överfarten och av den nya bostaden skriver Bergroth lite mer om hur svårt det först var att hitta en lämplig bostad. Ett av problemen var att ”öfverallt skulle man --- träffa skildt avtal om städning etc.” Men allt gick ju bra, och ytterligare ett par veckor senare skriver han om måltiderna: ”Vid middagen är dukadt ett skildt smörgåsbord”. (10/2 1890) Vid det laget vet vi att han hade träffat sina professorer och lärare Noreen och Lundell, och man tycker att han skulle ha berättat om sina erfarenheter också för dem, men tydligen har de inte

kommenterat hans bruk av *skild*. Lundell tog för övrigt emot dem ”och pratade länge om ett och hvarje”:

En mycket allmän finländsk (och norrbottnisk) fras är *ett och varje*. Exx.: ”Han sysslar med *ett och varje*”. ”Hon berättade mig *ett och varje* från stora världen”. Högspråket känner blott uttrycken *ett och annat* och *litet av varje*. Den provinsiella frasen är förmodligen en kontamination av dessa tvenne uttryck. (Bergroth 1928, s. 199)

Klotta bort pengar och överlämna paket

Under rubriken ”Verb som uttrycka lättja, håglöshet, slarv, slöseri m.m. liknande” skriver Bergroth i *Finlandssvenska* så här:

I samma bet. som *rådda* använda vi stundom också det finländska dialektordet *klotta*; men oftare begagnas detta i sina primära betydelser, motsvarande dels. högsv. *plaska* (med händerna i vatten), dels, särskilt i förbindelsen *klotta ned*, högsv. *slaska (ned)*, *smeta (ned)*, *solka* l. *söla (ned)*. – Väsentligen likabetydande med *klotta* i dessa senare bemärkelser är det finländska *sotta*. (s. 329)

I ett av sina första brev från Uppsala berättar Bergroth om ett kort besök i Stockholm, och där använder han *klotta* i en betydelse som varken motsvarar *rådda* (som enligt stycket före det ovan anförda närmast motsvaras av *röra ihop*, *blanda ihop*) eller *sotta*. Innebörden är snarast ’slarva’ eller ’slösa’:

Det var också det enda jag tittade på (invändigt) i Stockholm --- ty först och främst var det mindre trefligt att gå ensam omkring öfveralt, och för det andra ha Hagfors och undert. visligen beslutit att klotta bort pengar i Sthlm först i vår, då man får se huru mycket som finnes kvar af den varan, och då naturen är vackrare. (28/1 1890)

I dagens finlandssvenska är *klotta* i betydelserna ’röra ihop’ och ’slarva (bort)’ enligt min bedömning föråldrat. Däremot lever det förstås i högsvensklig välmåga i betydelsen ’slaska, smeta’.

Under tiden för Uppsalaresan var Hugo Bergroth extraordinarie amanuens vid Universitetsbiblioteket, och det var uppenbarligen i den egenskapen som han hade fått i uppdrag att överlämna ett paket med almanackor till överbibliotekarien Klemming vid Kongl. biblioteket.

Torsdagen den 23dje var jag inrest till Stockholm för att lämna Bolins paket och bref till Klemming.

Under kolossalt djupa bugningar närmade jag mig den långlockige & långskäggige K., som tronade majestätiskt i sin väldiga stol. Han fick paketet, öppnade det och såg mycket ordentligt genom alla almanackorna utan att säga ett ord." (28.1.1890)

Formen *pakett* nämns i *Finlandssvenska* som ett exempel på oriktig stavning föranledd av avvikande kvantitet i uttalet: "Mycket ofta stava vi även oriktigt *knappra* för *knapra*, *pakett*, *rakett*, *stakett*, *pikett* för *paket*, *raket* o.s.v." (s. 53) Alla de här formerna kan i dag betraktas som utdöda i finlandssvenskan, möjligen med undantag för *knappra*, som fortfarande för det mesta uttalas med kort *a* även om stavningen med två *p* är relativt ovanlig.

Tre klassiker

Den generation som jubilarer Erik och jag själv tillhör lärde sig redan i skolan att bestämd form av *papper* är *papperet* och att formen *pappret* är en finlandism. Så står det också i *Finlandssvenska*: "Däremot bör *e* uttalas – och skrivas – i *general* (icke *genral*), *paletå*, samt åtminstone skrivas i *papperet*, *papperen*" (s. 43). Att *pappret* tas upp som en även-form redan i 11 upplagan av Svenska Akademiens ordlista (1986) och att den formen i dag de facto är mer frekvent än *papperet* också i Sverige (259 000 mot 173 000 på site:se enligt Google) visar att finlandssvenskan i detta avseende har varit en föregångare.

Samma brev som exemplen ovan är tagna ur avslutas med följande rader:

Som endast några rader återstå af pappret, slutar jag här med många hälsningar till hemmet och bekanta. Jag tror jag glömde nämna att löjtnant Rossander, mycket treflig, kom hem från Stockholm i söndags. Farväl nu åter på en vecka. Mammars Hugo. (28/1 1890)

I ett senare brev från Uppsala (21/4 1890) skriver den vid det laget allt fattigare Bergroth "Jag väntar endera dagen ett byke, som dock är litet, hvarför jag antager att mina 1:60 räcka till." Ännu i dag tvättar nästan alla finlandssvenskar *byke* och hänger *byket* på tork, trots Hugo Bergroths och andra språkvårdares försök att få oss att tala om *en byk*, *byken*, *bykar* eller ännu hellre *tvätt*, *tvättkläder*:

Neutrum *byke* är hos oss ännu den allmänna beteckningen för "klädsvätt" och "tvättkläder". I högspråket däremot tillkommer denna betydelse numera endast maskulinum *byk*, pl. *bykar* (jfr ovan § 68), och *byke* har uteslutande bet. "slödder", "pack", "patrask". (Bergroth 1928, s. 178)

Den välkända finlandismen *en nummer*, pl. *numror* (i riksspråket *ett nummer*, pl. *nummer*) förekommer minst tre gånger i Bergroths korrespondens när han hänvisar till olika nummer av tidningar: "Om mamma ej har alla numror i behåll, så spara ändå så många som möjligt" (24/8 1885), "Om Enos brev skulle ingå i Hufvudstadsbladet, vore det trefligt att få veta nummern" (8/7 1889), "Jag såg att den fanns kvar i de numror jag fick" (18/3 1890).

I *Finlandssvenska* nämns den-genus för *nummer* och pluralformen *numror* på ett par ställen (s. 61, 67–68), och betecknas som provinsiella former som även förekommer i Sverige. Detta får stöd av Svenska Akademiens ordbok, som ger dessa former beteckningen "utom i Finl. numera bl. ålderdomligt l. starkt bygdemålsfärgat" (SAOB på webben).

Min uppfattning är att *en nummer* och pluralformen *numror* numera också i finlandssvenskan kan betraktas som föråldrade former som blir allt sällsyntare, åtminstone i skrift. På finländska webbsidor (site:fi) ger Google drygt hundra belägg på *numrorna* mot nästan 17 000 på *numren*.

Några slutreflexioner

En intressant fråga som spontant dyker upp är hur en nybliven student från Helsingfors respektive en som har studerat nordiska språk några år skulle uttrycka sig i dag om han skrev brev till sin mor, och framför allt vilka slags finlandismer som skulle förekomma i hans texter. Problemet är förstås att sådana brev inte längre förekommer i praktiken. Men det finns ju texter inom andra genrer på en någorlunda motsvarande stilnivå (privat och personlig men ändå inte så talspråklig som t.ex. i sms).

Min uppfattning (stödd av några kollar på webben) är att omkring hälften av de Bergrothska finlandismerna kan betraktas som mer eller mindre utdöda åtminstone i skrift. Jag tänker framför allt på *par* utan artikel, *dunta*, *klotta bort*, stavningen (och uttalet) *pakett* och det byråkratiskt lydande *i anseende till*. Också *spuggla/spugla* verkar praktiskt taget utdött åtminstone i skrift, även om det förekommer några få belägg på en webbplats för småbarnsföräldrar (www.mammapappa.com). Också *skrinna* i andra betydelser än åka skridsko torde börja bli sällsynt, och *en nummer* pl. *numror* förekommer förhållandevis sällan i skrift (se ovan).

Däremot kan jag gott tänka mig att en nybliven student, och kanske rentav en nordist före kursen i språkvård, ännu i dag använder finlandismer som *till*

först, skild ingång, byke och ett och varje. Och formen *pappret* håller som sagt på att ta över även i Sverige.

Vi väntar fortfarande på den stora undersökningen av hur det har gått med de finlandismer som behandlas i Hugo Bergroths *Finlandssvenska*. Har finlandismerna blivit färre eller fler?

Material

Hugo Bergroths brev till modern Charlotta Christina, f. Barcker. Hugo Bergroth-sällskapet arkiv, deponerat i SLS arkiv.

Litteratur

Bergroth, Hugo, 1928: *Finlandssvenska. Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Andra, reviderade och tillökade upplagan. Helsingfors.

af Hällström, Charlotta och Mikael Reuter, 2000: *Finlandssvensk ordbok*. Helsingfors.

Reuter, Mikael (under tryckning): *HUGO BERGROTH (1866–1937)*. Språkvetare och språkvårdare. Biografiskt lexikon för Finland.

Svenska Akademiens ordbok på webben (<http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>)

Svenska folkskolans vänners kalender, årgångarna 1910, 1911, 1912, 1913.

Blir det kaos, om man inte följer reglerna? Några observationer av finska gymnasisters tal

1. Inledning

I *My Fair Lady*, som baserar sig på Bernard Shaws pjäs *Pygmalion*, försöker fonetikprofessor Henry Higgins förvandla Eliza, den smutsiga blomsterflickan ur slummen, till en hertiginna. Professorn är medveten om att experimentet lyckas endast om Eliza orkar öva flitigt:

Eliza! Jag vet att du är trött. Jag vet att ditt huvud värker. Jag vet att dina nerver är spända strängar. Men tänk på vilket mål du strävar mot! Tänk på vad det är du kämpar för! Ditt språks glans och storhet. Det dyrbaraste vi äger. Diktarnas syner, filosofernas tankar finns gömda i det. Det är den erövringen du ska göra, Eliza. Och du kommer att göra den. Vi försöker igen. (Lerner 1959 s. 71)

Det är inte lätt för Eliza att lära sig att uttala vårdad engelska. Varje språkinlärare och språklärare vet av egen erfarenhet att det krävs goda nerver och tålmod. Om man vill nå goda språkkunskaper måste man öva.

Svenskundervisningen i skolan har flera viktiga syften. Ett av dem är att eleverna tillägnar sig sådana muntliga färdigheter att de kan uttrycka sig begripligt och göra sig förstådda i olika talsituationer. I undervisningen ingår att eleverna lär sig att samtala om egna erfarenheter och diskutera aktuella händelser. I språkundervisningen ingår även grammatiska studier, som skall bidra till elevernas språkliga säkerhet, med andra ord tjäna det praktiska syftet att eleverna skall kunna uttrycka sig någorlunda korrekt i tal.

Det är klart att talet alltid innehåller störningar. Det är i värsta fall möjligt att meddelandet missförstås och informationen inte uppnår avsedd effekt. Vilka grammatiska brister är sådana att lyssnaren reagerar negativt på dem? Vilka felaktigt bildade uttryck och konstruktioner är störande? På vilka grammatiska konstruktioner borde "dagens Elizor" koncentrera sig?

2. Syfte, material och metod

Syftet med denna artikel är att redogöra för sådana språkliga felaktigheter i finska gymnasisters tal som ger ett slarvigt intryck och som ger upphov till missförstånd. Det material som ligger till grund för denna studie består av inspelningar, som gjordes i ett gymnasium i Uleåborgs län hösten 2005 och våren 2006. Både första årets gymnasister och abiturienter, som läser svenska som främmande språk, medverkade. Materialet omfattar sammanlagt elva par- och gruppdiskussioner, där diskussionsämnena varierar från framtidsplaner till fritidsaktiviteter. De svenska samtalen, som var arrangerade, spelades in på kassettband. När man talar, kompletterar man talet med gester och miner. Dessa icke-verbala signaler beaktas emellertid inte i detta material, eftersom samtalen inte videoinspelades.

Transkriberingen har gjorts i enlighet med skriftspråkskonventionen. I denna uppsats koncentrerar jag mig på grammatiska frågor, inte på hur de enskilda ljuden har uttalats, fast brister i uttalet ofta är mer än skönhetsfel. Uttalet är en viktig del av språkbehärskningen, och ett avvikande uttal kan verka mycket störande i de inföddas öron.

Jag har tillsammans med mina studerande vid Uleåborgs universitet analyserat dessa inspelningar och funderat på vilka grammatiskt avvikande konstruktioner som mest stör kommunikationen och irriterar mottagarna. Metoden i undersökningen är närmast beskrivande.

3. Varför grammatik?

Främmandespråksundervisningen består av olika moment. Eleverna har hör- och talövningar samt läs- och skrivövningar. Under lektionerna övar de in ord, grammatiska strukturer och bekantar sig med målspråkets samhälle och kultur.

Hur pass viktig är grammatiken i språkundervisningen? Har man någon nytta av grammatikstudier? Lars Fant (2001 s. 42–43) har i artikeln *Att lära språk är inte bara att lära ordförråd och grammatik* diskuterat om ordförråd och grammatik är lika viktiga i språkundervisningen. Han konstaterar att vi troligen blir förstådda om vi kan enstaka ord, men inte klarar grammatiken. Men om vi inte hittar orden, blir vi knappast förstådda, om man inte räknar med gester och kroppsspråk. På basis av detta kan man påstå att ordförrådet är viktigare än grammatiken. Fant (2001 s. 43) betonar ändå att ”för att din motpart ska bli övertygad om att du verkligen säger rätt sak i rätt sammanhang hjälper det om du har satt dina ord i en grammatiskt acceptabel struktur”.

Birgitta Abrahamsson och Erik Andersson (1984) har motiverat gymnasister att läsa grammatik i läroboken *Språkets struktur*. De konstaterar att "Grammatiken ger oss en översikt över de konstruktioner som vi har till vårt förfogande. Genom att studera dem kan vi bättre variera vårt språk och välja ett lämpligt uttryck. Grammatiken kan t.ex. hjälpa oss att välja enklare och tydligare uttryck än vi annars skulle använda." (Abrahamsson & Andersson 1984 s. 9) Med hjälp av grammatiska studier kan man med andra ord effektivisera färdighetsträningen.

Det har i flera studier konstaterats att det talade språket är mänsklighetens mest grundläggande kommunikationssystem. Talspråket är primärt, medan skriftspråket är sekundärt. Ändå är det vanligt att de studier som beskriver språkets struktur bygger på skriftspråket, vilket även innebär att talspråket studeras genom skriftspråket. (Dahl 2000 s. 14, Anward & Nordberg 2005 s. 5) Skrift och tal är ändå inte samma sak. Talet kännetecknas av spontanitet och redundans, utrop och uppmaningar samt av felsägningar och omtagningar. Detta påverkar förstas talspråkets grammatik. (Liljestrand 1986 s. 52–54) Margareta Westman (1999 s. 109–110) talar å ena sidan om den övergripande svenska grammatiken, som gäller både skrift och tal, å andra sidan om den grammatik som gäller skriften och det svenska standardspråket. I talspråket är det således möjligt att talarna följer regler som avviker från standardspråkets regler. Hon betonar att de grundläggande reglerna ändå är desamma; annars skulle kommunikationen inte lyckas.

4. Stötestenar i svenska språket

De felaktigt bildade uttryck och konstruktioner som uppfattades speciellt störande av de studerande som analyserade materialet berörde ordföljd, ordböjning, kongruens och syftning. Andra grammatiska moment som diskuterades flitigt av universitetsstuderandena var den rätta användningen av pronomen och prepositioner.

Behärskning av elementära regler för ordföljd krävs för att kommunikationen skall lyckas (se exempelvis Tingbjörn 1994 s. 159). Avvikelser från ordföljdsreglerna var ett vanligt problem för gymnasisterna i materialet:

- (1) nu jag har en bru tröjan och blå byxor
- (2) när vi kommer till Grekland vi ska ta buss till hotellet

Ett frekvent fel var att dessa finskspråkiga språkinlärare använde rak ordföljd i en huvudsats i stället för omvänd ordföljd. Finskan behåller till skillnad från svenskan ordföljden subjekt – predikat – objekt även när satsen inleds med ett adverbial, vilket troligen förvirrar dessa språkinlärare (se även Haagensen

2005 s. 93–94). De ovan nämnda utdragen låter osvenska och irriterar, men förhindrar knappast förståelsen.

Ordföljden i svenskan uttrycker olika satsgrammatiska funktioner, vilket bland annat innebär att den signalerar om satsen är ett påstående eller en fråga. Ordföljdsproblem kan i sådana fall störa eller till och med förstöra kommunikationen. Det som gymnasisterna ändå behärskade oväntat bra var ordföljden i frågesatserna. Detta gällde speciellt korta frågeordsfrågor, som endast innehöll några satsdelar, men även andra korta frågor:

- (3) vad heter din hund?
- (4) hurdan är en bra vän?
- (5) har du några djur hemma?

Ordföljdsreglerna för frågesatserna har automatiserats, eftersom de är sådana meningar som systematiskt övas i skolan; den ena frågar och den andra svarar. Eleverna har lärt sig dessa konstruktioner utantill. När frågorna däremot blev längre och mer komplicerade uppstod problem:

- (6) hur gammal man måste vara att gå till internationella arbetsläger för unga?

Typiskt för materialet var att huvudsatserna var mycket frekventa och att endast några bisatstyper förekom i gymnasisternas tal. Gymnasisten, i det första exemplet nedan, var inte säker på ordföljden i *eftersom*-satsen och upprepade för säkerhets skull negationsordet efter predikatet. I *att*-satserna använde talarna huvudsatsens ordföljd (se exemplen 7–9):

- (7) jag tycker att vad den band gjorde var dum eftersom de inte berättade inte till Tarja Turunen rakt att de ska inte vara tillsammans
- (8) hem är viktigt för mig när jag flyttade till min egen lägenhet lägenhet mamma sade att jag kan aldrig alltid komma hem
- (9) jag tycker att det är inte så viktigt också

Reglerna för bisatsordföljd följer sin egen grammatik i tal och i skrift. I dagens svenska används ju huvudsatsens ordföljd i vissa typer av bisatser, speciellt *att*-satser. Oftast är det fråga om ett citat, som inleds med ett adverbial, ofta med en adverbial bisats. Enligt Svenska Akademiens grammatik (SAG 4 s. 537–538) är huvudsatsordföljden i *att*-satserna speciellt vanlig i talspråket, dock är den inte helt främmande för skriftspråket heller (se även Språkriktighetsboken 2005 s. 297). Man kan nog anta, att gymnasisterna inte är medvetna om de speciella reglerna för *att*-satserna, utan att de endast tillämpar de regler som förekommer i finskan eller i svenska huvudsatser.

Problem med ordböjningen ger ett slarvigt intryck. I materialet gällde detta speciellt verb och adjektiv. I korta repliker var det inte svårt att förstå vad

talaren menade, men dessa fel visade klart och tydligt att gymnasisterna inte lärt sig de rätta formerna eller inte orkade koncentrera sig på de rätta suffixen. Ett typiskt fall var att gymnasisten böjde verbet enligt den första konjugationen, som omfattar flest verb i svenskan (Hultman 2003 s. 157):

(10) tyckade du om dem?

(11) jag inte tycker den här tröjan jag köpade

Den första talaren ovan behärskade inte – åtminstone inte i spontant tal – böjningen av verbet *tycka*, medan den andra inte behärskade böjningen av verbet *köpa*. Vid adjektivkompareringen utnyttjades även den vanligaste komparativändelsen *-are*:

(12) kan jag har mera färgerna och storare tröjan?

Adjektivet *stor* som kräver suffixet *-re* och dessutom omljud är inte det lättaste adjektivet för en gymnasist att komparera.

Följande utdrag illustrerar hur svårt det kan vara att använda de rätta formerna. Reglerna har inte automatiserats och de olika formerna har ingen ordning. Det är ju väntat att gymnasisterna i teorin lärt sig att behärska kongruensreglerna för nominalfraser, exempelvis att de framförställda attributen rättar sig efter huvudordets numerus och genus, och vilken form predikatsfyllnaden har:

(13) A: men jag tycker att billig things är billig saker är dåligt eftersom de har inte några de är så dåligt

B: jag tycker att i dyra sakerna bara i det kostar det bara att de är så, så känd och att det bara kostar i det inte den saker själv

A: jag vill köpa dyrare sakerna mycket bättre än billigt saker eftersom eftersom de är bättre dyrare är bättre än billigt

B: jag inte tycker så

De adjektivformer som gymnasisterna i utdraget ovan använder är i och för sig korrekta svenska former, men de används inte i rätt sammanhang. Lyssnaren reagerar säkert negativt på fall där svenskans kongruensregler inte beaktats:

(14) det här kursen är för alla människor som är intresserade av friskvård

(15) min svenska vänner är sjutton och arton

En vanlig svårighet utgjordes även av de framförställda artiklarna, som oftast glömdes bort:

(16) jag vill ha gröna strumporna

Följande exempel visar hur svårt det är för en åhörare att förstå en talare som inte lärt sig att tillämpa kongruensreglerna i muntlig kommunikation. Som exemplet visar har talarna kommunikationsproblem när syftningen inte är klar och korrekt.

(17) A: kan jag göra husets jobba?

B: ja du kan göra det du ka- besökarna kan sköta djuren eller delta i höbärgninga-bärgningen

A: vad kan jag kan jag göra i stan där?

B: du kan gå och besöka musik- och biofester

A: är det dyr?

B: fester?

A: nej, det plats

B: ah platsen det det är inte så dyrt

I text spelar pronomen en viktig roll. En tämligen stor andel av de löpande orden är nämligen pronomen (Hultman 2003 s. 90), som även förekom rikligt i materialet. Detta visar att gymnasisterna lärt sig deras funktioner i sats och förstått att de är kommunikativt viktiga. De personliga pronomenen *jag*, *du* och *vi* vållade inga svårigheter för gymnasisterna. Däremot visade det sig att några gymnasister glömt bort andra personens pronomen *ni*:

(18) vad gör er tillsammans?

Glädjande var att problemen med *han* och *hon* inte var så frekventa. Till skillnad från svenskan finns det ju inga skilda pronomen för maskulinum och femininum i gymnasisternas modersmål (jfr *han/hon* resp. *hän*). Gymnasisterna är medvetna om denna skillnad i språkssystemen – det är väl även engelskan som är till stor hjälp. Efter felet rättade gymnasisterna sig strax efter till det rätta pronomenet som exemplet nedan visar:

(19) jag var med min föräldrar och Kjell ho han är min kusin och Kjells pappa

Det personliga pronomen som tycks vara speciellt svårt för eleverna är *de*. I talspråket motsvaras *de* och *dem* av formen *dom* och gymnasisterna visade sig vara osäkra på den korrekta användningen av dessa pronomen:

(20) här är mera strumporna dem är av bomull

(21) och våra våra lärare är så bra och i i Finland i vår gymnasium vi kallar våran läraren på förnamnet och vi dom vi vi är vännen med med dem

Några gymnasister använde till och med pronomenet *det* (alla bokstäverna uttalade) i stället för pronomenet *de*, vilket nog försvårar begripligheten i dialogen:

(22) det finns massor av bra sing- sångare i Finland och det borde det borde kunna ha
möjlighet att sjunga i opera

I finskan använder man i stället för svenskans prepositioner olika postpositioner och kasusformer. Detta har emellertid inte påverkat användningen av prepositioner. Det normala var att gymnasisterna inte utelämnade prepositioner, utan de satte ut preposition vid behov. Det var emellertid inte alltid rätt preposition som användes.

(23) vi ska vara på Madrid två veckor

(24) jag vill stanna där på ten dagar

På används i flera sammanhang i svenskan och det är möjligt att gymnasisterna, när de är osäkra på den rätta prepositionen, tar till *på*. Det hände även att det felaktiga prepositionsvalet orsakade missförstånd. I följande exempel är det fråga om att talaren åker med motorcykel:

(25) det är mycket roligt att åka om det

5. Slutord

Undervisningen bör leda till att eleverna vill och vågar använda det främmande språket i olika talsituationer. Det är viktigt att var och en får en känsla av att situationen är naturlig och verklighetsnära samt att kommunikationen tillfredsställer deras behov av gemenskap och upplevelser.

I allmänhet kan det konstateras att replikerna i materialet var tämligen korta och det begränsade ordförrådet försvårade kommunikationen. Säkert är även att förståelsen uteblev i några fall. Till gymnasisternas försvar måste det ändå betonas att de trots grammatiska problem var ytterst villiga att diskutera och oftast lyckades med att föra fram sina tankar.

Litteratur

- Abrahamsson, Birgitta & Andersson, Erik, 1984: Språkets struktur. Gymnasiets svenska. Kurs 2. Helsingfors.
- Anward, Jan & Nordberg, Bengt, 2005: Inledning. I: Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund. S. 5–9.
- Dahl, Östen, 2000: Språkets enhet och mångfald. Lund.
- Fant, Lars, 2001: Att lära språk är inte bara att lära ordförråd och grammatik. I: Språkbitar, red. av Jane Nystedt. Stockholm. S. 42–43.
- Haagensen, Bodil, 2005: Syntaxen i två gruppdiskussioner i en dialoggrupp. I: Svenskan i Finland 8, red. av Kristina Nikula m.fl. (Nordistica Tamperensia A5.) Tammerfors. S. 92–101.
- Hultman, Tor G., 2003: Svenska Akademiens språklära. Stockholm.
- Lerner, Alan Jay, 1959: My Fair Lady efter Bernard Shaws Pygmalion. Stockholm.
- Liljestrånd, Birger, 1986: Talstrategi. Göteborg.
- Språkriktighetsboken. (Skrifter utgivna av Svenska språknämnden 93.) Stockholm 2005.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4 Stockholm.
- Tingbjörn, Gunnar, 1994: Svenska som andraspråk. En introduktion. Lärarbok 1. Stockholm.
- Westman, Margareta, 1999: Språkets lustgård och djungel. Stockholm.

Att hindra språklig hierarki

När den svenska grammatiska traditionen en gång formades gjordes enligt Teleman (1987:7) "många fascinerade upptäckter". Men sedan låg traditionen fast för att så småningom leva sitt eget liv: "tämligen oberörd av vad som hände inom språkforskningen" (ibid.). Skolgrammatiken gick dock 1820–1860 in i en turbulent nydaning, men tvingades så småningom till terminologisk självsanering med 1882 års grammatikkommitté (Rudsänger 2004b:519ff).

En meningsfull skolgrammatik får nämligen livskraft, om elevens språkliga medvetande systematiseras. Det diffusa och abstrakta passar inte in i en sådan språkssystematik. Värst av allt var att "Das grammatische Elend" hindrade en satsdelsteori som under 1820-talet hade utarbetats av bl.a. Boive (olika bisatstyper). Eller omvänt: satsdelsteorin kom för tidigt i försöket att beskriva språklig hierarki i såväl fras som sats. Med 'sats' förenklar jag den dåtida skolgrammatiken komplicerade samband mellan mening, omdöme, proposition och – sats.

Syftet med denna uppsats är att visa vilka faktorer som i skolgrammatikens ordklassyntax hindrade uppkomsten av en struktursyntax (språklig hierarki). Syftet är även att ge en bakgrund till hur dessa hindrande faktorer uppstod i den klassiska latinsgrammatiken.

I början av 1800-talet låg – som vi alla vet – det latinska arvet med diffusa och abstrakta regler fast i skolgrammatiken. Några axplock. Substantiv såsom tingkategori "som verkar eller lider, som gör eller göres, som är eller icke är" (Moberg 1815:31) måste ha tett sig obegripligt för eleven (även för läraren?). Enklare är männe att akkusativ är den på vilken nominativ "utfövar sin verkan" (Askegren 1819:30). Så även påståendet att vokativen är det ting "som man kallar, tilltalar" (ibid.). Men ett ting som man kallar eller tilltalar? Vad menas egentligen?

Svårt tedde sig troligen att "/s/ats är en i ord uttryckt tanke, hvarigenom en handling, ett lidande eller tillstånd i en viss tid utsäges om en person eller ett ting" (Enberg 1836:56). Vad är en "lidande handling"? En smärta? Och hur kan en elev ha förstått att nominativ är "nämmande", genitiv "alstrande", dativ "gifvande", akkusativ "förorsakande" och ablativ "hänfördt" med slut-

klämnen att svenskan liksom "Latinen" fordom hade särskilda ändelser på dessa kasus (Enberg 1836:83)?

I Inledningen till grammatiken (Teleman m.fl. 2001:38) nämns att Svenska Akademiens grammatik från 1999 så långt möjligt har följt ett skolgrammatiskt arv – med sanerad begreppsterminologi får vi väl tillägga. Akademiens grammatik från 1999 har givetvis kompletterats med en teori om satsens hierarkiska struktur (frasstrukturgrammatik). Satsen kan inte längre framställas som något linjärt (Svensson 1987). Substantivet kan inte heller beskrivas som ett "bärbart" ting (Pettersson 1987) i en enkel ordklassyntax (ord *qua* satsdel).

af Botins grammatik från 1777 med dess ordklassyntax (partes orationis) försvårade följentligt upptäckten av språklig hierarki. Läget förvärrades ytterligare med Enbergs grammatik från 1836. I "företalet" till denna Svenska Akademiens grammatik tar nämligen Enberg ställning *för* en äldre, latinpåverkad partes orationis framför en nyare grammatikmodell med satsen som grund. Valet mellan modeller var dock retoriskt. Enbergs vägval påverkade ingalunda under de kommande decennierna skolgrammatiska arbeten av skiftande kvalitet. "Das Elend" yttrade sig nämligen mera i olika grammatiska hybrider mellan partes orationis och satsläran än i strategiska vägval (Rudsäng 2004b:441ff). Så småningom tillsattes ovannämnda grammatik-kommitté 1882, men i huvudsak för att "sanera" den yviga paragraffloran. Kasusläran kvarstod.

Men språklig hierarki upptäcktes inte av kommittén. Sundén som ingick bland de "kommitterade" och hans egen mycket spridda skolgrammatik från 1882 lade däremot grunden för den seglivade skolgrammatiska traditionen med exempelvis nämnda kasuslära som effektfull brandvägg mot språklig hierarki. Substantivet har sex kasus, bl.a. nominativ, och kasus styrs linjärt från verbets olika kasusroller (Moberg 1815:305, Svedbom 1824:154, Boive 1826:17–19, Tullberg 1836:44ff).

I en sådan latingrammatisk tradition sågs satsen som en ordsammansättning (af Botin 1777:147, Moberg 1815:30, Askegren 1819:31, Svedbom 1824:129, Lyth 1828:5–7). Ett transitivt verb tar nämligen ett substantiv i nominativ och ett annat i akkusativ eller dativ. Kongruens och rektion (Lyth 1828:78–79, Schram 1829:33) blir de grammatiska medel som visar att en konstruktion är korrekt (Moberg 1815:46ff, Svedbom 1824:159ff).

Subjekt som ting i nominativ (SNT)

1800-talets skolgrammatik har fyra analysnivåer med bokstaven på den lägsta nivån. Påföljande nivåer bildas med hjälp av stavelser som i sin tur bildar ord

som slutligen bildar meningar. Skillnaderna mellan analysnivåerna hänger samman med delarnas omfång (Fryxell 1827:xiii, Lyth 1828:7, Schram 1829:3, Tullberg 1836:21). Det successiva omfånget rör ordens förhållande till varandra i en linjär konstruktion (Svedbom 1824:159, Enberg 1836:241).

Ordets förmåga att ingå med andra ord i en förbindelse ligger därför i själva ordet. Så ett ord som *huset* består av fem bokstäver, men av två stavelser där ordet *hus* tillsammans med dess inre böjning, *-et*, bildar ordet *huset*. På så sätt får ursprungsordet *hus* ett nytt omfång, *huset*. Ett annat ord, *säljs*, består av fem bokstäver, men en enda stavelse. I "en naturlig ordföljd" måste *huset* föregå *säljs* så att meningen *Huset säljs* blir konstruerat med hjälp av passiv-*s*, en yttre böjning.

Huset kan däremot inte konstrueras med *säljer* (felaktig yttre verbböjning), men väl med *Lars* i *Lars säljer*. I det senare fallet kan *Lars säljer* "utbildas" (Boive 1826:4-5, Schram 1833:26) med substantivet *böcker*, eftersom *säljer* har *böcker* som objektsföremål (rektion). Ingen hierarkiskillnad görs mellan *nexus* (*Lars säljer*) och verbfrashypotagmet (*säljer böcker*) samt mellan substantiv som ordklass (*Lars*) och substantivet som huvudord i en nominalfras (*Lars böcker*). Språkpedagogiskt väl systematiserat, men grammatiskt onöjaktigt (Thorell 1973:7).

En sådan linjär ordsammanställning som i omfång bildar en konstruktion stryker de enkla språkpedagogiska lösningarna medhårs. Spontant framstår *p-vakten*, *skrev ut*, *böter* och *åt bilisterna* som sammanhängande ordomfång i *Den nitiske p-vakten på torget skrev ut dryga böter åt de felande bilisterna*. "Utbildningarna" *den nitiske*, *på torget*, *dryga* och *de felande* ger dessutom satsdelarna subjekt, akkusativobjekt och dativobjekt ett bredare omfång på samma sätt som inre och yttre ordböjning i sin tur ger ordet ett bredare omfång. Men frasen upptäckts inte. Hierarkier syns nämligen inte. Dessa måste härledas i en övergripande grammatisk teori.

Skolgrammatikens SNT 1777–1882

Ett avgörande hinder för insikt i satsens språkliga hierarki är att subjektet ses som ett enskilt substantiv med betydelsen ting i kasus nominativ. Subjektet tycks som oftast vara nominativ (Boive 1826:17) i linjär ordsammanställning med verbets olika semantiska roller (argument). Med "SNT" menas i denna uppsats ett substantiviskt subjekt i kasus nominativ med betydelsen ting.

Jag har jag excerperat 46 skolgrammatikor 1777–1883 där typpordet 'ting' valdes ut för att testa förekomsten av detta SNT. Icke helt oväntat talar skolgrammatiken om en konstruktionsordning, där **tinget** i en "naturlig ordning"

föregår predikatet i en linjär ordräcka där bl.a. verbets rektion (transitivitet) styr in sitt objekt. Således Enberg (1836:203):

Den ordning, i hvilken orden följa på hvarandra i satser och perioder kallas *Ordföljd* eller *Konstruktionsordning*. Den är antingen direkt, *Naturlig*, eller *Omvänd* (Inverterad). Naturlig ordföljd kallas den, då uttrycken stå i samma ordning, i hvilket förståndet naturligen tänker begreppen. Enligt denna ordföljd ställes alltså subjektet framför predikatet, emedan man måste föreställa sig tinget, förrän man ger sig ett begrepp om dess egenskaper eller sätt att vara. Af samma skäl sättes i allmänhet det styrande ordet framför det styrda, det transitiva före sitt objekt, prepositioner framför böjd kasus, försats framför eftersats.

Moberg (1815:27) sammanfattar de huvudsakliga linjerna för **tinget** som substantivbetydelse:

Substantivet besvarar den frågan: Hvad heter Tinget? Adjektivet åter, denna: Hurudant är Tinget? Alltså äro, t. e. *stad och land*; Substantiver: *stor och skön*; Adjektiver. Substantivet framställer tinget såsom för sig sjelf bestående (antingen i sjelfva verket, eller blott i föreställningen): Adjektivet utmärker en beskaffenhet såsom införlifvad med substantivet.

Liknande definitioner för **ting** återfinns i (Oumbärligaste 1795:4, Broocman 1813:13, Lignell 1815:10, Askegren 1819:10, Lyth 1828:9, Enberg 1836:76, Filén 1846:1, Landgren 1848:3, Brodén 1855:4, Ernström 1862:5, Fryxell 1863:18, Iggeberg 1863:3, Nordvall 1863:iv, Bjursten 1865:14, Flammén 1865:5, Sjöstrand 1865:12, Aurén 1877:34, Sundén 1883:40).

Substantivbetydelse som **föremål** återfinns i (Collnér 1812:32, Boive 1826:17, Schram 1833:5, Tullberg 1836:22, Thalin 1837:25, Cramer 1839:2, Sjöström 1843:2, Lidén 1848:4, Sylvander 1856:28, Dahl 1857:7, Strömborg 1857:39, Mejerberg 1858:2, Bjursten 1864:8, Schiller 1874:110). Substantiv som **sak** i (af Botin 1777:56, Kylén 1866:2) och som **ämne** i (Grundelius 1852:8).

Tinget som **omdömesunderlag** får sin gängse tolkning hos Brodén (1855:8):

Till en sats fordras tvänne beståndsdelar: 1) Ett ting, om hvilket någonting ut-säges, och som kallas *Subjekt*, t. ex. *Solen, Himmelen, Menniskorna*, 2) Något, som utsäges om detta ting. Detta kallas *Predikat* (det utsagda) och kan vara en verksamhet, ett tillstånd, en beskaffenhet eller något dylikt. *Solen skiner. Himmelen är blå. Menniskorna äro dödliga.*

Liknande definitioner återfinns i (Moberg 1815:54, Landgren 1848:6, Brodén 1855:4, Carlsson 1862:6, Nordvall 1863:15–16, 21, Flammén 1865:45, Sund-

én 1883:161). Skolgrammatikens 'omdöme' stärker subjektet som substantiviskt ting. Följligt får substantivtinget i **nominativ** en stark ställning i SNT, exempelvis hos Moberg (1815:31):

De i Språkläran vanliga benämningar för särskilda kasus äro följande Sex: 1. *Nominativen*, utan hvilken ingen mening fullständigt kan uttryckas. Den utmärker hvad ting det är, som verkar eller lider, som gör eller göres, som är eller icke är; och innefattar alltså sjelfva *Subjektet* (ämnet), hvarom något anföres i en sats [...]. T. c. *Dygden befordrar vår sällhet. Lusten blir straffad. Försynen styr våra öden. Redliga vänner förljufva lifvets mödor. Elaka råd bör förkastas.* (Nominativerna äro här: *dygden, lasten, Försynen, redliga vänner, elaka råd.*)

Se vidare (Askegren 1819:11, Enberg 1836:83). **Tinget** tar även andra kasusformer, exempelvis dativ (Svedbom 1824:140), ackusativ (ibid. s. 131), ablativ (ibid. s. 143–144), agent (Fryxell 1827:76), genitiv (Enberg 1836:84), dativ som medelbart objektskasus (ibid. s. 84), objekt genom predikatet (Winge 1848:83), handlingsobjekt och agent (Nordvall 1863) samt allmänt ting i verbvalens (Flammén 1865:28, 47).

I nominalfrasen står subjektet i ett förhållande till "andra **ting**". Subjektet är ett ord med sina egna "utbildade" bestämningar och denna ordnivå för subjektets del blockerar insikten om frasens hierarkiska struktur. Sålunda Svedbom (1843:15):

Vi föreställa oss äfven stundom det hvarigenom vi vilja utsäga något (subjektet) närmare bestämdt genom någon egenskap eller genom något dess förhållande till andra ting. Det hvarigenom ett subjekt i en sats närmare bestämmes kallas *subjektets bestämningar*. [...] T. ex. *Den bruna hästen trafvar. Äppelträdet blommar äro hvita.* o.s.v.

Tinget är ett **subjektord** (ibid. 20–21) med bestämningar "hvars tillhörighet subjektet tänkes" (ibid. s. 34).

Hypokeimenon som omdömesunderlag

Thrax' ordklassystem utgår från att ordets morfologi konsekvent kombineras med dess syntaktiska funktioner där ordet får en delvis semantisk täckning. Verbet *måla* är en händelse och *målningen* ett substantiv. Predikatsverbet *måla* tar subjektet *Lars* i *Lars målar*, medan predikatsverbet *ställs ut* tar subjektet *målningen* i *Målningen ställs ut*. Verbalabstrakten *målningen* är visserligen ett tidsfixerat resultat i händelsen att måla, men dess ordklass-tillhörighet bestäms av bestämdhetssuffixet som är en substantivkategori. På

så sätt får *målning* som substantiv enbart den semantiska täckning som dess morfologiska kategori anges. I detta fall ett ting. En biunicitet föreligger därför mellan form och innehåll.

Det huvudsakliga intrycket är att ordklasssystemet grundas på morfologiska särdrag med en sådan genomslagskraft att ordklasssystemet sedan dess inte har kunnat utvecklas (Anward 1995). Skälet är en biunicitet som implicit gäller för Thrax' ordklassystem. Nomen (substantiv, adjektiv) betyder nämligen ting med dess egenskaper, verb händelse eller tillstånd och adverb omständigheter. Partiklar som prepositioner, konjunktioner och interjektioner saknar betydelse.

Thrax' ordklassystem klassificeras primärt i att substantiv och verb enbart kan stå som huvudord, dvs. ej utgöra bestämningar (Anward 2006). Dessa ords har egna bestämningar eller utbildningar. Substantiv böjs huvudsakligen i kasus och verb i tempus. Med nominativ som subjekt i skolgrammatiken sker därpå en glidning till att subjektet som huvudord i en fras har bestämningar. Particip böjs slutligen i både kasus och tempus, men ej partiklar.

Ledföljden substantiv före verb motiveras av att substantiv betecknar tinget som det essentiella och efter tinget kommer händelser, skeenden. På detta sätt uppstår SNT. Subjektet är (1) ett substantiv som (2) böjs i nominativ och har (3) betydelsen ting (fritt från Anward 2000:13).

Skolgrammatikens logiska subjekt som omdömesunderlag har sitt ursprung i det aristoteliska hypokeimenon (subiectum). Ett sådant subjekt bestäms genom att begreppslogiska egenskaper hos tinget (substansen) blir sanna (predikat). Onoma (nomen) med dess form bestäms som verklig i det ögonblick utsagan, rhema (verbum), förenas med onoma. När varat får ett ortografiskt läsvärde som representeras av onomas språkliga form, så utsäger rhema om onomas betydelse att dess materia ges en formbestämmdhet. Pragma (tinget) utbytes mot onoma genom kata tou hypokeimenou.

I upprättandet av logos apophantikos råkar enligt Ziegler (1984:23–24) definitionen av onoma i konflikt med definitionen av rhema som utsägelse. Denna konflikt hänger samman med att Aristoteles först utreder ordet som begrepp (begreppslogik) och därpå ordets/begreppets roll i logos apophantikos. När onoma blir både onoma och rhema som graford kan onoma klassificeras under en semantisk kategori, exempelvis ting för vissa graford eller händelse för andra. I de Interpretatione betonas vissa "ordklasser" framför andra. Onoma, rhema och syndesmos (konjunktioner och artikel) ges som ordklass satsfunktioner (partes orationis). Vissa blir medbetecknande (prosemeion) "satsdelar". Rhema anger "tid" samtidigt som rhema bär på logos' påståendemoment med hjälp av kopulan *vara*.

I Analytiken 24b 16–18 definierar Aristoteles premissen (protasis) på följande sätt:

Term kallar jag det varuti protasis upplöser sig, exempelvis dels to kategoroumenon [det som utsåges. H. R.], dels kat'hou kategoreitai [varom utsåges H. R.], varvid 'vara' eller 'icke vara' tillägges eller borttages.

Predikationen är begreppslogisk. Som Ross (1995:21–22) så riktigt påpekar konstruerar Aristoteles den första Analytiken som ett första utkast till formellt tänkande. Hypokeimenon återfinns inte i Aristoteles definition av premissen. Först med Ammonios (500-talet e. Kr.) sätts hypokeimenon in i premissen och subjektet tydliggörs som logiskt, språkligt och ontologiskt i Ammonios' kommentarer till Analytiken 24b 16–18:

Med 'term', säger han, kallar jag det varuti protasis upplöser sig. Till vad upplöser den sig? Det är tydligt att <den upplöser sig> i kategoroumenon och hypokeimenon, vilket han betecknat genom att säga kategoreitai.

Premissen (protasis, propositio) med dess subjekt och predikat flätas parallellt ihop med meningen/omdömet (logos apophantikos, constructio) med dess nomen och verb. Logik (premiss) visar det sanna väsendet (ontologi) med hjälp av en linjär satsstruktur (grammatik). Eller: ett subjekt tar onoma som "rakt kasus" (substantiv i nominativ) med betydelsen ting, dvs. grunden för SNT i skolgrammatiken.

Hypokeimenon som semantisk roll och huvudord

Apollonios' kategorema som finit form avser verbetydelser i förhållande till olika kasus, en diates (Householder 1981:110). Med 'diates' menas ett tillstånd (s. 189) som själen intar i ett skeende mellan en actor (energon) och the acted-upon (energoumenon) (s. 185). På så sätt står kategorema för verbskeenden som i satsen kan bestämmas med grammatiska kategorier som modus, tempus och person. Dessa verbskeenden har två perspektiv: dels transitiv där händelserna går "över" från den agerande till den drabbade, dels perspektiv på händelserna såsom aktiv och passiv.

När Apollonios diskuterar de skilda kasus (ptosis), så rangordnas först kasus i en frekvens som bygger på semantiska betydelserelationer mellan skilda kasus och kategorema. Apollonios finner att förhållandet actor och acted-upon är det mest frekventa, alltså det normala läget (Blank 1986:245). Att någon agerar (energetike) och att något blir lidande (pathetike) genom detta handlande innebär att aktiviteten går från A till B (diabibazetai) (Householder 1981:208). Diates, egentligen aktiv och passiv, är varandras

semantiska konverser. Om A ger effekten B, dvs. handlingen övergår från A till B (diabibastike), så är detta förlopp detsamma som att B drabbas av A.

Baratin (1987:392) menar att hypokeimenon hos Apollonios anger en "support" mellan en yttre förnummen referent och dess språkliga innehåll. Sätillvida följer Apollonios den stoiska filosofin. Men med ett uttunnat kate-gorema och ett vagt hypokeimenon där både hypokeimenon och kate-gorema inte ligger i någon fast satsram som fallet var med det peripatetiska hypokeimenon kommer predikationen att beröra vad som helst under förut-sättningen att predikationen berör en support.

Exempelvis kan hypokeimenon stå som support för de språkliga innehåll som uttrycken *Sokrates, en man* eller *han* kan få i logos. I andra fall kan hypokeimenon stå som support för ett huvudord i en fras. I samtliga fall är hypokeimenon support för något annat (Rudsäng 2004a:108–112).

Så subjektet som omdömesunderlag (nexus *Lars säljer*) har en helt annan bakgrund än som semantisk roll i en verbvalens som *böcker* i verb-hypotagmet *säljer böcker*. Subjektet som huvudord i en fras har troligen sin grund i hypokeimenon.

Slutord

I denna uppsats har jag visat att skolgrammatikens SNT har hindrat utvecklingen av språklig hierarki. Exempelvis hindrades upptäckten att en skillnad måste dras mellan satsens nexus och verbfrasens hypotagm. Så ock en mellan ord och fras. Sammanfattningsvis en skolgrammatik på "villovägar" (Teleman 1987).

Dessutom har jag visat att subjektet (hypokeimenon) har en logisk-grammatisk bakgrund i en linjär satsmodell. Hypokeimenon kan även stå som support för en semantisk roll i en verbfras. Troligen är hypokeimenon även grunden till att subjektet uppfattas som huvudord i en nominalfras.

Källor (a)

- Askengren, J. G. 1819: Svensk grammatica i sammandrag. Strengnäs
- Aurén, J. A. 1877: Svensk språklära. Tryckt hos Axel Handel. Norrköping
- Betänkande angående likformig uppställning af grammatiska för rikets allm. läroverk afsedda läromedel jemte dertill hörande grammatiska utkast.[...] 1882. Kongl. Boktryckeriet
- Bjursten, H. 1864 & 1865: Lärokurs i svenska språket för Elementar-Läroverkens lägre klasser. Formlära II. Satslära III. P. A. Norstedt & Söner. Stockholm
- Boive, P. G. 1826: Försök till en Svensk Syntax i enlighet med Läran om Satsen och Perioden. Tryckt hos Direct. Henrik A. Nordström. Stockholm
- af Botin, A. 1777: Svenska språket i tal och skrift. Sthlm 2 uppl.
- Broocman, C. U. 1813: Lärebok i svenska språket med tillhörande öfningar. Tryckt hos Carl Delén. Stockholm

- Brodén, J. I. 1855: Förberedande kurs i allmän grammatik med tillämpning på Modersmålet. D. Forsell. Westerås
- Brunius, T. 1870: Svensk språklära för nybörjare. Tryckt hos A. L. Norman. Stockholm
- Carlsson, C. R. 1862: Försök till en framställning af Satslärans Grunddrag. Tryckt hos A. G. Lundberg. Strengnäs
- Collnér, C. S. 1812: Försök i Svenska språkläran. Stockholm
- Cramér, J. N. 1839: Svensk etymologi och syntax jemte resolutionsöfningar. Till Grundläggning vid Språk-undervisningen. Tryckt hos A. Cedergren. Wisby
- De Oumbärligaste Grammaticalska BEGREPP; på Befallning i största korthet upsatte til Kongl. Krigs-Academiens tjenst. Grundläggning vid Språk-undervisningen:1795. Tryckt hos A. Cedergren. Wisby
- Dahl, S. Å. 1857: Svensk språklära för nybegynnare. Tryckt hos J. A. Riis. Stockholm
- Enberg (1836): Svensk språklära. Utgiven av Svenska Akademien. Tryckt hos A. G. Hellsten. Stockholm
- Ernström, J. F. 1862: Öfningar i Satslära för folkskolor. Zacharias Hæggströms Förlag. Stockholm
- Filén, S. J. 1846: Lärobok i Allmänna och Svenska Grammatiken jemte en kort Rättstavningslära. Till Ungdomens tjenst vid de lägre Läroverken och Folkskolorna utgifven. Sjette upplagan, tillökt med en utförligare Satslära. Jönköping. J. P. Lundström
- Fineman, C. O. 1828: Svensk språklära lempad efter vaxelundervisningsmetoden. Tryckt hos Norstedt & Söner. Stockholm
- Flammén, O. A. 1865: Svensk språklära för folkskolor. Tryckt hos H. Nisbeth. Stockholm
- Fryxell, A. 1827: Svensk språklära till Skolornas tjenst. Tredje Upplagan, öfversedd och tillökad. Tryckt hos Fn. B. Nestius. Stockholm
- Fryxell, A. 1863: Svensk språklära för Folkskolan, försedd med Frågor, Skriföfningar och Exempel för etymologisk och syntaktisk upplösning. Sammandrag och bearbetning. L. J. Hierta. Stockholm
- Gilljam, G. I. 1868: Utkast till Svensk satslära för Elementar-Läroverkets nedre klasser. Sam. Hellströms boktryckeri. Hudiksvall
- Grundelius, O. J. 1852: Försök till Svensk Språklära. N. M. Lindhs boktryckeri. Örebro
- Iggberg, W. 1866: Inledning till svenska språket. Stockholm
- Kylén, N. J. 1866: Svensk språklära, till tjenst för elementar-läroverk och seminarier utgifven. II. Satslära. Andra med Öfningsexempel tillökta upplagan. Petterssonska Boktryckeriet. Skara
- Landgren, C. J. 1849: Svensk språklära för folkskolläroverks-seminarier och folkskolor. Upsala
- Lidén, A. M. 1848: Lärobok i svenska språket med svenska benämningar för Folk-skolor och
- Lignell, A. 1815: Försök till en grammatik för begynnare. Carlstad
- Menige Man. G. J. Risfens Förlag. Norrköping
- Lyth, H. 1828: Språklärens grundritning, eller allmänna språklärens grunder, förenklade och på modersmålet tillämpade. Tryckt hos Gust. Christiernin. Wisby
- Meijerberg, C. J. 1858: Svensk språklära. I. D. F. Bonnier. Göteborg
- Moberg, P. 1815: Försök till lärobok för nybörjare i allmänna och svenska grammatiken. Stockholm
- Nordvall, J. 1863: Lärobok i modersmålet för elementarundervisningen efter ny plan. Örebro

- Schiller, A. L. 1874: Svensk språklära. J. A. Granberg. Göteborg
- Schram, E. 1833: Grammatikaliska Förklaringar, jemte Öfningar i Svenska Språkets Resolution. Andra Upplagan. Palmlund & C. Uppsala
- Sjöstrand, D. 1865: Lärobok i svenska språket för den tidigare undervisningen. Till ungdomens tjänst utgifven. Norstedt & Söner. Stockholm
- Sjöström, K. F. & Ehrnström, J. F. 1843: Svensk språklära för nybörjare. Stockholm
- Strömborg, N. 1857: Svensk språklära för skolungdom. Zacharias Hægström. Stockholm
- Sundén, D. A. 1883: Svensk Språklära för Elementar-Läroverken. Beckmans förlag. Stockholm
- Svedbom, J. 1824: Inledning till Svenska Språkläran för Begynnare. Tryckt hos Jonas Svedbom. Hernösand
- Svedbom, P. E. 1843: Utkast till en satslära med hufvudsakligt afseende på svenska språket. Stockholm. Högborgska Tryckeriet
- Sylvander, G. W. 1856: Läran om Satsens bildning. Till ledning vid undervisningen. Stockholm
- Thalin, O. 1837: Svensk grammatica i sammandrag. Örebro
- Tullberg, H. K. 1836: Svensk språklära, utg. af J. G. Ek. Gleerups. Lund
- Ullman, M. 1870: Svensk språklära, 2. Stockholm
- Welander, C. A. 1877: Svensk Språklära. Tryckt hos P. O. Ellverson. Skellefteå
- Winge, J. M. 1848: Svensk språklära för begynnare. Zacharias Hægström. Stockholm

Annan litteratur (b)

- Anward, J. 1995: The Dao of Lexical Categories. Towards a Typology of Part-of-Speech Systems. Opublicerat manus. Linköpings universitet
- Anward, J. 2000: A dynamic model of part-of-speech differentiation. I: Approaches to the Typology of Word Classes, utg. av Vogel, P. & Comrie, B. Mouton. Berlin
- Anward, J. 2006: Word Classes/Parts of Speech: Overview. I: Encyclopedia of Language & Linguistics. Vol. 13. Berlin
- Baratin, M. 1978: Grammaticalité et intelligibilité chez Priscien. I: Matériaux pour une histoire des théories linguistiques, utg. av Auroux, S. m.fl. Université de Lille
- Blank D. 1986: Apollonius and Maximus on the Order of Meaning of the Oblique Cases (Historiographica Linguistica, vol. III:2/3)
- Householder, F. W. 1981: The Syntax of Appollonius Dyscolus. Amsterdam/John Benjamins B.V
- Pettersson, Å. 1987: Bärbara substantiv. Om läroböckernas exempel. I: Grammatik på villovägar, utg. av Teleman, U. Svenska språknämnden. Esselte Studium. Stockholm
- Platzack, C. 1987: Bisatser, huvudsatser och andra satser. I: Grammatik på villovägar, utg. Av Teleman, U. Svenska språknämnden. Esselte Studium. Stockholm
- Ross, W.D. 1995: Aristotle. With a New Introduction by John Ackrill. Routledge. New York
- Rudsänger, H. 2004a: Strandat historiskt vrakgods. Ämnesdidaktisk syn på skolingrammatiken. Del. 1. Begrepp, styrdokument och läromedel. Högskolan i Gävle
- Rudsänger, H. 2004b: Strandat historiskt vrakgods. Ämnesdidaktisk syn på skolingrammatiken. Del 2. Det grammatiska schemat. Högskolan i Gävle
- Svensson, J. 1987: Den problematiska hierarkin. I: Grammatik på villovägar, utg. av Teleman, U. Svenska språknämnden. Esselte Studium. Stockholm

- Teleman, U. 1987: Det skolgrammatiska arvet. En inledning. I: Grammatik på villovägar, utg. av Teleman, U. Svenska språknämnden. Esselte Studium. Stockholm
- Teleman, U. m.fl. 2001: Inledningen till grammatiken. Svenska Akademien. Nordstedts.
- Thorell, O. 1973: Svensk grammatik. Esselte Studium AB. Stockholm
- Ziegler, J. 1984: Satz und Urteil. Untersuchungen zum Begriff der grammatischen Form. Walter de Gruyter. Berlin. New York

Med publiken i åtanke

Om strukturen och språket i Joel Petterssons ”Skorvpotatisen” och ”Lille Kiss”

Inom textkritiken talar man om tre slags författarintentioner: (1) programmatiska, alltså författarens allmänna strävan att skapa ett litterärt konstverk, (2) aktiva, den specifika språkliga utformningen för en viss text och (3) finala, författarens strävan att åstadkomma något bestämt med texten, alltså det textuella och sociala innehållet (se t.ex. Svedjedal 1991). Samtliga intentioner påverkar, naturligt nog, varandra och bör således studeras som helhet.

Jag kommer i denna artikel att diskutera den åländska författaren och mångsysslaren Joel Petterssons (1892–1937) intentioner ur två perspektiv: det morfologiska och det språkliga. Jag koncentrerar mig närmast på *hur* Joel¹ säger det han vill säga: hur han bygger upp sin berättelse, hur han använder språket och hur han beaktar den tänkta publiken. Som exempeltexter har jag valt de odaterade berättelserna ”Skorvpotatisen” och ”Lille Kiss” (finns på www.abo.fi/~chsandbe/joel). Allmänt kan konstateras att Joels programmatiska intentioner får uttryck i hans drygt hundra prosamanus, tio poesimalster och fyrtyotvå pjäsmanus, de finala intentionerna får dessutom uttryck i artiklar, debattinlägg och i tal vid Lemlands ungdomsförenings sammankomster (se Svenblad 1987). Joel ville bli berömd, som författare, konstnär och/eller attitydskapare, och han hade höga ambitioner för att kultivera sin samtid (Nyman 1977; Sandberg 2002). Han skrev om egna erfarenheter med motiveringen att om en författare inte själv har ”upplevt, drömt eller känt det han skriver om så har han rimmat upp det, och då man rimmar så ljuger man” (Nyman 1977 s. 255). I sina folkliga berättelser/folksagor bearbetade han ofta bekanta ordspråk till berättelser i syftet att i genuin folkloristisk anda undervisa sin samtid, såväl den läsande publiken² som sina kamrater i ungdomsföreningen, i seder och normer (se Sandberg 2007).

---

¹ Valdemar Nyman påbörjade i sin första utgåva av Joeltexter *Jag har ju sett* (1972) traditionen att hänvisa till författaren med förnamnet.

² Under sin livstid fick Joel nitton texter, bland dem fem sagor, publicerade i åländska tidningar/tidskrifter.

Konsten att berätta en (folk)saga

En text föds alltid i en kommunikationssituation: någon säger/skriver något till någon i ett visst syfte och med en viss effekt. Denna effekt påverkas av bl.a. skribentens personliga egenskaper, hans sociala, temporala och geografiska tillhörighet och livserfarenhet (Möijer 1989). För att den ämnade effekten ska nås gäller det att uttrycka sig så att åhöraren får en klar uppfattning om vad som är viktigt i berättelsen. Informationsutbudet är stort, likaså benägenheten att glömma det man hört eller läst. För att positivt påverka att åhöraren/läsaren ska minnas just det viktiga, kan skribenten välja mellan (1) att repetera det viktiga på olika sätt (proportion), (2) att signalera det viktiga med ovanliga ord eller grafiska medel (manifestation) och (3) att säga det viktiga först eller sist (position). (Melin 2003.) Det gäller att engagera åhöraren/läsaren i budskapet med skenbar dialog: tilltal och retoriska frågor. Poängen är att anspela på känslor genom att formulera påståendet eller frågan så att åhöraren/läsaren leds att dra samma slutsats som talaren/skribenten, alltså kommer till "den rätta tolkningen". (Melin och Lange 1995.) Att enbart fokusera språkliga medel garanterar dock inte att budskapet går fram, det måste presenteras i en effektiv form.

Idén i Vladimir Propps (1958) morfologi är att det i sagor finns en speciell form som förutom att den förklarar att liknande sagor ingår i olika kulturers sagoförråd också underlättar såväl uppbyggandet som tolkningen av sago-texten. I sagan leder aktörernas agerande till ett visst resultat, som i sin tur leder till följande händelse; t.ex. den elaka styvmodern ger den vackra styvdottern omänskliga uppgifter, vilka denna löser med det magiska föremålet eller de goda råd som hon fått som belöning av den magiska hjälparen då hon osjälviskt delat med sig av det lilla hon har av mat, pengar, kläder. Enligt Propp är en saga uppbyggd av handlingar med möten mellan två rollfigurer varav den enas agerande leder till att situationen ändras så att nästa agerande kan inträffa; varje handling har alltså en avgörande betydelse för följande och således en given position i händelseförloppet. Propp påvisade att handling VIII "skurkaktig gärning" eller handling VIIIA "brist på något" åtföljd av handling XIX "uppgörelse/återställande" är de enda obligatoriska handlingarna i en saga. Alla övriga handlingar antingen förbereder, förklarar eller fullbordar dessa två. Personerna i en saga är dramatis personae (prins, häxa, jätte) och rollfigurer (hjälte, magisk medhjälpare, skurk). Enligt Propp kan sagoberättaren fritt ändra på persongalleriet och de yttre omständigheterna men är bunden till händelsesekvenserna, de parvis förekommande händelserna och till hur rollfigurernas handlingar korrelerar med deras karaktär.

Anna Birgitta Rooth (1965) påvisar att tretalet har en traditionell plats också i profan diktning. I folksagan är hjälten och hans bröder tre, tre gånger

uppenbarar sig den magiska hjälparen för att ge sin belöning åt den hjälpsamma brodern, och tre är de svåra uppdragen hjälten skall utföra. Upprepning är inte enbart ett sätt att lära sig (religiösa) texter, upprepning är ett primitivt sätt att förlänga en kort historia och ett mnemotekniskt hjälpmedel för berättaren.

Hur utnyttjar då Joel konventionen att skapa en saga? ”Skorvpotatisen” och ”Lille Kiss” behandlas nedan var för sig, och de ”sagomarkörer” jag studerar är: inledning; introduktion av huvudaktörerna; skurkaktig gärning/brist och uppgörelse; samt lärdomen/budskapet i berättelsen.

Morfologisk analys

”Skorvpotatisen” inleds med två tydliga sagomarkörer: underrubriken ”Saga” och den typiska sagoinledningen ”Det var en gång”.

Huvudaktörerna representerar i Joels berättelser det magiska tretalet; han var ju, enligt egen utsago (Nyman 1990), mera förtrogen med folkliga berättelser kring kvällsbrasan än med undersagor. I ”Skorvpotatisen” är personerna gumman, kissan och kuddan, och de presenteras i berättelsens första stycke med ett slags utvidgat kedjemotiv.

Det var en gång *en gammal gumma* som tyckte om potatis. Och den gumman hade sin egen lilla stuga. Och inne i stugan fans en spis. Och uppe på spisen sov *en liten nestans heviter kissa*. Runt omkring stugan kröp en gammal nestans nerruttnager gärdesgåll. Innanför gärdesgållen fans en potatis täppa och ett feks. Och inne i feksåt stod *en liten rödlurvig kudda*.

De övriga medverkarna: den undersagoaktiga magiska hjälparen, skorvpotatisen, och masken, vars funktion är att bekräfta skorvpotatisens ”hemskhet” presenteras i fjärde stycket. Gumman hittar en skorvpotatis i sitt ”rara lilla land” och bär äcklad ut den på sophögen. Händelsen har avgörande betydelse, vilket Joel signalerar med såväl karaktärsbetingat språkbruk som stilfigurer (se Språklig analys).

Den första obligatoriska handlingen är ”brist på potatis till vintern”. Gumman klagar för kissan och kuddan att ”i jår, i jår blir vi utan potatis alla tre”, vilket gör att kissan blir så deprimerad att den inte längre bryr sig om att tvätta pälsen och kuddan ids inte ens vifta på svansen för att slå bort flugorna. Den andra obligatoriska handlingen, uppgörelsen, är att skorvpotatisen agerar utsäde på sophögen. Eftersom det är fråga om en folklig berättelse presenterar Joel i samband med ”undret med potatisen” den logiska magiska hjälparen, Gud. Gumman tror att Gud har hjälpt henne, men Gud bekräftar att det är skorvpotatisens görande som räddat gumman, kissan och kuddan från svält-döden.

Detta är viktigt för budskapet: Gud hjälper den som hjälper sig själv. Sagan är i själva verket uppbyggd kring denna lärdom. Det viktiga uttrycks i stort med standardspråk (jfr Melins manifestation med grafiskt medel), för här presenteras berättelsens verkliga ”skurkaktiga gärning”. Bristen på potatis beror på att gumman inte agerar i rätt tid; hon förorsakar således själv olyckan då hon inte följer den sociala normen/praxisen.

Det blir höst. Och så blir det vinter. Och gumman sätter inne i sin koja och kokar sin potatis och dricker sitt rara kaffe mellan åt hon krusar kissan och pratar med henne och mellan åt hon går ut till feket och mjölkar sin lilla rödlurviga kudde och pratar med henne.

Och våren kommer och våren går och gumman märker det inte. Och det är brinnande het sommar då gumman tittar ut ur sin stuga och tror att det är potatis sättningsstider. Gumman slår sig på knena. – Härr! min skapare, ädde så här långt lida på tiden ren. Å jag som sku havvi potatisarna i marken för länge, länge sen. [...] den som int passa på i tid å laga potatisen i jorden medan vårfukten vara, han blev utan. Och gumman passa int på i tid. Och gumman blir utan.

Joels berättelser har alltid också ett moraliskt budskap, och det får uttryck i slutet av berättelsen (jfr Melins position) i form av direkt läsartilltal och är att man inte ska döma hunden efter håret. Joel använder talspråk (jfr Melins manifestation), alltså samma språk som hans publik, medlemmarna i ungdomsföreningen:

Å vet ni vad gumman å kissan å kuddan tror. jo, att det [...] Tänk om vi nu allihopa sku börja tycka och tänka och tro som gumman, kissan och kuddan. Nå, vaffer sku vi väl vara just någå sämre än som dem.

Den enda tydliga sagomarkören i ”Lille Kiss” är inledningen (Det var en gång). Också nu uttrycks de medverkande med det magiska tretalet, i olika konstellationer under berättelsens gång. Först introduceras pappa, mamma och Vivi, ägaren till Kiss, ”skurken” i berättelsen. Andra tretsalskonstellationen är Vivi, Kiss och Vivis beundrare, byns gossar, som ligger på lur och får smeka Kiss istället för Vivi, och som inte förstår att rädda henne från den olycka den egoistiska Kiss förorsakar. Vivi dör, på sätt och vis på grund av eget agerande.

Tredje tretsalskonstellationen är mamma, pappa, Kiss, men på grund av människors, först föräldrarnas, senare andras, enfald och dumma beteende (Joels budskap) blir Kiss nu ”hjalten”, vars rykte sprider sig över land och rike, och ikonerna som såväl katter som människor (den sista tretsalskonstellationen: Kiss, bykissor, människor) beundrar, ser upp till och tillber. Joel avslutar berättelsen med att ännu en gång poängtera det viktiga ”Om man inte vill se så hjälper varken ljus eller lyckta” (jfr Melins position):

Lille Kiss ligger ännu högst uppe på byrån, medan skalgobbar och tistjærtot krypa in och ut genom hans stora svarta ögonhålör. – Men bland meschorna växer hans rykte och växer och växer ...

I det följande ska vi se närmare på vilka språkliga medel Joel använder för att framhäva sitt budskap.

Mottagaranpassat språkbruk

Joel anpassar tydligt sina texter enligt situationen/funktionen: att läsas innan-till eller att läsas högt vid köksbordet/framföras på scen; han vet intuitivt att budskapet bättre går fram om texten är anpassad efter mottagaren och/eller syftet. Ofta har han inget val: han måste skriva på dialekt, det språk hans publik förstår och själv använder, för utan denna realism skulle många texters moraliska satir mista sin genomslagskraft. Joels språkbruk varierar också utgående från innehållet: det viktiga i texterna, budskapet, uttrycks med standardspråk, det renodlade dialektbruket används för att framhäva berättel-sens karaktärer eller författarens gemenskap med åhörarna. (Andersson 1998; Sandberg 2004.)

Joel uttrycker sig ytterst personligt. Han skriver mycket på dialekt, vilket han bland annat motiverar med att "[d]ialekten är icke den narrkåpa som man klär ut hederliga bönder och allmogefolk i" (jfr dagens ståuppkomiker), utan "[h]ögsvenska och dialekt måtte gärna blandas samman. Diktaren måtte gärna ta de ord som först inställer sig – osökta" (förordet i *Eldtände* 1973), och han menar att han nog aldrig kommer att "rena sitt språk" med hän-visning till Fritiof Törnquists emigrantroman där språket är "fint men oäkta" och "kväljer honom". Dock medger han ibland att de mekaniska omtag-ningarna och det dåliga språkbruket i vissa berättelser vid senare läsning plågar honom djupt. (Nyman 1990 s. 198–202.)

Joel väljer medvetet att skriva orden så som de uttalas; han utelämnar h:et i ord med hj-början, han skriver *jur* och *jus*, eftersom överloppsbokstäver, t.ex. h, i äldre skrifter (våhren, kiära) fått honom att tänka på "hjälte, hjul och flera till". Han skriver på åländskt vis *hålst härre* med *pångar* och *kryttyr*, *nerruttnager* och *helviter*, *menska* enligt gammal stavning eller i betydelsen "kvinna" och använder *dem* i subjektsposition (Nyman 1977 s. 350; Svenblad 1991). Joel anser att en författare "diktar bara därför att han diktar" och således inte behöver bry sig om rättskrivning eller grammatik (förordet i *Eldtände* 1973).

I det följande ska jag närmare analysera Joels språkbruk i "Skorvpotatisen" och "Lille Kiss", den förstnämnda sannolikt ämnad att berättas vid någon av Lemlands ungdomsförenings sammankomster, den senare tydligt ämnad för

publicering (Sandberg 2004, 2005). Man kan alltså förvänta sig att språkbruket i de två texterna är olika; forskning har påvisat att Joel var medveten om och framgångsrikt anpassade sitt språk enligt syfte, mottagare och medium (se t.ex. Sandberg 2004). Jag kommer att hålla mig till betydelsebärande inslag, såsom ord, meningskonstruktioner och stilfigurer, alltså sådana språkliga aspekter som kan anses påverka meningen med och tolkningen av texten (jfr Gregs substantieller, t.ex. i Svedjedal 1991).

Tabell 1. Språklig analys av ”Skorvpotatisen” och ”Lille Kiss”

	Skorvpotatisen		Lille Kiss	
Ord/totalt	1651		1497	
verb	285	17,2 %	223	14,8 %
varav statiska ³		76,4 %		83,4 %
substantiv ⁴	313	18,9 %	299	19,9 %
adjektiv	117	6,9 %	236	15,7 %
pronomen	231	13,2 %	160	10,7 %
varav personpronomen		57,0 %	83	51,8 %
Talspråkliga ord/stavning ⁵	244	14,7 %	10	
poss.pron >< artikel/best.form	25 ggr		13 ggr	
efterställt poss.pron.	3 ggr		0 ggr	
Meningar/totalt	119		88	
i snitt ord/mening	13,8		16,7	
1–10 ord/mening	53	44,5 %	15	17,2 %
konjunktionsinledda	49	41,1 %	57	64,5 %
ofullständiga/elliptiska	17	14,2 %	3	
interjektionsinledda	13	10,8 %	3	

”Skorvpotatisen” uppvisar att verbal stil (verb + pronomen) dominerar. Dock är verben för det mesta statiska och substantivens antal stort, vilket gör texten mera beskrivande än händelseinriktad. Meningarna är i regel korta och syntaxen enkel, vilket i synnerhet syns i de dialogiska inslagen: *Ja men si. Menskor ni må nå si. Ett potatis land har vexe opp i sophögin min. – Hå, ett tocka land. Hå va för ena stakar. [...] De här e ett guds underverk att de ha blitt ett pæron land i sophögin. Ett guds underverk ådde.* Talspråket och de dialektala orden ger texten en ledig och förtrolig karaktär men framhäver

³ I Skorvpotatisen använder Joel 93 olika verb, men andelen aktiva verb är ändå liten.

⁴ I Lille Kiss använder Joel 117 gånger egennamnen Vivi och/eller Kiss, 39,1 % av substantiven.

⁵ Exkl. felaktig särskrivning av sammansättningar, utelämnad dubbelkonsonant, felaktig stavning ä>e.

också en stark provinsialism. Enligt Melin (2003) används dialekt för ge skenet av "ett äkta språk och ett sant uttryck för en persons identitet och ursprung" (gumman), å andra sidan anses dialekt ha en mycket låg språklig prestige; ju grövre dialekt, desto lägre social status anses talaren ha (Joel och/eller publiken). Stildimensionen är talspråklig, informell och subjektiv, helt i enlighet med mediet, muntlig tradering, och mottagaren, kamraterna i ungdomsföreningen.

I "Lille Kiss" är stilen nominal, substantiv + adjektiv dominerar tydligt, och substantiven har ofta attributiv bestämning. Det höga antalet adjektiv målar och värderar och gör texten subjektiv, dock samtidigt beskrivande och statisk. Långa meningar är vanliga, och även om de konjunktionsinledda meningarna är frekventa uppvisar texten endast få andra talspråkliga inslag: ortografisk stavning (*menschorna, gorde*), dialektal adjektivböjning (*arger, argsinter*), talspråkliga ord/uttryck (*plumsa ner i brunn, katta, bykissa, skalgobbe, stack ut sin lilla näsa*). Sin/sitt/sina används 13 gånger i stället för artikel eller bestämd form av substantivet och dubblerad satsdel används två gånger: *Var det inte en besynnerlig katta, den här Lille Kiss. Den börjar nu, historien.* Den språkliga manifestationen (Melin 2003) får uttryck i skriftspråkliga drag, såsom de frekvent återkommande plurala verbformerna: *blevo, buro, fingo, foro, funno, gingo, höllo, lågo, sågo, togo*, den skriftspråkliga preteritumändelsen (*ramade, frågade*) och pluraländelsen (*gossarne*). För ersätts med *ty*, människorna antingen *bedja* eller *beundrande tillbedja* medan byskissorna bara ber. Joel visar att han behärskar det "tekniska skrivandet": tre punkter och tankstreck används som markörer för avbruten mening respektive tilläggsinformation och dialog. Också handstilen är prydlig. Joel skriver i ett brev: "Jag har nog idkat rättskrivning på min tid. Och övat upp stilen [...]" (Nyman 1990 s. 296), vilket "Lille Kiss" bekräftar. Stildimensionen är alltså formell och distanserad.

Av övriga stilgrepp använder Joel i berättelserna direkt tilltal i form av frågor och/eller påståenden. Slutorden i "Skorvpotatisen" är ett exempel på detta (se morfologisk analys), i "Lille Kiss" tilltalas läsaren en gång i verserna 7–11: *Var det inte en besynnerlig katta den här Lille Kiss. / Jo det var det. / Kanske du vill veta huru det kom sig att Lille Kiss alltid förblev Lille Kiss och söta Kiss och vackra Kiss. / Jag kan tala om det om du bara vill. / Den börjar nu, historien. /* Här agerar Joel den genuina folkliga berättaren som avbryter och kommenterar.

Nyman (1977 s. 163, 237 f.) påvisar såväl liknelser (midsommardagen liknas vid vallkörardagen och ungdomen vid krytturen som efter en långer och lessammer vinter och vår släpps ut på bete) som besjälande av döda ting (kyrktornet beskyller föreningslokalen för att vilseleda ungdomen i Joels

texter. Också i "Skorvpotatisen" används detta stilgrepp; skorvpotatisen och masken talar och uppvisar mänskliga egenskaper, och också Gud förmänskligas (han ler i sitt stora skägg och ids inte tillrättalägga människor för allt de utan fog beskyller/tackar honom för). Det metaforiska i att låta bykissorna företräda människors tänkande och agerande avvärpar aningen satiren i berättelsen.

De vanligaste stilgreppen är ändå upprepning, med Melins (2003) terminologi proportion, genom hopning, stegring, variation och tautologi, i Joels egen tappning. Exempel från "Skorvpotatisen": Gumman, kissan och kuddan *tyckte så ohärrans mycket om potatis*. Ja *potatis var det enda goda gumman, kissan och kuddan viste av*. [...] *potatis var det enda de smakat på*. (variation) // *En skorv potatis*. *Ett tocka luder* [...] *U, du ditt luder till potatis*. / *Jestas då, en mask*. *Usch då*. *Fy då*. / *Men nu bär hon den inte millan två långa träpinnar*. *Hon bär den ömt imillan sina händer*. *Och hon sku gärna ha burit honom på gullplåt* [...] (stegring) // *Söta, söta, snälla, beskeliga gumma* [...] (hopning).

I "Lille Kiss" är stilgreppen hopning, stegring och redundans (tautologi): Och därför att den lilla *söta* flickan var så *söt*, fick hon det *söta* namnet Vivi; Och Lilla Kisses rykte *växte* och *växte* och *växte*; Så länge som Vivi var liten kallades hon *lilla Vivi* och *söta Vivi* och *snälla Vivi* och *rara Vivi*.) // [Kiss] hoppade in uti deras grupp och *fräste* och *klöste* och *slog omkring sig*; Och han *stryker* genast *av sin lilla kattmössa* och *knäpper samman sina små kathänder* och *börjar rabbla böner* upp till Lille Kiss. // Tautologi används frekvent: *tigga och be*; *överfalla med böner och tiggarp*; *död och kall*; *klaga och gråta*; *fräste och svor*; *korsa sig och himla sig*; *fingo lida hugg och slag*; *sprida stank och förruttnelse*. Tautologi används inte i "Skorvpotatisen", i min tolkning därför att stilgreppet inte fungerar lika effektivt i muntlig som i skriftlig framställning. Således påvisar analyserna att Joel uppmärksammar genren inte bara i ordval, stavning och meningsbyggnad, han väljer även stilgrepp enligt genre.

Slutord

Litteraturkritiker har ända sedan Nyman 1972 gav ut den första Pettersson-utgåvan lovsjungit Joel som en genial social skildrare och en människoskildrare av rang. Han har beskrivits som en författare som blandar sensibilitet och grymhet men som också visar en satirisk och humoristisk sida, och han benämns som en av litteraturens genuina berättare. Åland sägs i Joel ha fått sin första riktigt stora folkliga författare som, trots att han ansågs vara en särpling och en djupt egenartad människa, förmedlade ett viktigt budskap

genom sitt språk, sin humor och sitt sätt att se och tänka. Joels berättelser är ofta barnsliga, ostrukturerade och patetiska, stavningen bristfällig och upp-
repningarna många, men för honom gällde det att tala "tydligt och enkelt och
naturligt och fritt precis som man talar i vardagliga livet" (Nyman 1977 s.
256). Således "talar" han till läsaren också i skriftlig form. Hans alster är
ämnade att återspegla åländsk färg och must, detta bekräftar också de två
berättelser jag exemplifierat med i denna artikel. Joel hade definitivt berättar-
gåvan och intuitionen, han var en sann folkslig berättare.

Litteratur

- Andersson, Erik, 1998: Turtagning i Joel Petterssons skådespel Undan för undan. I:
Samtalsstudier. Meddelanden från Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur
vid Helsingfors universitet B:19. Helsingfors.
- Melin, Lars, 2003: Manipulera med språket. Stockholm.
- Melin, Lars och Lange, Sven, 1995: Att analysera text. Lund.
- Möijer, Kjell, 1989: Svensk språkstil. Stil & stilanalys. Falköping.
- Nyman, Valdemar, 1990: Joels brev till Verner Eker. Mariehamn.
- Nyman, Valdemar, 1977: Joel Pettersson 1892–1937. Pojken och den gråa byn. En
livsbild. Mariehamn.
- Nyman, Valdemar (red.), 1973: Eldtände. Helsingfors.
- Nyman, Valdemar (red.), 1972: Jag har ju sett. Helsingfors.
- Propp, Vladimir, 1958: Morphology of the Folktale. Indiana.
- Rooth, Anna Birgitta, 1965: Folklig diktning. Form och teknik. Uppsala.
- Sandberg, Christina, 2007: Möten inom en tradition. Om intertextualiteten i Joel Petters-
sons folksagor. I: Reflektioner: en vänskrift till Ulrika Wolf-Knuts. Åbo.
- Sandberg, Christina, 2005: Joel Pettersson – folkslig berättare från Åland. [www.abo.fi/
~chsandbe/joel](http://www.abo.fi/~chsandbe/joel).
- Sandberg, Christina, 2004: En text möter sin publik. Om ederingsprinciper vid
utgivningen av Joel Petterssons folksliga berättelser. Opublicerad licentiatavhandling vid
Åbo Akademi. Åbo.
- Sandberg, Christina, 2002: Om författarintention. En editionsfilologisk diskussion kring
Joel Petterssons sagotexter. Opublicerad avhandling pro gradu vid Åbo Akademi. Åbo.
- Svedjedal, Johan, 1991: Textkritisk litteraturteori. Några linjer i svensk och anglosaxisk
textkritisk debatt. I: Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter, (red.)
Ståhle Sjönell, Barbro. Stockholm.
- Svenblad, Ralf, 1991: Med åländska ord. Ur vardagsspråk och folkmål. Mariehamn.
- Widmark, Gun, 1992: Boksvenska och talsvenska. Om språkarter i nysvenskt talspråk. I:
Språk och stil. Lund.

Hexametriska studier i svenskan

1. Inledning

Syftet med detta arbete är att studera hexameter, de homeriska hjältedikternas versmått, i synnerhet i svenska språket. I dagens läge är det tämligen sällsynt att påträffa nyskriven hexameterpoesi. Detta versmått möter man på sin höjd i översättningar från antik poesi. Jag diskuterar också hexametern i modernare sammanhang. Sammanfattningsvis vill jag uttrycka mitt syfte med följande hexametervers:

Ericus fyller nu år, och jag skriver en text till hans ära.

2. Hexameter

Jag redogör först vad man menar med hexameter i synnerhet i latinet och går sedan över till svensk poesi.

Ordet *hexameter* kommer som bekant från grekiskan. Första ledet innehåller ordet *heks* 'sex', och sammansättningen *heksametros* betyder 'sexfotad, hexametrisk'. Hexameter är en sexfotad vers, blandad av daktyler och spondéer, de senare i svensk vers normalt ersatta av trokéer. De fyra första fötterna i en hexametervers kan innehålla endast daktyler eller olika typer av kombinationer med daktyler och spondéer. Femte foten måste dock i regel bestå av en daktyl, och sista foten skall vara en troké eller en spondé. (Se Beckman 1898 s. 87, Risberg 1905 s. 164–165, Beckman 1946 s. 94 f, Homén 1954 s. 117–118, Björkeson 1988 s. 282, SAOB H 881–882.) Beckman (1946 s. 94) anser det vara förklarligt att hexametern i långt större utsträckning än någon annan klassisk vers blivit efterbildad i svenskan i och med att den möjliggör en stor frihet i valet av fötterna. Enligt Altmann (1981 s. 137) går antalet möjliga variationer med de fyra första fötterna upp till 16, även om ingen poet tenderar att endast använda en enda modell. I versraden finns normalt en cesur som mycket ofta är placerad inuti tredje foten, men kan också finnas inuti fjärde foten. Vid uppläsning innebär detta att man helt enkelt kan ha en liten paus.

Det var Georg Stiernhielm i Sverige som var den första att skriva poesi på hexameter på 1600-talet. Han valde således klassiska mönster, när han ville reformera svensk poesi. Hans hexametrar i dikten *Hercules* (1658) byggde inte enligt antikt mönster enbart på kvantiteten, utan huvudsakligen på accenten. Ett antal verser (408–410) ur *Hercules* får beskriva hur hexametern låter i en 1600-talsdikt:

Ser du Min HERCULE den gudomlige Dygdenes Högheet?
Dygd är en Siälens skatt där guld och penningar alle
Ey måge liknas emot; är ädlar' än dyrbare Stenar. (Stiernhielm 1964 s. 14)

Det var av alexandrinerna som hexametern sedan trängdes undan, men den blomstrade igen på 1800-talet. I detta sammanhang kan speciellt två svenska poeter nämnas, nämligen Johan Ludvig Runeberg (*Elgskyttarne* och *Hanna*) och Esaias Tegnér (*Nattvardsbarnen*).

Den latinska hexametern bygger på kvantitet, en växling mellan korta och långa stavelser. I regel bygger den svenska hexametern däremot på samspelet mellan betonade och obetonade stavelser (Homén 1954 s. 93–94). Detta är fallet också i tyskan. Det har emellertid gjorts några försök att tillämpa det latinska mönstret i svenskan. Ett sådant försök gjorde Anders Nicander i sin Vergiliusöversättning på 1700-talet. Han skrev en artikel med titeln *Oför-gripelige Anmärkingar öfwer Swenska Skalde-Konsten, jämte Förslag och Bewis at den samma kan äfwen bindas til de Reglor som den Latinska har til Rätte-snöre*. Artikeln har tryckts i samma band som Nicanders översättning av *Aeneis* (1751). I sin översättning av detta epos tillämpar han således latinets kvantitetsregler i svenskan. För läsaren kan detta vålla metrisk svårigheter, eftersom det till exempel inte blir klart om det gäller daktyl eller spondé.

Nicanders kvantitetsregler kritiserades av Gustaf Regnér (1801), och till kritikerna anslöt sig också Gudmund Jöran Adlerbeth, som på 1800-talet översatte samma epos av Vergilius till svenska. I och med att svenskan är så belastad med konsonanter ansåg Adlerbeth (1831 s. 6–7) att kvantitetsreglerna betydde "en förtryckande träldom". Å andra sidan ville Nicander i sin översättning använda svenska eller skandinaviska namn för antika gudar och gudinnor. Detta förklarar han närmare med följande hexameterverser (Nicander 1751, se Korkkanen 1974 s. 107):

Namnen borde man ock försvenska å Romare Gudar.
THYR vore Mars, och Iuno IDUN, samt BALDUR Apollo,
HELL Hecaté, samt DISA Ceres, VANADISSA Diana,
Pan vore SKYRNER i Skog, Neptunus NECKEN i Vatnet,
IOFUR i Skyn och NIORDER i Vind samt HÖDER i Smedjan
HEIMDAL Mercur, och YGGE Regent i Tartara-Rike;
Och så vidare fort.

Allt kan dock inte göras helt konsekvent, och Nicander fortsätter att redogöra för sina försvenskingsprinciper med följande verser:

FRIGGA, hos alla bekant för kärleks Gydja, behöll jag,
THOR och IOFUR ibland, samt NECKEN och äntligen ASTRILD,
Almänt kunniga Namn af Lärda och mindre beläsna;
Hele den öfrige Tropp sina Namn på Romska behöllo.

I sin kritik av de latinska kvantitetsreglerna i svenskan diskuterar Adlerbeth (1831 s. 20) exempelvis gudanamnet *Hecate*, som förekommer i dikten ovan. Han anser att namnet *Hecate*, som i latinet består av en anapest och har tonvikten på sista stavelsen, ändras enligt svenskt uttal till *Hekate* med tonvikten på första stavelsen och således blir en daktyl. Nicander har dock placerat detta gudanamn i sin hexametersvers så att de två första stavelserna tillsammans med det första ordet utgör en daktyl (*Hell Heca-*), medan den sista stavelsen är en del av en spondé (*-té samt*).

Det latinska eposet *Aeneis* av Vergilius har i sin helhet blivit översatt sammanlagt fyra gånger till svenska med bevarad hexameter. Den första kompletta översättningen gjordes av den ovan diskuterade Anders Nicander 1751. Den översättning som blivit något av en klassiker är gjord av Gudmund Jöran Adlerbeth år 1810 (en ny version 1831). I början av 1900-talet publicerade Johan Bergman sin översättning *Sagan om Aeneas* (1923–1925), och den senaste översättningen är gjord av Ingvar Björkeson år 1988. I min doktorsavhandling (1974) gjorde jag jämförelser mellan Nicanders, Adlerbeths och Bergmans översättningar. Helt väntat blev det till och med rätt stora skillnader mellan dessa. 1700-talets översättning av Nicander utmärkte sig med fransk-klassiska drag, till exempel förfranskade proprier och generella ord i stället för mera specifika.

Adlerbeths 1800-talsöversättning är ett bra exempel på latiniserande stil. Han försökte bevara de många participformerna och använde också flera andra latinliknande konstruktioner. En viss tendens till likhet med originalet kan man ytterligare se i hans översättningar. Om den svenska hexametern skriver han i sin översättning (Adlerbeth 1831 s. 20–21) att stavelsernas accent skall vara "så noga iakttagen att en okunnig Läsare blott efter det högtidigare uttalets och örats med språklynnet instämmande vana, läser versen riktigt".

Bergman i sin tur avviker mera från originalet än vad Adlerbeth gör och använder överlag kortare ord och uttryck. I den nyaste översättningen av Björkeson har verismåttet också bevarats, och när man läser hans översättning, och i synnerhet när man läser upp den, får man ett klart intryck av att det verkligen är fråga om ett antikt epos. Enligt min mening är det till stor del

hexametern som ligger bakom detta intryck, och detsamma gäller även för de övriga ovannämnda översättningarna.

3. Femte foten

Femte foten i en hexametersers skall som ovan framgått vara trestavig, även om en spondé är möjlig i den antika hexametern. Nedan diskuterar jag denna fot i hexametersers skrivna av svenska översättare och poeter.

Det är intressant att se hur de svenska Vergiliustolkarna har behandlat denna fot. På det hela taget har Nicander, Adlerbeth och Bergman behandlat hexametern på varierande sätt, och vid uppläsning låter deras översättningar något olika. En analys av ett urval av dessa översättningar visar att sista foten i samtliga fall är tvåstavig, som sig bör, och femte foten är inte tvåstavig hos någondera. I fråga om de fyra första fötterna i originalet är det fjärde foten som oftast är tvåstavig. I översättningarna är det däremot tredje foten som oftast är tvåstavig. (Korkkanen 1974 s. 153.) Samma information som i analysen ovan kan ges på ett spegelvänt sätt i tabellform, nedan i tabell 1. De trestaviga fötterna i det latinska originalet och dess svenska översättningar fördelar sig på följande sätt:

Tabell 1. De trestaviga fötternas fördelning i *Aeneis* och dess tre svenska översättningar

	1. foten	2. foten	3. foten	4. foten	5. foten	6. foten
Vergilius	174	140	120	80	300	0
Nicander	164	231	50	158	300	0
Adlerbeth	200	196	142	164	300	0
Bergman	245	218	141	206	300	0

Av tabellen framgår att femte foten är trestavig hos alla. Med tanke på de fyra första fötterna är det första foten i originalet som oftast är trestavig. Detta är fallet också hos Adlerbeth och Bergman, medan Nicander avviker från dem och använder trestaviga enheter oftast på andra foten. Huruvida den nicanderska hexametern enligt latinskt mönster slår ut på detta sätt har inte studerats närmare.

Hur Runeberg formulerat trestaviga femte fötter i sina hexameterdikter *Elgskyttarne* och *Hanna* belyser jag i all korthet. I första sången av *Elgskyttarne* använder han namnet Petrus med flera epitet: den *ärlige* Petrus, *förståndige* Petrus och den *välförståndige* Petrus (Runeberg 1861 s. 5–6). Alla de tre exempelverserna innehåller en trestavig femte fot. Det kan också

påpekas att epitetet växer i stavelselängd, när man går vidare med läsningen (verserna 35, 42 och 54). I samma sång finns ytterligare följande exempel med samma modell: den *driftiga* Anna, den *mångkunniga* Anna och den *förståndiga* Anna. I sin dikt *Hanna* formulerar Runeberg (1861) femte fötter exempelvis på följande sätt: den *sjuttonåriga* Hanna, den *vördige* Pastorn och den *förtrogna* Johanna (första sången), en *älskande* syster (andra sången) samt den *spotska* Maria (tredje sången). I fråga om de trestaviga namnen Johanna och Maria hör den allra första stavelsen till femte foten.

Paulson (1903 s. 1–10) har också varit intresserad av femte foten i hexameter. Han har granskat Strindbergs behandling av den daktyliska hexametern i synnerhet i dikten *Trefaldighetsnatten*, som innehåller 352 hexametrar. Strindbergs avsikt har varit att skriva daktyliska hexametrar i den klassiska formen. ”I huru hög grad Strindberg saknar öra för hexameterns välljud, visas bäst af det stora antal verser, som han utrustat med tvåstavig takt i femte foten”, hävdar Paulson, och konstaterar att det är inte färre än 32 (s. 5). Han vill dock inte fördöma varje vers med tvåstavig femte fot, men han anser att det fordras god smak för att bygga en sådan vers så att den blir metriskt bra (s. 6). Tre av de fall som han diskuterar exemplifieras nedan:

Dansas dock mest och helst, ty nu har musiken kommit.

Fågeln kryper i lä af de ristade trädens stammar.

Sångarstrid jag ej valt, min giga är ingen lyra. (Paulson 1903 s. 5)

Även om Paulson ställer sig kritisk till tvåstaviga femte fötter i Strindbergs hexametrar, anser han att denne har ett gott öra för cesurers placering (s. 7). Ytterligare frågar han sig hur det kan komma sig att Strindberg, som kan skriva goda hexametrar, så ofta väljer att skriva dåliga eller rentav omöjliga. Frågan följer han upp med ytterligare två frågor: ”Har den litterära kritiken gjort sin plikt? Har den haft mod nog att säga den berömde författaren sanningen och har den haft insikt nog att kunna göra det med auktoritet?” (s. 9). Även om han anser att man av Strindberg kan fordra att hans hexametrar är lättflytande och regelbundet byggda, vill han ändå inte klandra honom för det ena eller det andra, utan önskar bara en smula konsekvens (s. 9). Sitt resonemang avslutar han med ett välbekant och välformulerat Strindbergcitat ”Inte ett ord jag spiller mer på den tråkiga saken” (s. 10).

4. ”Guden Hermes’ sandaler”

De stora antika eposen, *Iliaden* och *Odysséen* av Homeros, är som bekant skrivna på hexameter. En berömd svensk Homerostolkare var Erland Lagerlöf. (För en kort biografi med översättningar i tyngdpunkten, se Werin

1958 s. 3–14.) Bendz (1958 s. 17) skriver om Lagerlöfs ”mästerliga förmåga att med nära fasthållande av originalets innehåll och form skapa en väljudande, rikt och mäktigt flödande, värdig episk vers av stor skönhet”. I sina svenska hexameterverser har Lagerlöf på några ställen fått offra något för att vinna mera. Ett exempel på detta tillvägagångssätt är följande: *Achaiernas söner* i Iliadens andra rad är ett äkta homeriskt uttryck, även om originalet just på detta ställe innehåller det enkla ordet *achaierna* (s. 19–20).

Bendz (s. 24) räknar denna Homerostolkning på hexameter av Lagerlöf bland det allra yppersta inom svensk översättningslitteratur och jämför den med guden Hermes’ sandaler, ”bevingad, ovanskelig och skön”. En mera prosaisk kommentar till översättningsprocessen finns hos Nordström (1958 s. 27) som någon gång bött på samma pensionat som Lagerlöf. Under många nätter hade han från sitt rum hört hur Lagerlöf gått omkring och upprepade gånger sagt de tunga orden ”Hå hå, ja ja!”. Antagligen har översättaren också läst upp sina tolkningsförslag för sig själv.

5. Ett levande versmått?

Även om man i allmänhet associerar hexametern med något antikt och gammalt, kan den fortfarande användas, vilket i praktiken sker mycket sällan. Det finns dock enligt min mening möjligheter att använda hexameter i mera moderna sammanhang. Ett versmått som hexameter kan också underlätta hågkomst, vilket ofta utnyttjades i den gamla skolan. När eleverna exempelvis skulle komma ihåg var Homeros var född, lärde man in följande hexameterramsa på grekiska ortnamn: *Smyrna, Rhodos, Kolofon, Salamis, Khios, Argos, Athenai*.

På mina kurser i nordisk filologi använder jag ibland textprov skrivna på hexameter och frågar studenterna om de kan identifiera texten. När jag exempelvis i samband med stilistik har läst upp en bit från början av Runebergs *Elgskyttarne* och bett studenterna att ange vad det gäller, kommer det svar med mera vagt innehåll. Det finns studenter som anser att det är fråga om en stämningsfull dikt. De flesta anger nog att det gäller en äldre text, men oväntat många tycker att det gäller prosa. Att man helt intuitivt tolkar det på det här sättet, är måhända inte så konstigt, eftersom hexametern är de stora episka verkens versmått. Det måste också tilläggas att studenterna i sådana sammanhang har fått lita på det auditiva intrycket. Resultatet har dock blivit ungefär detsamma, när de samtidigt fått se texten i skriven form med en hexametervers placerad på en rad.

När man läser upp hexameterverser, borde man dock inte betona versmättet, utan läsa upp texten på ett mera naturligt sätt utan skandering (Oksala

2001b s. 11). Oksala (2001a s. 157), som förfinskat många av Runebergs hexameterdikter med bevarat versmått, anser att hexametern lämpar sig mycket väl i svenskan och tyskan, men kanhända passar bäst att användas i finskan. Oksala (2001b s.11) påpekar ytterligare att det vid litterär översättning, i detta fall Runebergs dikter, snarare är fråga om musikalisk tolkning än om någonting som kan jämföras med kreativ ordkonst. Man borde kunna lyssna på sina strofer, och språket skall höras i själen, hävdar han. I stället för notskrift får läsaren en originaltext som Oksala publicerar bredvid sin förfinskade version, så att han bättre kan ansvara för sina lösningar, vilket han också anser höra till översättarens moral. Detta ger läsaren en utmärkt möjlighet till uppläsning av båda texterna efter varandra. På detta sätt kan man både auditivt och visuellt njuta av hexameterna.

6. Diskussion

Som versmått har hexametern använts sedan gammalt; den är de stora eposens versmått. Den passar bra i svenska språket där den under flera århundraden använts av både författare och översättare. Många av dagens unga människor har svårt att identifiera hexameterverser, men hexametern är dock något som borde bevaras och omhändertas. Den ger ett behändigt sätt att komma ihåg saker och ting. Dessutom är den vacker i synnerhet vid uppläsning, en egenskap som svenska poeter och översättare med framgång strävat efter.

Avslutningsvis vill jag med följande hexametervers hylla dagens jubilar:

Lycka och gyllene år till den sextioårige Erik!

Litteratur

- Adlerbeth, Gudmund Jöran, 1831: *Virgilii Aeneis*, öfversatt af Gudmund Jöran Adlerbeth. Tredje upplagan, öfversedd och förbättrad. Stockholm.
- Altman, Gabriel, 1981: *The Homogeneity of Metric Patterns in Hexameter*. I: Grotjahn, Hexameter Studies. Quantitative Linguistics. Vol. 11. Bochum. S. 137–150.
- Beckman, Natanael, 1898: *Grunddragen af den svenska versläran till universitetsstudiernas tjänst*. Lund.
- Beckman, Natanel, 1946: *Den svenska versläran*. Lund.
- Benz, Gerhard, 1958: *Om Erland Lagerlöfs Homerostolkning*. I: Erland Lagerlöf. Homerosöversättaren. Malmö. S. 15–24.
- Bergman, Johan, 1921–1923. *Sagan om Aeneas ("Aeneiden")*. Svensk tolkning av Johan Bergman. Stockholm.

- Björkeson, Ingvar, 1988: Vergilius Aeneiden. Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson. Inledning av Bengt Holmqvist. Borås.
- Homén, Olaf, 1954: Poetik. Genomsedd och utgiven av Erik Ekelund. Stockholm.
- Korkkanen, Irma, 1974: Studier i de svenska översättningarna av Vergilius. Aeneis I, II, VI, VII, XI, XII och Bucolica. Meddelanden från institutionen för nordisk filologi vid Helsingfors universitet. Serie A nr 1. Helsingfors.
- Nicander, Anders, 1751: P. Virgillii Maronis Æneis Eller Den Trojanske Furstens Æneæ Hjeltebragder och Äventyrer, Ifrån Latin på Svensk Heroisk Vers Öfversatte Med lika många Verser, Jemte Anmärkningar och korta Förklaringar vid de svåraste ställen, Af Anders Nicander. Stockholm.
- Nordström, Ludvig, 1958: Den okända hjälteskaran. I: Erland Lagerlöf. Homerosöversättaren. Malmö. S. 25–29.
- Oksala, Teivas. Se Runeberg, Johan Ludvig, 2001a och 2001b.
- Paulson, Johannes, 1903: Den daktyliske hexametern hos August Strindberg. I: Språk och stil 3, 1903. S. 1–10.
- Regné, Gustaf, 1801: Försök till metriske öfversättningar från forntidens skalder. Med förutgående afhandling i samma ämne. Stockholm.
- Risberg, Bernhard, 1905: Den svenska versens teori. Prosodiska och metriska undersökningar. Stockholm.
- Runeberg, Johan Ludvig, 1861: Samlade arbeten. Tredje bandet. Helsingfors.
- Runeberg, Johan Ludvig, 2001a. Elgskyttarne. Nio sånger. Hirvenhihtäjät. Yhdeksän laulua. Suomentanut ja selitykset laatinut Teivas Oksala. Jyväskylä.
- Runeberg, Johan Ludvig, 2001b. Hanna. En dikt i tre sånger. Kolmilauluinen runoelma. Suomentanut ja selitykset laatinut Teivas Oksala. Jyväskylä.
- SAOB = Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien, 1908–. Lund.
- Stiernhielm, Georg, 1964: Hercules. Med kommentar utgiven av Erik Noreen. Lund.
- Werin, Algot, 1958: Erland Lagerlöf. I: Erland Lagerlöf. Homerosöversättaren. Malmö. S. 3–14.

Skiljetecknens semantik

En punkt är en punkt är en punkt ... Ja, med viss tvekan, men hur är det med våra andra skiljetecken? Inte är utropstecknet alltid ett utropstecken och nog kan väl exempelvis tankstrecket betyda både det ena och det andra!

Våra skiljetecken har en lång och traditionstyngd historia i det västerländska skriftspråket, något som borde borge för kontinuitet i beskrivning och bruk, men till traditionen hör att tecknen under århundradenas lopp har beskrivits och grupperats på mångahanda sätt i svensk handbokslitteratur – och att även bruket i viss mån varierat.

I detta nådens år, 2008, när Erik Andersson firar sin sextionde födelsedag, har vi festskriftsskribenter enligt moderna skriftspråkskonventioner haft nio egentliga skiljetecken till vårt förfogande vid författandet av våra artiklar. Skrivtecknen är många fler, men det är inte om dem denna artikel skall handla, utan om skiljetecknen.

En del av de nio tecknen har tidvis gått under benämningen stora skiljetecken (punkt, frågetecken, utropstecken). Några (komma, semikolon och kolon) har under en period kategoriserats som graduella tecken medan andra, parenteser och tankstrecket oftast har uppträtt som löshästar utan grupp-tillhörighet. Och för det nionde tecknet, tre punkter, har helt enkelt inte funnits plats i konventionella skrivregelsamlingar eller så har det presenterats som ett specialfall av punkt. För den som vill fördjupa sig i skiljetecknens historia och deras behandling i svensk handbokslitteratur från 1600-talet och framåt, hänvisar jag till artikeln ”Våra skiljetecken i ett historiskt perspektiv” (Strömquist 1992). Här skall det i huvudsak handla om tecknen i nutid.

Vid närmare eftertanke är kategoriseringar av det ovan nämnda slaget mindre betydelsefulla. Viktigare är att fundera över de enskilda tecknens funktioner i den skrivna texten, över deras användningsområden och över deras betydelsepotential. Och det är det som är avsikten med denna artikel. Med avstamp i en genomgång av skiljetecknens möjliga funktioner (den grammatiska, den retoriska och den kognitiva) vill jag belysa tecknens varierande uppgifter i den skrivna texten och på så sätt lyfta fram deras betydelseinnehåll. Skiljetecknen har nämligen enligt mitt förmenande en tydlig semantisk potential, vissa i högre grad än andra.

Grammatisk funktion – avgränsning

Skiljetecknens grammatiska funktion är obestridlig, även om få i dag är villiga att skriva under på att tecknens huvudsakliga uppgift är att "skilja satser, perioder och deras delar från varandra" (Broocman 1813 s. 60). Men visst kan vi fortfarande se att tecknen i viss utsträckning till sin natur är avgränsande på meningsnivå.

Avgränsningsfunktionen är naturligtvis mest utpräglad hos punkt och kommatecken, men också de övriga har en avgränsande uppgift även om vi kanske i första hand lägger märke till andra funktioner som de kan tänkas ha i den skrivna texten. Kolon, semikolon, tankstreck och parentes karaktäriseras av att de är sammanbindande eller meningskonstruerande samtidigt som de avgränsar. Och för utropstecknet, frågetecknet och tre punkter gäller att de utöver avgränsningen (som är förhållandevis stark) även signalerar menings-
typ.

Utän att försvära sig till 1800-talets dogmatiska syn på skiljetecknen såsom varande enbart syntaktiska hjälpredor i textbildningens tjänst, måste man således instämma i att en av deras uppgifter är att vara avgränsande – men samtidigt vara öppen för andra tolkningsmöjligheter.

Retorisk funktion – paus och ton

Det var dåtidens språkvetare som under 1800-talet uppträdde som ivriga förespråkare för en grammatisk-syntaktisk funktion hos skiljetecknen. Men de fick inte stå oemotsagda. Samtida pedagoger och handboks-författare hävdade att skiljetecknens huvudsakliga uppgift var att signalera pauser och tonfall, inte syntaktiska gränser. Skiljetecknen var knutna till prosodi: de var bärare av ton, tempo, rytm och röststyrka. Deras främsta uppgift var att vägleda den som skulle läsa upp en text högt (Strömquist 1995).

Från att skiljetecknen ursprungligen tagits i bruk för att ge skribenterna, eller kanske snarare dåtidens tryckare, möjlighet att så nära som möjligt återge det talade språket (jfr Ong 1982) hade vi alltså under 1800-talet kommit till ett läge då tecknen i stället skulle vara hjälpmedel för att översätta skrift tillbaka till talat språk.

Pausfunktionen betonas starkast i dåtidens handbokslitteratur, men också tonväxlingar kodifierades. Tönen skulle enligt pedagogen och handboks-författaren Petter Moberg förändras i mycket ringa grad vid ett kommatecken men bli "gradvis lägre vid semikolon, kolon och punkt: deremot något högre vid frågor och utrop" (1815 s. 22).

Välläsningens sköna konst var under större delen av 1900-talet en angelägenhet främst för scenen, men med talböckernas stigande popularitet är den nu intressant även utanför teaterns väggar. Och därmed får också skiljetecknets retoriska funktion en möjlighet till renässans. För en skönlitterär författare (det är inom skönlitteraturen som den kommersiella talboken blir allt vanligare) torde det vara av största intresse att så tydligt som möjligt ange hur texten skall läsas – högt.

Men visst kan vi, även utan fokus på högläsning, fortfarande förstå och uppskatta 1800-talspedagogernas förtjusning i skiljetecknets ton- och paus-signalerande uppgift. Också vid tyst läsning har pauser och indikationer om frasering och rytm sin givna betydelse för avläsning och tolkning.

Visst signalerar punkten en lång paus i förhållande till kommatecknet, och visst befinner sig parentes, kolon och semikolon på en glidande skala där emellan. Längre pauser får vi med tankstreck och tre punkter, och jämförbar med punktens paus är den som följer på ett fråge- eller utropstecken. Och nog är dessa pauser vägledande även vid den tysta avläsningen.

Skiljetecknets retoriska uppgift, om man med det avser endast betydelse för uppläsning, är kanske inte längre lika stor som på 1800-talet, men den inneboende paus- och prosodifunktionen bidrar fortfarande i hög grad till texters tydlighet och läsbarhet.

Kognitiv funktion – förståelse och tydlighet

För en nutida läsare är det väl snarast en självklarhet att skiljetecknets viktigaste uppgift är att förmedla skribentens intentioner, att tydliggöra textens tankeinhåll. Med andra ord: skiljetecknen har en begreppslig – avsändarrelaterad *och* mottagarorienterad – funktion, det vill säga en kognitiv funktion.

Denna kognitiva funktion har sin grund i de förståelse- och tydlighetsaspekter som tidigt förknippades med skiljetecknen. Under 1600-talet poängterades i handböckerna skiljetecknets betydelse för förståelsen av den skrivna texten, och såväl 1600- som 1700-talets språkmän och pedagoger lyfte gärna fram den betydelsefulla roll som skiljetecknen spelade för skriftspråkets tydlighet. Under 1800-talets fokusering på tecknens grammatiska, alternativt retoriska, funktion kom tankarna på förståelse och tydlighet i skymundan, men i svallvågorna efter den stora kommateringsfejden fick tydlighets- och förståelseförespråkarna ny vind i seglen. Och nu fokuserade man på den kognitiva aspekten.

Tidigt ute var Gustaf Cederschiöld (1902) som redan i *Svenskan som skriftspråk* hävdade att en av skiljetecknens viktigaste uppgifter var att på ett

adekvat sätt återge tankeinnehållet i en text så att det rätt kunde uppfattas av läsaren. Nu var det inte längre tal om att gå en omväg via ett muntligt framförande av texten; nu handlade det om direktaccess till skribentens tankar såsom de formulerats i den skrivna texten. Skiljetecknens uppgift var att avskilja och tydliggöra tankemässiga enheter och samband.

Som synes är skiljetecknens funktioner egentligen inte särskilt motsägelsefulla. Också vid en analys av tecknen ur kognitiv synvinkel kan man se att vissa tecken (punkt och komma) är mer avgränsande, eller åtskiljande, än andra, men nu handlar det inte om syntaktiska gränser utan tankemässiga. Somliga är sammanbindande eller åtminstone tankemässigt sammanhållande samtidigt som de är åtskiljande (kolon, semikolon, tankstreck och parentes) medan andra åtskiljer samtidigt som de är klart betydelseangivande (utrops-tecken, frågetecken och tre punkter).

De enskilda tecknen förefaller betyda i stort sett samma sak vare sig de betraktas som enbart avgränsningssignaler, som pausmarkörer eller som tecken för kognitiva enheter och samband. Varje tecken har, oavsett synsätt, sin specifika inneboende betydelsepotential.

Vad betyder tecknen?

Vad betyder då tecknen? Ja, övergripande kan man säga att deras roll i den skrivna texten är att utgöra läsanvisningar. Med skiljetecknens hjälp visar skribenten hur texten skall läsas, uppfattas och förstås. Genom att välja det ena eller det andra tecknet – eller kanske inget alls – skickar skribenten ut signaler till läsaren, signaler som naturligtvis kan missförstås eller i värsta fall inte bli beaktade, men i den bästa av kommunikativa världar överensstämmer den skrivandes och den läsandes uppfattning om tecknens innebörd, och den skrivna texten kommer därmed att tolkas som avsett.

För de enskilda tecknen gäller att alla har en så stark semantisk laddning att man faktiskt kan översätta deras grundläggande betydelsepotential till allmänspråkliga formuleringar.

Punkten och kommatecknet signalerar till läsaren: 'Här avgränsas informationen (tanken/tankekedjan/tillägget/inskränkningen etc.'). Samtidigt ger de en vink om att det är lämpligt, eller möjligt, att här göra en paus.

Frågetecknet betyder: 'Lägg märke till att det här är en fråga! Lyssna! Tänk!' Det kan ibland också betyda: 'Inse att detta påstående är en fråga!'

Utropstecknet betyder: 'Lyssna på det här!' Uppmaningen kan innebära: 'Lyd order!' eller kanske bara: 'Lägg märke till min förvåning, förtjusning etc.!' Det kan också avsluta en fråga – om den är retorisk.

Semikolon innebär att skribenten vill visa att det finns ett samband mellan det som föregår tecknet och det som följer efter: 'Lugn, sluta inte läsa; det kommer mer', säger tecknet. Och: 'Se sambandet!'

Kolon pekar framåt. Tecknet vill säga: 'Här följer något som hör ihop med det föregående, exempelvis en uppräknning, en exemplifiering eller en förklaring.' Kolons semantiska egenskaper är så starka att tecknet ofta kan direktöversättas till ett ord, nämligen ordet *nämligen*.

Tankstreck skall i allmänhet förstås som: 'Stanna! Se upp! Här kommer något som jag vill att du skall lägga märke till.'

Parentes betyder: 'Det här är bara parentetiskt. Du kan hoppa över det just nu om du vill. Det som står mellan tecknen har ingen direkt betydelse för förståelsen av texten rent generellt.'

Tre punkter, slutligen, signalerar avbrott. Om det rör sig om känslomässig kollaps betyder det kanske: 'Här slutar jag. Jag förmår inte skriva mer.' I lugnare sammanhang – och det är nog det vanligaste – skall tecknet tolkas som: 'Eftersom fortsättningen är självklar, skriver jag inte mer. Du får tänka dig resten själv ...'

Och därmed är vi osökt inne på det som jag antytt i inledningen till denna artikel: somliga skiljetecken kan ha flera olika betydelser.

Om vi börjar bakifrån i listan över skiljetecknens betydelser så är det alltså klart att tre punkter kan betyda åtminstone två saker. Tecknet kan dessutom betyda enbart avbrott eller paus, något som är vanligt i dramatext.

I dramatexten fungerar skiljetecknen emellertid inte bara som läsanvisningar utan också som minimala eller implicita scenanvisningar, i praktiken alltid spelanvisningar (Strömquist 2006 s. 104 ff.). I den tryckta dramatexten föreslår skiljetecknen hur dramas dialog i tempomässigt och prosodiskt avseende skall översättas till scentext, till föreställning, och de får därmed ofta en specifik betydelse utöver de generella innebörder vi är vana vid i annan skönlitteratur och sakprosa.

Parentesen har även den en specialfunktion i dramatext. När parentes-tecknen omsluter scen- och spelanvisningar betyder det att den av parentesen avskiljda texten inte skall läsas högt. Den utgör information till läsaren, till skådespelaren eller regissören; den är inte, annat än indirekt, avsedd för lyssnaren/åskådaren.

I normalfallet behöver parentesens utpekande av att något är parentetiskt inte heller vara så kategoriskt som jag antytt i översikten ovan. I skönlitteratur kan parenteser, både i dialog och relation, signalera exempelvis tankar och berättarkommentarer. I sakprosa kan parentesens uppgift vara att omsluta en omistlig del av en mening – ett parentetiskt inskott som utgör en viktig del av tankeinnehållet. Detta bruk är i modern tid relativt ovanligt, men det finns ingen anledning att totalt fördöma det, även om parentesen i dag

oftast avskiljer sådant som är mer parentetiskt än så: källhänvisningar, anmärkningar, förkortningar etc. Och då blir innebörden den i listan ovan presenterade.

Tankstreckets kan även det betyda en hel del utöver den ovan angivna grundbetydelsen. Även detta tecken har en specialuppgift i många dramatexter. I sådan text signalerar det ofta enbart avbrott eller paus utan att implicera den uppmaning till läsaren att vara på sin vakt som är så vanlig i skriftspråket i allmänhet.

Tankstreckets betydelsepotential minskar också märkbart när det används för inramning av inskott. I sådana fall får de båda tankstrecken oftast funktionen av förstärkta kommatecken – eller försvagade tecken för parentes. Tecknet har också specialfunktioner som talstreck (replikstreck, pratminus) och relationsstreck. I det förra fallet betyder det knappast något alls; det är bara en signal för att replik följer. I det senare har det en tydlig innebörd, som till och med får sitt språkliga uttryck vid högläsning: 'från...till' eller 'mellan...och' etc.

Kolon och semikolon förefaller ha sina givna betydelser utan variationer, men båda har faktiskt specialfunktioner vid vilka den semantiska innebörden suddas ut. Kolon är enbart avgränsande och framåtpekande när det föregår ett citat eller en anföring, och som avskiljare i en uppräkningslista har semikolon ingen annan uppgift än att just skilja den ena informationslänken från den andra.

Frågetecken och utropstecken har sina fasta betydelser, men visst är det fascinerande att utropstecken kan avsluta en fråga! Och hur handskas man egentligen med tecknen om man i expressivitetens namn skulle vilja använda både och?! Troligen så här om frågefunktionen är viktigast. Men visst kan man tänka sig det omvända!?

Både frågetecken och utropstecken har dessutom specialfunktioner som parentesomslutet tecken inne i en mening. Då är deras uppgift att påkalla läsarens uppmärksamhet. Utropstecken inom parentes kan som bekant över sättas med 'sic'; frågetecken i samma position betyder oftast något i stil med 'kan man lita på det här?'

Och så till sist, hur är det med punkt – och för all del kommatecken? Är de enbart avgränsningssignaler utan egentligt betydelseinnehåll?

I normalfallet tycks de båda tecknen tjäna enbart som avgränsnings- eller, om man så vill, paussignaler. Men så snart en skribent väljer att använda tecknen på ett från skriftspråksnormen avvikande sätt, så händer något. En punkt i stället för ett kommatecken före en efterställd bestämning signalerar något till läsaren. Paus? Emfas? Och på samma sätt får ett kommatecken placerat på ett överraskande (regelvidrigt?) sätt sin speciella innebörd. Ett

komma efter ett satsinledande *men* signalerar exempelvis paus – och får därmed en innebörd som i stora stycken liknar tankstreckets normalbetydelse.

Kanske är punkt och kommatecken skiljetecknens motsvarighet till ordförrådets formord. Och precis som gränsen är flytande mellan formord och betydelseord är gränsen mellan formtecken och betydelsetecken flytande.

Tecken på textnivå

När jag skriver den här artikeln använder jag utöver de nio egentliga skiljetecknen (jag har använt dem alla!) ytterligare ett tecken mycket flitigt, nämligen stycketecknet indrag. Detta är ett skiljetecken på textnivå, och det får därför av hävd inte sin rättmätiga plats bland övriga skiljetecken i våra skrivregelsamlingar. I *Svenska skrivregler* (2000) behandlas stycketecknen under rubriken Textens yttre disposition och endast där. Man kan jämföra med exempelvis citatteknik som också förekommer i det kapitlet, men citattecknet får minsann plats även i det kapitel som förtecknar skriv- och skiljetecken. Stycketecknet särbehandlas.

I den skriftspråkliga praktiken fungerar emellertid tecknet som ett skiljetecken, ett tecken med företrädesvis kognitiv funktion. Med stycketecknets hjälp visar jag som skribent mina läsare hur min text skall läsas, hur mitt tankeflöde skall tolkas. Jag signalerar hur tankar och tankekedjor avslutas för att sedan genom bindningar av olika slag kanske haka i varandra igen.

Indraget har i maskinskrift en ersättare: blankraden. Ibland brukar man säga att vi har två stycketecken, indrag och blankrad. Detta är en sanning med modifikation. För moderna skribenter är det självklart att låta indraget ensamt stå för markering av nytt stycke. Blankraden blir då i stället det självklara tecknet på nästa nivå i textbygget: dess uppgift är att vara avsnittsmarkör. Konkurrerar om den uppgiften gör ”tecknet” tre stjärnor och kanske en del andra grafiska utsmyckningar, men blankraden håller ställningarna som den vanligast förekommande avsnittsmarkören.

Stycketecknet betyder ungefär: ’Här börjar en ny tanke’ eller ’Här utvecklar jag det föregående’. Kanske signalerar det bara: ’Nytt.’

Avsnittsmarkören signalerar till läsaren: ’Här byter jag inriktning. Jag avstår från mellanrubrik, men nu går jag över till något helt annat, till exempel själva huvudtexten eller en avrundning.’

I läsbarhetens tjänst

Det är alldeles uppenbart att skiljetecknen, både de nio egentliga och de båda på textnivå som jag lyft fram i föregående avsnitt, har en semantisk potential. De är bärare av ett innehåll som skribenter mer eller mindre skickligt kan utnyttja i textskapandet och som sedan läsaren kan dra nytta av vid avläsning och uttolkning av den färdiga texten. I detta samspel mellan skribent och läsare har tecknen en tydlig kommunikativ funktion.

Skiljetecknens främsta kommunikativa uppgift i såväl sakprosa som skönlitteratur är att bidra till tydlighet och läsbarhet. Sedan kan de, som vi har sett av det föregående, också ha vissa specialbetydelser samt utnyttjas för tempo, ton och rytm – utan att man för den skull gör avkall på tydlighets- och läsbarhetskravet.

I skönlitteraturen kan skiljetecknen få speciella uppgifter, exempelvis när de i dramatext uppträder som implicita spelmanvisningar. Och visst kan de spela en mycket betydelsefull, och kanske speciell, roll också i poesi och prosa – när en författare utnyttjar dem fullt ut för sina stilistiska syften. Inte sällan avviker då bruket från det som stipuleras eller rekommenderas i skrivhandledningarna, men det semantiska innehållet kan sådana gånger framstå som än starkare.

En punkt må vara en punkt, men ibland är den mer än så ...

Litteratur

- Broocman, Carl, Ulric, 1813: Lärobok i svenska språket med tillhörande öfningar. Stockholm.
- Cederschiöld, Gustaf, 1902: Om svenskan som skriftspråk. 2 uppl. Lund.
- Moberg, Petter, 1815: Försök till en Lärobok för nybegynnare i allmänna och svenska grammatiken. Stockholm.
- Ong, Walter, J., 1982: Orality and Literacy. The Technologizing of the World. London.
- Strömquist, Siv, 1992: Våra skiljetecken i ett historiskt perspektiv. I: Språk & Stil. Tidskrift för svensk språkforskning 2. Ny följd. Uppsala.
- Strömquist, Siv, 1995: Tecken för tal. Om skiljetecknens retoriska funktion. I: Åsberg, Christer (red.): Texter om tal och talare från Quintilianus till Clinton tillägnade Kurt Johansson. Stockholm.
- Strömquist, Siv, 2006: Inte bara repliker. Scenanvisningar och annan metatext i svensk dramatik under tre sekler. Uppsala.
- Svenska skrivregler. Utgivna av Svenska språknämnden. 2000. Stockholm.

”Infinitivens användning är inte lätt.”

Verbalsubstantiv och infinitivfraser hos finska inlärare

Bakgrund

Infinitivfraser hör till de strukturer i svenskan som kan vara svåra att använda rätt. Man kan t.ex. vara osäker på bruket av *att* eller riskera att bryta mot den s.k. subjeksregeln (se t.ex. Språkriktighetsboken s. 311 ff., s. 356 ff.). Har man finska som modersmål innebär svenskans infinita uttryck problem av ännu flera olika slag. Till sådana uttryck räknar jag här förutom verbfraser i infinitiv även verbalsubstantiv (”nomen actionis”, se t.ex. SAG 2 s. 38). Båda kan fungera som nominala led i satsen och båda kan omtala en handling (jfr t.ex. *Rökning är förbjudet ~ Att röka är förbjudet, Det är förbjudet att röka*). I denna artikel ska jag diskutera dessa två uttryckssätt och jämföra dem med motsvarande uttryck i finskan. Mitt syfte är att försöka belysa några av de problem som finskspråkiga ofta möter när det gäller att välja rätt uttryck i svenskan.

En av de karakteristiska egenskaperna i finskan är en tendens att favorisera nominala strukturer, som t.ex. participkonstruktioner och verbalsubstantiv (se t.ex. Andersson & Sundman 1979, Sundman 1993). I stället för den egentliga infinitivformen (t.ex. *lukea* ’att läsa’) använder finskan gärna en nominal avledning av ett verb. En synnerligen produktiv typ utgörs av verbalsubstantiv bildade med suffixet *-minen* (t.ex. *lukeminen*, ’läsande’, ’läsning’). Denna nominala ”verbform” är mer eller mindre obligatorisk i många syntaktiska kontexter, bl.a. på grund av att den – till skillnad från den verbala infinitiven – kan böjas i kasus. *Jag älskar att läsa* lyder sålunda *Rakastan lukemista* snarare än *Rakastan lukea* på finska. Som subjekt är verbalsubstantivet betydligt naturligare än den motsvarande infinitiven (jfr *Lukeminen on hauskaa*; **Lukea on hauskaa = Att läsa är roligt, Läsning är roligt*) (Hakulinen et al. s. 489). Verbalsubstantiv på *-minen* kan bildas av så gott som alla verb (Hakulinen et al. s. 238) och är därför synnerligen frekventa i finskan. De är också stilistiskt neutrala och förekommer såväl i talat som i skrivet språk.

I finskan är det vidare fullt naturligt att förse verbalsubstantiv med en eller flera bestämningar som motsvarar primära satsdelar i en finit sats (se Andersson & Sundman 1979, Hakulinen et al. 2004 s. 839). I synnerhet i sakprosa är komplicerade substantivfraser med verbalsubstantiv som huvudord rätt allmänna (t.ex. *yliopistojen muuttuminen tilivirastoista julkisoikeudellisiksi laitoksiksi* 'förvandlingen av universiteten från räkningsverksverk till offentligt rättsliga institutioner', jfr nedan). I svenskan är komplicerade nominalfraser av detta slag ofta otänkbara även i formellt skriftspråk även om de vore grammatiskt korrekta (jfr SAG 2 s. 32).

Det är alltså inte överraskande att finska verbalsubstantiv utgör en utmaning för dem som översätter finska texter till svenska. Detta har bl.a. uppmärksammats av Mikael Reuter i hans handbok för översättare (Översättning och språkriktighet 2003 s. 49). De finskspråkiga som vill uttrycka sig på god och idiomatisk svenska kämpar ofta med samma problem. Det är inte alltid lätt att veta när det är möjligt att använda ett verbalsubstantiv i svenskan, vilken av de olika typerna av verbalsubstantiv man i så fall ska välja, vad de eventuella bestämningarna motsvaras av i svenskan och framför allt: vilka andra uttrycksätt det är som man kan eller ska ta till när ett verbalsubstantiv inte är naturligt i svenskan. Det är problem av detta slag som jag vill lyfta fram i denna artikel.

Svenska motsvarigheter till finska uttryck med verbalsubstantiv

Jag ska inleda med att ge en överblick över förekomsten av nominalfraser med verbalsubstantiv med suffixet *-minen* i finsk sakprosa och olika uttryckstyper som dessa kan motsvaras av i svenskan. Samtliga exempel nedan härstammar från en och samma text, som ingick i ett nummer av tidskriften *Acatiimi* (utgiven av bl.a. professorsförbundet i Finland) (nr 6/2007). Det är fråga om en ledartext som publicerades i både finsk och svensk version. I denna text får finska verbalsubstantiv med suffixet *-minen* följande slag av motsvarigheter i den svenska översättningen (jfr Reuter 2003 s. 49 f.):

Verbalsubstantivet motsvaras av ett verbalsubstantiv:

- (1) Kun yhtälöön lisätään vielä [...] odotettavissa oleva tilakustannusten *nouseminen*. alkaa yliopistojen rahallinen *vahvistaminen* olla lähinnä miinusmerkkistä. Då man in i ekvationen tar [...] den sannolika *förhöjningen* i utrymmeskostnaderna. inleds den finansiella *förstärkningen* av universiteten snarare med ett minustecken.

- (2) Monessa yhteydessä on lisäksi todettu, että tilivirastotatuksen *lakkaaminen* aiheuttaa huomattavat muutokset [...] myös henkilöstön palvelussuhteissa.
 Dessutom har det i många sammanhang konstaterats att *slopandet* av universitetens status som räkenskapsverk leder till avsevärda förändringar [...] även i personalens tjänsteförhållanden.
- (3) Kun samalla [...] puhutaan vielä työajan *kontrolloimisesta* ja *seuraamisesta*, viedään tutkijoilta ja opettajilta työmotivaatio, joka on tärkein edellytys korkeatasoiselle tieteelle.
 Då man samtidigt [...] talar för *kontroll* av arbetstid, dödar man forskarnas och lärarnas arbetsmotivation, som är den viktigaste förutsättningen för högklassig vetenskap.

Verbalsubstantivet motsvaras av en infinitivfras:

- (4) On siis suuri vaara, että [...] yliopistolta tulee jatkossa puuttumaan riittävät rahalliset resurssit tieteellisen toiminnan *ylläpitämiseksi*.
 Det finns alltså en stor risk att universiteten [...] i framtiden kommer att sakna tillräckliga finansiella resurser *för att fortsätta* med vetenskaplig verksamhet.

Verbalsubstantivet motsvaras av en bisats:

- (5) Yliopistojen toiminnan *turvaaminen* edellyttää [...] vähintään 50 miljoonan euronvuosittaista lisäpanostusta.
 Om universitetens verksamhet *skall säkerställas* förutsätter det en årlig tilläggs-satsning på minst 50 miljoner euro [...].
- (6) Yliopistojen *muuttumista* tilivirastoista joko julkisoikeudellisiksi laitoksiksi tai yksityisiksi säätiöiksi valmistellaan vauhdilla.
 Processen *skall förvandla* universiteten från räkenskapsverk till offentlig-rättsliga institutioner eller privata stiftelser är i full gång.
- (7) On siis suuri vaara, että *vahvistumisen* sijasta yliopistolta tulee jatkossa puuttumaan riittävät rahalliset resurssit [...]
 Det finns alltså en stor risk *att* universiteten ingalunda *blir starkare*, utan att de i framtiden kommer att sakna tillräckliga finansiella resurser [...]

Verbalsubstantivet motsvaras av ett attribut:

- (8) Vaikka taloudellisen aseman *muuttuminen* antaa periaatteessa uusia mahdollisuuksia, on vaikea kuvitella, että [...]
 Fastän den *nya ekonomiska ställningen* i princip öppnar nya möjligheter är det svårt att föreställa sig att [...]

- (9) Niiden verovähennysoikeuden *laajentamisesta* huolimatta ei ole itsestään selvää, että esimerkiksi teollisuuden panostus kasvaisi merkittävästi.
Trots *utvidgad* rätt till skatteavdrag är det inte självklart att till exempel industrin i någon nämnvärd grad skulle utöka sin insats [...]

Det är tyvärr omöjligt att formulera några enkla principer för hur en finsk nominalfras med ett verbalsubstantiv som huvudord helst skall översättas till naturlig och idiomatisk svenska. I svenskan kommer ett verbalsubstantiv i fråga först och främst om det är lexikaliserat; oftast handlar det då om någon annan bildningstyp än en avledning på *-ande/ende* (jfr Reuter 2003 s. 49). I den ovannämnda texten förekommer lexikaliserade verbalsubstantiv i översättningen bl.a. i följande fall: *kontrolloiminen* > *kontroll*, *kustannusten nouseminen* > *förhöjning* i *kostnaderna*. Också i finskan är lexikaliserade avledningar (också med andra suffix än *-minen*) vanliga; i texten förekommer bl.a. *lisäpanostus* > *tilläggsatsning*, *leikkaus* > *nedskärning*.

I det följande ska jag belysa olika problem som finska inlärare möter i svenskan då de söker ett lämpligt uttryck i en kontext där finskan föredrar verbalsubstantiv. Samtliga belägg nedan härstammar från texter skrivna av finskspråkiga universitetsstuderande. Som väntat har finskspråkiga en tendens att överanvända verbalsubstantiv i svenskan, men också infinitivfraser visar sig vara svåra att använda rätt. I samband med exemplen ger jag förslag till mer "svenska" uttryckssätt, inledda med en pil (>). I många fall kan betydelsen naturligtvis uttryckas på många olika sätt på svenska, och den formulering som ges här är inte nödvändigtvis det bästa alternativet.

Problem vid bruket av verbalsubstantiv

På grund av transfer från finskan kan finskspråkiga, som ovan konstaterades, förväntas övergeneralisera bruket av verbalsubstantiv i olika nominala funktioner i svenskan: som subjekt, som predikativ, som objekt och även som adverbial. Verbalsubstantiv förekommer i finskan ofta som *subjekt* i satser med predikativ struktur, d.v.s. i satser av typen *Lukeminen on hauskaa*. I sådana fall är det i svenskan oftast naturligare att använda en infinitivfras, antingen som subjekt eller som egentligt subjekt (*Att läsa är roligt*; *Det är roligt att läsa*), än ett verbalsubstantiv (*Läsning är roligt*, *?Läsande är roligt*). Följande belägg är typiska exempel på finskinfluerade konstruktioner av detta slag:

- 1) Enligt svaren bland informanterna verkar talandet vara lättare än läsandet på svenska. > [...] verkar det vara lättare att tala än att läsa på svenska.

- 2) Även om översättandet är svårt betyder det inte att översättandet av skönlitteratur skulle vara omöjligt. > Även om det är svårt att översätta, betyder det inte att det skulle vara omöjligt att översätta skönlitteratur.
- 3) Bildning av passiv konstruktion är svår. > Att bilda passiv konstruktion är svårt; Det är så svårt att bilda passiv konstruktion; Passiv konstruktion är svår att bilda.
- 4) Analysering av kommunikationsstrategier kan vara svårt. > Att analysera kommunikationsstrategier kan vara svårt; Det kan vara svårt att analysera kommunikationsstrategier.
- 5) Talandet och lyssnandet förekommer oftast tillsammans. > Att tala och lyssna hör oftast ihop.

Ett verbalsubstantiv som fungerar som *predikativ* motsvaras ofta av en infinitivfras eller av en hel sats i svenskan:

- 6) De viktigaste målsättningarna för undervisning och utbildning är utvecklandet av den kulturella känsligheten, [...] och övandet av de färdigheter som behövs i kommunikering på den interkulturella nivån. > [...] är att utveckla den kulturella känsligheten, [...] och att öva de färdigheter som behövs [...].
- 7) En sådan metod är t.ex. ersättning av ett okänt främmande ord med en inhemska variant. > [...] är t.ex. att ersätta ett okänt främmande ord med [...].

Då det finska verbalsubstantivet fungerar som *adverbial* (varvid det är böjt i s.k. lokalkasus), är det i svenskan ofta naturligt att använda en hel sats för att ange den motsvarande betydelsen:

- 8) Om vi är medvetna om de strategier och kunskaper som hjälper oss i kommunicerandet, kan vi åtminstone förstå var svårigheterna ligger. > [...] som hjälper oss då vi kommunicerar [...].
- 9) Detta har gett mig många idéer om användningen av olika metoder i granskandet av novellerna. > [...] om användning av olika metoder då jag ska granska novellerna.
- 10) Kommunikationsstrategierna indelas i två grupper: [...]. Den senare består av görandet av egna ord. > [...] av att man gör egna ord.
- 11) Starka samhällseliga förändringar i slutet av 1980-talet gav upphov till förnyandet av grundskolans läroplan. > [...] att grundskolans läroplan förnyades.
- 12) Det finns tre orsaker till ordförädets försvagning. > [...] till att ordförädet försvagas.
- 13) Språkbrukaren kan försöka klara av situationen med hjälp av användningen av de kommunikativa resurser som han har till sitt förfogande. > [...] genom att använda de kommunikativa resurser som [...].

I finskan får verbalsubstantiv mycket ofta ett *genitivattribut* som anger handlingens utförare eller dess föremål; ibland förekommer båda samtidigt. Finskspråkiga har därför en viss tendens att överanvända *genitivattribut* som bestämning till verbalsubstantiv i svenskan. I synnerhet objektiv genitiv är

klart mindre bruklig i svenskan än i finskan (jfr SAG 3 s. 32). Följande belägg har uppstått som resultat av transfer från finskan:

- 14) Även om jag anser att felanalys är den bästa metoden, är dess användning inte helt oproblematiskt. > [...] är användningen av den inte helt oproblematiskt; [...] är det inte helt oproblematiskt att använda den.
- 15) Några av dessa ord visar på god kreativitet och svenskans behärskning. > [...] och god behärskning av svenskan.
- 16) Kriterierna leder till olika resultat när det gäller funktionsverbfrasernas undersökning. > [...] när det gäller att undersöka funktionsverbfraser.

Det kan också vara svårt att veta vilken typ av verbalsubstantiv man ska välja. Även om verbalsubstantiv på *-ande/-ende* utgör den mest produktiva typen av verbalsubstantiv i svenskan (t.ex. Loman 1968 s. 155, SAG 2 s. 40, Josefsson 2005 s.120 f.), är andra slag av verbalsubstantiv ofta att föredra. Svenskan har en lång rad av mer eller mindre lexikaliserade nomen actionis-avledningar bildade med t.ex. suffixen *-(n)ing* (t.ex. *användning*) och *-else* (t.ex. *jämförelse*) samt s.k. kortavledningar (t.ex. *bruk, kontroll, analys*) (se t.ex. Andersson 1993 s. 16, Malmgren 1994 s. 53 f.). T.ex. i följande belägg är det naturligt att ersätta de självkonstruerade bildningarna på *-ande* och *-(n)ing* med ett lexikaliserat verbalsubstantiv:

- 17) För att underlätta jämförandet (> jämförelsen) har jag räknat det genomsnittliga poängtalet för varje grupp.
- 18) Han indelar kommunikering (> kommunikationen) i fem huvudkategorier.
- 19) Dessa misstag har uppenbarligen att göra med den starka påverkningen (> påverkan) av ordens uttalsformer.

Problem vid bruket av infinitivfras

Finska inlärare får ofta höra att verbalsubstantiv är något som man helst ska undvika att använda i svenskan. Ett sätt att omskriva detta för finskan så naturliga uttryckssätt är att använda en infinitivfras. Detta fungerar faktiskt bra i många fall (t.ex. *Kääntäminen on vaikeaa > Att översätta är svårt; Det är svårt att översätta*). Men i själva verket är förekomsten av infinitivfraser som nominala satsdelar begränsad till vissa syntaktiska och lexikaliska kontexter. Infinitiven är t.ex. vanlig som objekt till vissa verb (t.ex. *Han älskar att läsa skönlitteratur*) (se SAG 3 s. 570-575). Men det finns också lexikaliska kontexter som inte tillåter en infinitivfras som objekt (se SAG 3 s. 607 f.). Exempel:

- 20) Lån betyder att använda något enstaka ord eller en fras på ett annat språk. > [...] att man använder något enstaka ord eller en fras [...]
- 21) Kognitiva funktioner betyder att göra och tolka iakttagelser. > [...] att man gör och tolkar iakttagelser.

Som subjekt förekommer infinitivfrasen bara vid vissa typer av predikat (se SAG 3 s. 568-570). I t.ex. följande fall är det inte fråga om ett sådant predikat:

- 22) Att översätta har långa traditioner, men översättningsvetenskap är ett relativt nytt forskningsområde. > Översättning har långa traditioner, men [...].
- 23) Att jämföra variationen mellan siffrorna visar att särskilt pojkar har haft dåliga skrivningar. > Om man jämför variationen mellan siffrorna visar detta att [...]

En infinitivfras kan också ingå som rektion i ett prepositionsattribut. Också detta fenomen är begränsat till vissa kontexter (se SAG 3 s. 591 f.). T.ex. följande belägg förefaller inte naturliga i svenskan:

- 24) MLU-värden tyder på en utveckling i att bilda allt längre och mer komplexa yttranden. > [...] en utveckling i bildandet av ...; > [...] en utveckling när det gäller att bilda [...].
- 25) Orsakerna till att passivera en sats kan vara många, men en av de mest centrala är tematisering. > Orsakerna till att en sats passiveras kan vara många, men [...].
- 26) Det har gjorts få undersökningar av att översätta idiom från finska till svenska. > [...] av hur idiom översätts från finska till svenska.

Avslutning

Ovan har jag tagit upp några uttrycksproblem hos finskspråkiga inlärare av svenska. Problemen har sin grund i en typologisk skillnad mellan finskan och svenskan, nämligen att finskan ofta föredrar en nominal konstruktion där svenskan väljer en mer verbal struktur. Infinitiven har en mer begränsad användning i finskan än i svenskan och ersätts i många syntaktiska och lexikaliska kontexter med en nominal avledning. I de flesta fall är svenskans infinitiv dock helt oproblematisk för finskspråkiga: den motsvaras av en infinitiv också i finskan.

Bruket av infinitiv är å andra sidan behäftat med också andra problem än dem som tagits upp här. Några av dessa kan belysas med följande exempel, som i likhet med de tidigare (ex. 1-26) har hämtats från texter skrivna av finska universitetsstudenter:

- 1) I svenskan använder man termen översättningsmotsvarighet att skildra dessa fenomen.

- 2) Vissa ords betydelse utvidgas att betyda mer än de faktiskt gör.
- 3) Färdigheten i båda språken blir allt viktigare för att kunna kommunicera.
- 4) Forskarna är av olika åsikt om hurdan kompetens i de två språken man borde ha för att kunna kalla en individ tvåspråkig.
- 5) 52 % av informanterna uppskattar sina muntliga kunskaper i svenskan vara på basnivån.
- 6) Själva grammatikaliseringen kan ses bestå av två delprocesser.
- 7) Det är ju allmänt känt att de svenskspråkiga i Finland tenderar tala finska med de finskspråkiga.

Delvis p.g.a. engelskt inflytande utelämnas ibland prepositionen i strukturer där infinitiven är en del av ett adverbial (ex. 1 och 2). I likhet med svenskspråkiga har finskspråkiga ibland problem med subjeksregeln (ex. 3 och 4) och med bruket av *att* (ex. 7). Exemplet 5 och 6 visar att det inte är helt uppenbart för finskspråkiga vilka svenska verb som kan konstrueras med objekt + infinitiv resp. subjekt + infinitiv.

Även om svenskans infinitiv oftast är oproblematisk för den som har finska som modersmål, finns det alltså också fog för rubrikens påstående: att använda infinitiven rätt är ingalunda alltid så lätt.

Litteratur

- Andersson, Erik, 1993: Grammatik från grunden. Uppsala.
- Andersson, Erik & Sundman, Marketta, 1979: Bestämningar till verbalsubstantiv i svenska och finska. I: Kontrastiv lingvistik och sekundärspråksforskning, red. av Björn Hammarberg. Stockholm. S. 7–17.
- Hakulinen, Auli et al., 2004: Iso suomen kielioppi. Helsingfors.
- Josefsson, Gunlög, 2005: Ord. Lund.
- Loman, Bengt, 1968: Verbalsubstantiv på *-ning* och *-ande* i nusvenskt riksspråk. I: Nutidssvenska. Uppsatser i grammatik. Borgå. S. 151–183.
- Malmgren, Sven-Göran, 1994: Svensk lexikologi. Lund.
- Reuter, Mikael, 2003: Översättning och språkriktighet. Version 2003. Helsingfors.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 1–4. Stockholm.
- Språkriktighetsboken. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm 2005.
- Sundman, Marketta, 1993: Nominalfrasens struktur i svenskan och finskan. I: Språk och social kontext, red. av Ann-Marie Ivars et al. Helsingfors. S. 169–187.

Dialektal äggröra

Äggröra är en maträtt som enligt de flesta recept jag kontrollerat innehåller ägg och mjölk. Ibland uppges också mjöl ingå. Ett exempel på proportioner mellan huvudingredienserna är 4 ägg och 4 matskedar mjölk. Ingredienserna vispas lätt med salt och hålls sedan i en panna. Äggblandningen hettas långsamt upp under tiden som man rör medan smeten tjocknar. I flera recept uppmanas man uttryckligen att röra hela tiden tills massan blivit tjock och krämig. Äggröran kan lätt bli gryning om man rör för dåligt och om värmen är för stark.

I denna artikel kommer dialektala ord för äggröra med förleden *ägg-* att behandlas. Materialet är hämtat ur samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter (OSDs) vid Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, kompletterat med några belägg funna i samlingarna till Ordbok över Finlands svenska folk mål vid Forskningscentralen för de inhemska språken (FOCIS), Helsingfors.

Dialektordens betydelser är inte entydiga och det finns flera frågor man kan ställa sig: Var dialekternas äggröra detsamma som det vi idag menar med äggröra? Har upptecknarna alltid vetat vad uppgiftslämnarna avsett eller har man "översatt" allehanda ord för maträtter, där ägg rörts samman, med äggröra? Det är ibland också svårt att utifrån betydelseangivelsen skilja äggröra från t.ex. omelett eller äggstanning. Orden ligger ju semantiskt nära varandra.¹ Man kan av materialet också få uppfattningen att äggröra kan vara lösare i konsistensen enligt dialektorden än enligt standardspråket.

Jag redovisar de ord som i materialet (åtminstone någon gång) anges betyda eller som kan antas betyda 'äggröra'. I den mån jag funnit någon plausibel förklaring till ordens bildning resonerar jag kring detta. Då efterleden förekommer som simplex i samlingarna med en betydelse som kan bidra till förklaringen återges orden med ett urval av betydelseangivelser. Jag har också använt SAOB. Några etymologiska studier har jag inte företagit.

---

¹ Nationalencyklopedins ordbok anger för dessa ord följande betydelser: *äggröra* 'maträtt bestående av ägg som sammanrörts och fått stelna under värme i stekpanna', *äggstanning* 'en maträtt av ägg, mjölk och kryddor som gräddas i ugn' och *omelett* 'en maträtt huvudsakligen bestående av uppvispade ägg som gräddats i stekpanna eller ugn'.

äggbaldos

Äggbaldos och några snarlika former (*-bladosa*, *-badosa*) förekommer i Halland, Småland och Västergötland men beläggen är ganska få.

Halland: *äggbladosa* 'äggröra' (Slättåkra), 'maträtt bestående av sönderhackat kokt ägg med irört smör' (Vallda). Småland: *äggbaldoos* 'äggdoppa' (Hallaryd). Västergötland: *äggebadosa* 'äggröra' (St. Mellby); *äggeballdos* 'äggröra' (Hemsjö).

Ordet finns också belagt som skällsord i V. Tunhem i Västergötland: *äggebaldoser* 'öknamn på läroverkspojkar i Vänersborg, därför att allmogens barn trodde de rövade bort fågelägg under sina botaniska excursionser'. Efterleden *baldos* är bildad till ett adjektiv/adverb med huvudbetydelsen 'burdus'. Några exempel på uttalsformer och betydelser från Syd- och Västsverige är:

baldus 'burdus, påflugan' (Jämshög Blekinge, Fågeltofta Skåne), 'huvudstupa' (Bergunda Småland); *bardus* 'burdus' (Göteborg, Sörbygdens hd Bohuslän, Häbol Dalsland), 'häftigt, tvärt' (Kävlinge Skåne), 'häftigt, hastigt' (Blackstad Småland), 'burdus', 'plötsligt, oväntat' (Jung Västergötland), 'hastigt och oväntat' (Svenstorp Skåne); *badus* 'plötsligt' (Urshult Småland), 'plötsligt, med detsamma' (Vallda Halland), 'genast' (Fors, Hälanda, Ålekulla Västergötland); *budus* 'framfusig, brådstörtad' (Angelstad Småland), *bladus* 'burdus' (Gränna, Hjorted Småland) *bradus* 'prompt' (Bälaryd Småland).

I uttrycket *i ett baldus* 'i ett huj', känt genom ett belägg från Ryssby i Småland, används ordet substantiviskt. Tänkbart är att *äggbaldos* är bildad för att äggröra på spisen tjocknar hastigt och just oberäkneligt. När man lagar denna maträtt händer det inte sällan att man rör och rör utan att äggblandningen blir tjockare och så blir man ouppmärksam. Då sker plötsligt allt på en gång. Röran stelnar oväntat, alldeles för snabbt och blir inte slät och krämig utan hård och med klumpar.

äggdopp

Ordet *äggdopp* (med varianterna *-doppa*, *-doppe*) uppges betyda framför allt just 'äggröra' men det är sannolikt att denna äggröra är tunnare än det vi idag menar med äggröra. *Äggdopp* tycks i dialekterna nämligen ofta ha avsett något ganska tunt som man kunde doppa bröd, potatis eller fläsk i. En småländsk uppteckning från Traryd beskriver hur äggdoppa tillreds. Där framgår också hur doppans konsistens bör vara: "Lite smör på stekplåten, ägg, lite vetemjöl, mjölk o en nypa salt vispas och hälles på den varma plåten. Får koka en stund under omrörning och om så erfordras påspädes mjölk så att

den färdiga rätten blir halvflytande.” Belägg på ordet finns från Blekinge, Småland, Halland och Västergötland.

Blekinge: *äggadåppa* 'äggöröra' (Hällaryd), Småland: *äggedöpp* 'maträtten äggöröra' (S. Vi); *äggadöpp* 'dopp tillrett med (flera el. färre) ägg, äggöröra; ätes till bröd o. (väl nästan alltid) stekt fläsk' (Näshult); *äggadopp* 'af mjölk och korn- eller hvetemjöl samt fläskfrott tillredd sås att doppa bröd uti [...] med tillsats af ägg' (Östra hd); *äggadoppa* 'äggöröra' (flera socknar i Kinnevalds hd), 'äggstanning' (Jät); 'äggöröra' (Pjätteryd), 'äggöröra' (Traryd, V. Torsås), 'äggöröra' (S. Möre hd), 'äggöröra, omelett' (Rydaholm); *äggadoppe* 'äggöröra' (Urshult); *aiggadåppa* 'äggöröra' (Hovmantorp); *äggadöpp* 'äggöröra' (Hallaryd); *eiggadåppa* 'äggöröra' (Torsås). Halland: *äggadöppa* 'äggdoppa; ägg, mjölk och vetemjöl kokad upp på stekpannan till dopp för helkokad potatis' (Veinge). Västergötland: *äggedöpp* 'äggöröra' (Skallsjö).

Dopp och *doppa* är i betydelsen 'sås att doppa t.ex. bröd i' välbelagda i dialektsamlingarna. Betydelsen 'sås att doppa i' eller bara 'sås' (till t.ex. fläsk och potatis) ges från flera socknar i Halland. Flerstädes från Småland ges betydelsen 'anrättning av mjöl, mjölk (och ägg) som ätes till fläsk' (Åseda, Hälleberga, Kläckeberga, Virserum och s. Östra hd). Som simplex kan ordet också avse äggöröra: *döpp* 'slags maträtt med ägg (äggdoppa)' (Åseda). Västgötska belägg ger liknande betydelse, t.ex. 'sås, spad' (Ålekulla) och 'sås att doppa i' från flera socknar. Denna betydelse är väl styrkt också från Blekinge.

ägghacka

Ägghacka och någon gång *ägghacke* är belagda från Småland, Bohuslän och Dalsland.

Småland: *äggehacke* 'äggöröra' (S. Vi), 'ägg i mjölsås' ('äggat omröres först i mjölken') (S. Vi); *ägghacke*, *ägghacka* 'äggöröra' (Blackstad). Bohuslän: *äggehacka* 'äggöröra' (Röra och Skee snar, Brastads, Bullarens, Kville, Stångenäs, Sörbygdens och Tanums hder). Dalsland: *äggehacka* 'äggöröra' (Lerdal, Valbo-Ryr).

Dialektbetydelsen av substantivet *hacka* skiljer sig inte från den standardsvenska och avser i första hand en typ av redskap. Ett belägg från Östmark i Värmland anger dock betydelsen 'hackelse av halm som ofta blandats med sämre hö eller potatisblast; övergjutes med vatten och beströvs med mjöl och ges som s.k. sörpa åt kreaturen'. Ett äldre belägg från Kållands hd i Västergötland anger att *hacke* kan vara kollektiv och avse det som hackas, t.ex. torvhackning. Man kan anta att *hacka* i *ägghacka* alltså har samma betydelse som *hackelse*. SAOB (H 22) uppger för detta ord bl.a. betydelserna '(bland-

ning av) hackade matvaror' ("numera knappast brukligt") och 'röra, "hackmat"' ("vardagligt, mindre brukligt"). Se också SAOB (H 11) *hacka* subst. 3.

äggmat

Ordet *äggmat* kan i materialet avse något så självklart som mat vari ägg ingår, men inte sällan tycks det som om det är just ägggröra som avses. Det är belagt från Skåne, Blekinge och Halland.

Skåne: *eggamad* 'äggmat, ägggröra' (Huaröd); *äggamad* 'äggstanning' (Häglinge); *äggamad* 'ägggröra' (Vånga), 'ett slags stuvning (med ägg)' (N. Sandby); *äggamad* 'ägggröra' (Emislöv, Glimåkra); *äddjamat* 'ägggröra' (Lyngby). Blekinge: *äggamad* 'lagad mat, vari ägg ingår' (Knäred); *äggamat* 'ägggröra' (Asarum och Listers hd); *aiggamat* 'maträtt vars huvudingrediens består av ägg' (Bräkne-Hoby). Halland: *äggamad* 'äggmat, sådan mat i vilken ägg ingår' (Harplinge m.fl.).

Äggmat kan sägas vara en övergripande benämning – hyperonym – för all slags mat som innehåller ägg. Övergripande benämningar på t.ex. växter kan användas också på en mer specifik nivå och då är det den mest kända eller mest utpräglade arten som får denna benämning (se Svahn 1991 s. 29 och där anförd litt.). Kanske var ägggröra den vanligaste ägggrätten i bondesamhället eller i varje fall i Sydsverige där *äggmat* är belagt.

äggmes

Ordet *äggmes* 'ägggröra' finns bara belagt en gång, från Sörbygdens hd i Bohuslän, och enligt excerpten handlar det om ett belägg i en gammal visa. Efterleden bör kunna vara *mes* i betydelsen 'stackare', känt i den betydelsen från Sörbygdens hd. Jfr min kommentar nedan under *äggpjåsk*. Möjligen är den att sammanhålla med ett från Fryksdals hd i Värmland belagt *mes* 'mesost utaf inkokad mjölkvassla'.

äggpick

Äggpick är belagt från Bohuslän och Dalsland. En variant *äggpicka* är känd från Dalsland och från Halland ett *äggpickelse*.

Bohuslän: *äggepeck* 'ägggröra' (Spekeröd, Forshälla). Dalsland: *äggepeck* 'ägggröra' (Frändefors, Lerdal); *äggepecka* 'ägggröra' (Dals-Ed, Lerdal); 'ägg tillsatt med lite mjölk och mjöl' (Ärtemark). Halland: *äggpickelse* 'ägggröra' (Ljungby).

Huvudbetydelsen hos *pick* är 'brödnagg' men betydelsen av *picka* ligger semantiskt mycket nära *hacka* i betydelsen 'typ av redskap'. Substantivet *picka* anges i materialet ofta betyda 'liten hacka'. Eftersom *äggpick(a)* är belagt från Bohuslän och Dalsland, där också *ägghacka* finns, antar jag att det handlar om synonyma bildningar, trots att *picka* inte verkar ha betydelsen 'blandning av hackade matvaror' som jag menar föreligger i *ägghacka*.

Efterleden i *äggpickelse* är snarast att betrakta som en kontamination av *picka* och *hackelse* 'röra' (se ovan). *Pickelse* är belagt från nedre Äträdalen nära Ljungby i betydelsen 'dopp av mjöl och mjölk'.

äggpjosk

För *äggpjosk* 'äggröra' finns bara ett enda belägg, från Kalmar län. På primärupteckningen från 1850 har *-sk* skrivits till i efterhand vid *äggpjås* (ULMA 93:27). Flera småländska belägg på *pjås* anger betydelsen 'fjäsk, klemighet' och *ijosk* har liknande betydelse. Kanske är *äggpjåsk* tillfälligt bildat utifrån en tanke att äggröra i bondesamhället betraktades som lite pjåskig mat, långt ifrån tillräcklig för en hårt arbetande människa. Ett belägg på *äggmäs* (se ovan), som kunde höra ihop med *mäs* 'stackare', kan tyda på en sådan associativ ordbildning. Äggröra är en mjuk maträtt med mild smak som t.ex. rekommenderas vid vissa cancerbehandlingar just för att den är lätt att svälja (<http://ohjepankki.vsshp.fi/se/3653/8818>). Den kan väl också i bondesamhället i högre grad ha serverats barn, sjuka, gamla och tandlösa än starka, hårt arbetande män och kvinnor och därför kunnat karaktäriseras som pjåskig och mesig mat.

äggladda

Ett österbottniskt ord som sannolikt avser äggröra är *äggladda*. Betydelseangivelsen är 'maträtt av förlorade ägg' (Pedersöre, Purmo i norra Österbotten). Eftersom det från Esse, som gränsar till såväl Pedersöre som Purmo, finns ett belägg på *äggröra* som sägs betyda 'förlorade ägg, söndriga ägg', tas *äggladda* upp här som möjlig benämning på äggröra. Det är alltså knappast maträtten förlorade ägg som avses med betydelseangivelsen utan ägg som gått sönder och därför sägs vara "förlorade". Man kan på uppteckningen läsa att de trasiga äggen "vid packeriet i Kållby säljes litervis" (FMK 155, FOCIS). För simplex *pladda* anges betydelsen 'jämn yta; någonting utbredd el. utjämnat' (Pedersöre, Purmo) och för det likalydande verbet bety-

delsen 'breda ut sig' (Korsnäs i mellersta Österbotten). På ett åländskt belägg (Vårdö) anges betydelsen 'någonting löst utbrett, t.ex. om man fäller ett fat gröt på golvet'. Från Nagu i Åbolands skärgård finns ett belägg på *pladd* i betydelsen 'seg, tunn gröt; ojäst deg'.

Några belägg på *pladaska* ska också redovisas i detta sammanhang. Ordet finns belagt från västra Nyland i betydelsen 'stor fläck'. I svenska dialekter finns såväl *pladda* och *pladaska* som ett flertal med dessa sammanhörande former: *pladuska*, *bladasja*, *bladaska*, *bladuska*. Huvudbetydelsen är 'stor smutsfläck' och bland de olika betydelseformer som anges finns också 'komocka'. Rietz (21a) uppger också *baldaska* 'pannkaka' från Dalsland (nära Vänersborg). Äggpladda är väl då något som är löst och som breder ut sig i pannan.

äggröra

Det vanligaste ordet i samlingarna för äggröra är just *äggröra*, som finns över hela landet och också är belagt i det finlandssvenska dialektmaterialet (Esse i Österbotten, Iniö och Nagu i Åboland samt Nyland). Eftersom ordet synes ha samma betydelse som i riksspråket saknas ofta betydelseangivelse. När sådan ges är den bl.a. 'en sorts omelett' (Sturkö i Blekinge), 'maträtt på ägg, mjöl, flott och litet socker äts med fläsk och bröd' (Torsåker i Gästrikland), 'tunnare än t.ex. pannkakssmet', 'maträtt tillagad av ägg, mjölk och litet mjöl' (Dörby resp. Blackstad i Småland).² Av några belägg framgår när äggröra äts och även vad rätten bestod av: "äggröre hade di te söndass-frukkost" (Dalhem i Småland), "en vanlig frukosträtt under sommaren var *äggröra* [...] en blandning av ägg, mjöl och mjölk koktes och äts med fläsk" (Fellingsbro i Västmanland). SAOB (R 4470) ger för substantivet *röra* bl.a. följande betydelse: 'för särskilt ändamål av olika ingredienser hoprörd blandning l. massa, för användning t.ex. ss. maträtt l. foder ...'.

² Av belägget från Iniö i västra Åboland framgår att äggröran kunde tillredas av såväl hönsägg som "pålegade sjöfågelsägg". Om denna åboländska äggröra är densamma som den i det svenska bondesamhället är inte alldeles säkert. På samma belägg kan man läsa "vispas och kokas i mjölk" liksom att ett annat ord för samma rätt är *äggost* (SLS 283 s. 209, FOCIS). Att döma av en samling matrecept från denna ö – Iniö köket: traditionella skärgårdsrätter (1986) – verkar det som om äggost och äggröra är samma sak. Äggost, lös äggost eller äggröra är rubriken på ett recept som innehåller oskummad mjölk, 8–10 höns- eller sjöfågelsägg, mjölk, salt (surmjölk) (s. 50).

äggskena

Det finns bara några få belägg på *äggskena* i materialet.

Halland: *äggskena* 'äggröra' (Ljungby och Himle hd). Bohuslän: *äggskena* 'äggröra' (utan specificering av var).

Jag har inte funnit någon förklaring till efterleden *skena*. Kanske är *äggskena* att förstå som en urspårning av *äggstjärna*. Detta ord liksom en annan möjlig urspårning härav, *äggskära*, är belagt från Småland med betydelser som liknar 'äggröra'. I dessa fall torde det dock snarare handla om en betydligt hårdare äggblandning som sannolikt bakats i en form med en utskuren stjärna i botten. *Äggstjärna* räknas i ett belägg från Västbo härad i Småland upp bland sådant som finns med i förning: "brödkakor, ostkakor och sötostar [...] jemte annat rart som kunna på hittas, såsom äggstjernor, bladkakor och bakelser". För ett belägg *äggasjära* från Väckelsång i Småland anges betydelsen 'äggpannkaka, många ägg vispades samman med lite mjöl i mjölk och bakades i bunke'. Sörmländska belägg på *äggstjärna* tyder på att det här handlar om "en sorts ost" (Gryt). Enligt ett belägg är det dock formen där osten pressats som avses: 'form av trä eller plåt vari ost pressats' (Mariefred).

äggstampa

Jag har funnit tre belägg på *äggstamp(a)* i betydelsen 'äggröra' i samlingarna.

Halland: *äggstamp* 'äggröra' (Lindome). Bohuslän: *äggstampa* 'äggröra' (Björlanda). Västergötland: *äggstampa* 'äggröra' (Vättle hd).

Substantiven *stamp* och *stampa* uppges på flera ställen i Värmland betyda 'potatismos'. Ett västgötskt belägg anger betydelsen 'mos som beredd av kålrötter och/el. potatis' (Korsberga). Flertalet uppteckningar av verbet *stampa* anger betydelser som 'krossa till mos' (av en uppteckning från Gustav Adolf i Värmland framgår att det kan röra sig om olika sorters mos, t.ex. potatis, lingon). Ägg som krossats till mos blir då äggstampa.

äggstek

I materialet finns två halländska belägg på *äggstek*: 'äggröra' (Fagered), 'äggstanning' (Stamnared). Efterleden *-stek* har kanske sin förklaring i att man steker röran.

äggstöv

Från Lerdal i Dalsland finns ett belägg *äggstöv* 'ägggröra'. Efterleden *stöv* har i dialekterna huvudbetydelsen 'damm' och bidrar alltså knappast till förståelsen av *äggstöv*. Möjligen kan det röra sig om en urspårning av ett från Västergötland belagt ord *stuv(e)*: *stuv* 'stuvning av potatis, kött etc.' (Åsle); *stuve* 'stuvad potatis o. likn.' (Göteve). Semantiskt passar ju detta ord väl i sammanhanget.

Avslutning

Jag har i denna artikel inskränkt mig till att behandla dialektala ord för 'ägggröra' med *ägg-* som förled. Det är alltså fullt möjligt, för att inte säga troligt, att det i dialekterna finns fler ord för maträtten i fråga än de som här redovisas. Ändå är det uppenbart att det är i Syd- och Sydvästsverige som de många synonymerna finns. Skåne, Småland, Blekinge, Halland, Västergötland, Bohuslän och Dalsland är de landskap där orden förekommer, *ägggröra* och *äggpladda* undantagna. Om det funnits lika många synonymer längre norrut är det högst sannolikt att en del av dem skulle ha inletts med *ägg-*. Det verkar inte heller finnas många hithörande ord i Finland. Således tänker jag mig att maträtten ägggröra varit vanligare i Syd- och Sydvästsverige. I Matkultur i Norden nämns vid ett recept för skånsk äggkakaka att "äggproduktionen var stor på den skånska landsbygden och man hade råd att slösa med ägg" (1999 s. 139). Man kan tänka sig att man oftare lagat just ägggröra i trakter där det funnits stor tillgång på ägg. I dessa bygder har kanske heller inte hela äggproduktionen sålts. Det framgår av en bok om kost- och dryckesvanor på landsbygden i Östergötland 1900–1940 att inkomsterna av äggen var viktiga för kvinnorna: "Hönsskötseln betydde egna inkomster för lanthusmodern. Pengarna hon fick för äggen skulle räcka till mycket och därför var det naturligt att hon använde minsta möjliga ägg i hushållet och försökte sälja vad hon kunde" (Wallensteen-Jæger 1973 s. 51).

Om mina förklaringar till orden är riktiga åsyftar de flesta av dem hur ägg-röran anrättas; efterleden uttrycker på olika sätt att det är fråga om en blandning av ägg och andra ingredienser (*-hacka*, *-pick*, *-röra*, *-stampa*, kanske också *-stöv*). I några fall vittnar efterleden om att rätten blir klar plötsligt (*äggbaldos*), hur den ser ut (*äggpladda*) eller hur den äts (*äggdopp*). Att ägg-röran är lättäten och har en mild smak kan ha gett upphov till *äggmes* och *äggpjok*.

Smaklig måltid!

Källor och litteratur

- FOCIS = Forskningscentralen för de inhemska språken, Helsingfors.
<http://ohjepankki.vsshp.fi/se/3653/8818>: Näringsdirektiv för patient med cancer i huvud- och halsområdet. 08.11.2004. Egentliga Finlands sjukvårdsdistrikt.
- Iniö köket: traditionella skärgårdsrätter: bearbetad enligt Vivi Peters uppteckningar. Utgiven av Föreningen Iniö Hembygdsbok. Iniö 1986.
- Matkultur i Norden, en kokbok. Stockholm 1999.
- Nationalencyklopedins ordbok. Göteborg 1995.
- OSDs = Samlingarna till Ordbok över Sveriges dialekter. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Rietz = Rietz, Johan Ernst: Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket. 1867. Malmö m.fl. (Nytryck 1962. Lund.)
- SAOB = Ordbok över svenska språket, utg. av Svenska Akademien 1-. Lund [1893-] 1898-.
- Samlingarna till Ordbok över Finlands svenska folkmål vid Forskningscentralen för de inhemska språken (FOCIS), Helsingfors.
- ULMA = Samlingarna i f.d. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, nu i Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Svahn, Margareta, 1991: *Finnskägg, tåtel och sia*. Om folkliga namn på gräs. Umeå. (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Serie A. Dialekter nr 8.)
- Wallenstein-Jæger, Rut, 1973: *Mat och dryck när seklet var ungt*. Stockholm.

Annonsen – en text med ”det”!

Om copywriters känsla för citattecken

Det är knappast väldigt små detaljer man fäster sig vid som tidningsläsare då man kryssar mellan notiser, artiklar, annonser och serier i sin morgontidning. Rubrikerna och bilderna räcker bra till för skumläsning, men deras uppgift är att få oss att stanna upp och läsa litet mer. Konkurrensen om vår uppmärksamhet är stor, och detta gäller särskilt texter och bilder vars uppgift det är att sälja något. Annonserna konkurrerar med det övriga stoffet på tidningssidorna, men de konkurrerar framför allt med varandra i ett och samma medium.

Den som producerar en annons behöver ha koll inte bara på det säljande kärnbudskapet, utan också på de små detaljerna. Annonsutrymmet är dyrt. Varje ord, varje bild och varje tomrum ska vara motiverat, dvs. bidra till att få fram det budskap som annonsören vill förmedla. Den som forskar i reklamspråk, t.ex. med utgångspunkt i tidningsannonser, blir också uppmärksam på väldigt små detaljer, särskilt på sådana detaljer som tycks förekomma påfallande ofta. En sådan detalj är användningen av citattecken, som ju i allmänhet inte hör till de mest frekventa skrivtecknen.

I den här uppsatsen ska jag reda ut i vilka syften citattecken har använts i tidningsannonser producerade av varuhuset Nordiska Kompaniet (NK) i Stockholm under åren 1915–2006. Mitt intryck är nämligen att NK åtminstone periodvis har ödslat med dem. NK:s annonser utgör jämförelsematerial i ett projekt som primärt gäller varuhuset Stockmanns annonser under åren 1906–2006. Huruvida en liten detaljstudie av NK:s frekventa användning av citattecken blir ett stickspår eller om den också kan fogas in i projektets vidare ram återstår att se. Fokus ligger här på citattecknens olika funktioner (se senare avsnitt), men jag inleder med att beskriva studiens material.

Material

Materialet består av 692 slumpvis valda tidningsannonser som Nordiska Kompaniet har satt in i varierande dagstidningar och tidskrifter från år 1915,

då varuhuset öppnade på Hamngatan i Stockholm.¹ Annonser från 1915 framåt finns arkiverade på Nordiska museets arkiv i Stockholm. Det nyaste materialet bestående av tidningsannonser, webbtexer och nyckelkundsmaterial från 2000 och 2006 har NK:s marknadsföringsavdelning bidragit med.

Ursprungligen var tanken att såväl det finländska materialet (Stockmann) som det svenska (Nordiska Kompaniet) skulle samlas in så att varje decennium under 1900-talet skulle representeras av ungefär samma antal annonser från ett givet år. Det visade sig snart att vissa språkliga variabler ändå krävde ett tätare sammansatt material. Olika årtionden representeras därför av ett varierande antal annonser, men i samtliga fall är antalet så stort att relevanta omdömen om decenniet i fråga kan fällas.

Ytterligare ska här nämnas att "en annons" bara skenbart är en räkningsbar enhet om man ser på saken ur en språkvetenskaplig synvinkel. En annons behöver inte alls innehålla särskilt mycket språkligt material, utan kan väl bestå t.ex. av ett eller flera produktnamn med prisangivelse(r) eller t.o.m. bara av ett varumärke. Men annonsen kan också innehålla en bild, en rubrik, ett antal mellanrubriker, en t.o.m. omfattande brödtext, någon bildtext och kanske en faktaruta. Eftersom primär- och sekundärmaterialet representerar annonser publicerade under ett helt sekel så betyder detta att det illustrerar en utveckling från annonser av produktkatalogtyp till det slags annonser vi är vana vid att se i dag. Också detta har betydelse för mängden och arten av språkligt material som man kan förvänta sig att finna.

På grund av materialets inneboende brokighet är det inte lätt eller ens särskilt ändamålsenligt att göra jämförelser av rent kvantitativt slag. Genom att materialet är stort går det ändå att teckna allmänna utvecklingslinjer över tid. Bland de 692 NK-annonserna finns totalt 340 exempel på användningen av citattecken. Antalet är förbluffande högt. I varannan annons förekommer ett citat av något slag: enstaka ord (på svenska och andra språk), kortare och längre fraser, ordspråk och talesätt, repliker, textutdrag, produktnamn, boktitlar, namn på utställningar och på varuhusets egna avdelningar.² Innan jag går över till att redovisa variationen i en viss del av citatfloran ska jag kort repetera vad citattecken används till enligt skrivregler och andra rekommendationer.

¹ Nordiska Kompaniet, som fortfarande finns i samma hus och på samma plats, är sedan 1991 ett s.k. entreprenörvaruhus med olika företagare under samma tak, men med ett gemensamt varumärke (Helgeson 2002 s. 21).

² Exempelen jämte kontexter och en del bakgrundsvariabler finns (tillsammans med exempel på andra språkdrag) inmatade i en databas skapad för reklamspråksprojektet. Databasen är konstruerad av Kaie Veiler vid Svenska handelshögskolans institution för språk och kommunikation.

Huvudbetydelsen hos *pick* är 'brödnagg' men betydelsen av *picka* ligger semantiskt mycket nära *hacka* i betydelsen 'typ av redskap'. Substantivet *picka* anges i materialet ofta betyda 'liten hacka'. Eftersom *äggpick(a)* är belagt från Bohuslän och Dalsland, där också *ägghacka* finns, antar jag att det handlar om synonyma bildningar, trots att *picka* inte verkar ha betydelsen 'blandning av hackade matvaror' som jag menar föreligger i *ägghacka*.

Efterleden i *äggpickelse* är snarast att betrakta som en kontamination av *picka* och *hackelse* 'röra' (se ovan). *Pickelse* är belagt från nedre Äträdalen nära Ljungby i betydelsen 'dopp av mjöl och mjölk'.

äggpjosk

För *äggpjosk* 'äggröra' finns bara ett enda belägg, från Kalmar län. På primäruppteckningen från 1850 har *-sk* skrivits till i efterhand vid *äggpjås* (ULMA 93:27). Flera småländska belägg på *pjås* anger betydelsen 'fjäsk, klemighet' och *pjosk* har liknande betydelse. Kanske är *äggpjåsk* tillfälligt bildat utifrån en tanke att äggröra i bondesamhället betraktades som lite pjåskig mat, långt ifrån tillräcklig för en hårt arbetande människa. Ett belägg på *äggmēs* (se ovan), som kunde höra ihop med *mēs* 'stackare', kan tyda på en sådan associativ ordbildning. Äggröra är en mjuk maträtt med mild smak som t.ex. rekommenderas vid vissa cancerbehandlingar just för att den är lätt att svälja (<http://ohjepankki.vsshp.fi/se/3653/8818>). Den kan väl också i bondesamhället i högre grad ha serverats barn, sjuka, gamla och tandlösa än starka, hårt arbetande män och kvinnor och därför kunnat karaktäriseras som pjåskig och mesig mat.

äggladda

Ett österbottniskt ord som sannolikt avser äggröra är *äggladda*. Betydelseangivelsen är 'maträtt av förlorade ägg' (Pedersöre, Purmo i norra Österbotten). Eftersom det från Esse, som gränsar till såväl Pedersöre som Purmo, finns ett belägg på *äggröra* som sägs betyda 'förlorade ägg, söndriga ägg', tas *äggladda* upp här som möjlig benämning på äggröra. Det är alltså knappast maträtten förlorade ägg som avses med betydelseangivelsen utan ägg som gått sönder och därför sägs vara "förlorade". Man kan på uppteckningen läsa att de trasiga äggen "vid packeriet i Kållby säljes litervis" (FMK 155, FOCIS). För simplex *pladda* anges betydelsen 'jämn yta; någonting utbredt el. utjämnat' (Pedersöre, Purmo) och för det likalydande verbet bety-

Citattecknens funktion

Dagens skribenter, oavsett skrivsammanhang, har en katekes att utgå från när det gäller skriftspråksformalia – *Svenska skrivregler* utgivna av *Svenska språknämnden*, som har publicerat sådana sedan 1947; den senaste är en upplaga från 2005. En kompletterande katekes har vi i TNC:s *Skrivregler*. Det är att märka att tillgången på sådana här katekeser och andra språkliga auktoriteter, förutom Svenska Akademiens ordlista, har varierat under det sekel som det nu är fråga om. Även skribenternas skolbakgrund har givetvis varierat och därmed även deras medvetna kunskaper om t.ex. formalia.

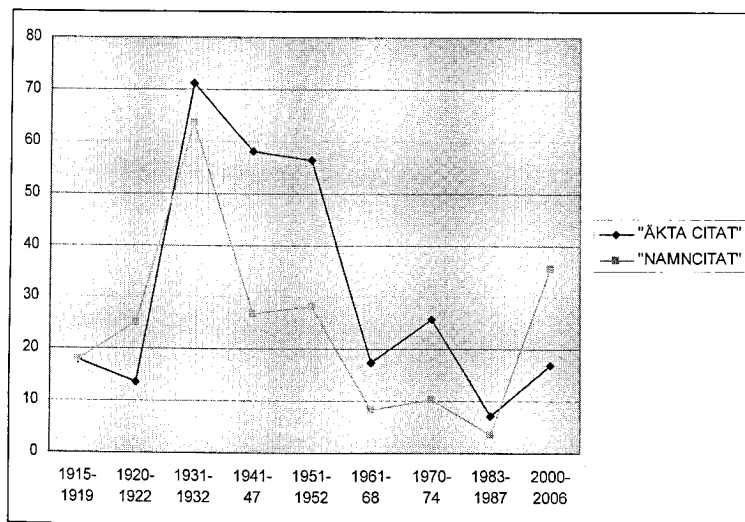
Man använder citat i stället för att själv formulera tankegången när det är viktigt att återge källans exakta ordalydelse. Även yttranden och repliker fällda av personer återges inom citattecken. Citattecken kan också användas om man särskilt vill lyfta fram ett ord eller uttryck, men – konstaterar TNC – då ska man vara medveten om att läsaren också kan tolka detta som ett uttryck för skribentens osäkerhet. Citattecken kan också användas som ett tecken på att ordet eller uttrycket ifråga ännu inte är allmänt godtaget eller att det anförs med viss reservation. (Om lån ur dialekt i standardspråk, se Nordman 2005.) Lån ur andra språk som används tillfälligt, och som kanske (ännu) saknar en svensk motsvarighet, kan placeras in i en svensk text med hjälp av citattecken. Vill man hålla en ironisk distans eller använda ett ord eller uttryck på ett avvikande sätt så markerar man detta med citattecken. Namn (också smek- och öknamn) på personer brukar föras med citattecken. Detsamma gäller titlar på böcker, tidningar m.m. Här finns också alternativet att använda kursiv.

Citattecknen har m.a.o. rätt många sysslor att sköta. Av dem är de sistnämnda – namn och titlar av olika slag – de s.a.s. mest mekaniska, medan de tidigare nämnda mera är uttryck för skribentens attityd till sin text, dvs. egentligen till sin läsarkrets. Det är viktigt för en copywriter att lägga annons-texten på rätt nivå. Det budskap som texten bär fram ska kunna tolkas rätt, och budskapets sändare ska uppfattas som en trovärdig, ibland rentav förtrolig, samtalspart. Kommunikationen är bara skenbart enkelriktad; syftet är att uppnå interaktion. Annonserna är m.a.o. en text som inväntar respons i form av läsarens handling. Kravet på användningen av ett språk som läsaren noterar och tar till sig är alltså stort. På den punkten skiljer sig nog inte dagens annonser från gårdagens.

Citatteknikens popularitetskurva

Den systematiska genomgången av förekomsten av citat i NK-materialet gav genast vid handen att citaten kunde grovsorteras i två högar.³ Den ena består av namn av olika slag. Hit hör namn på olika produkter, som ofta flitigt upprepas i samma annons, och namn på försäljningsavdelningar och tillfälliga utställningar i varuhuset. I den andra högen finns enskilda ord, fraser, repliker, textutdrag m.m. som uppträder som citat i annonsen. Citat av bägge slagen kan förekomma både i rubriker och i brödtexter.

"Namncitatens" respektive de "äka citatens" popularitet under nio decennier tecknas i figur 1. Figuren bygger på den procentuella andelen annonser av respektive slag per decennium, vilket torde utjämna effekten av att antalet annonser något varierar mellan decennierna. Totalt rör det sig om 142 "namncitat" och 198 "äka citat".

Figur 1: Den procentuella förekomsten av "äka citat" respektive "namncitat" i NK:s annonser under nio decennier av 1900-talet.

Av figur 1 framgår att användningen av citat i NK:s tidningsannonser har varierat kraftigt under 1900-talet. De två kurvorna påminner om varandra,

³ Jag tackar Jessica Fransman som gjorde grovarbetet med att plocka ut samtliga citat åt mig. Också Tomas Lehecka tackas för tankeväckande synpunkter på en tidigare version av denna uppsats.

men de "äkta citatens" popularitet är särskilt påfallande under 1930-, 1940- och 1950-talen för att sedan mer eller mindre falla ur modet. Uppgången mot slutet av seklet för "namncitatens" del förklaras antagligen bäst av att i materialet från denna tid ingår mycket nyckelkundsmaterial (nyckelkundshäften och andra utskick) som är av annat slag än tidningsannonserna. Men visst kan man också spekulera i betydelsen av att ett och annat produktnamn blir ett varumärke.

I det följande riktar jag min uppmärksamhet uteslutande mot de "äkta citaten". Dels förekommer de rikligt i materialet, dels kan man tänka sig att copywritern här har gjort ett medvetet val. Då ett produktnamn eller namnet på en försäljningsavdelning däremot omges av citattecken är det antagligen bara fråga om en kutym. "Herravdelningen" är namnet på en speciell del av varuhuset, inte ett substantiv i allmänhet, och "Burberry" är både ett främmande ord och namnet på en produkt som i dag närmast är ett varumärke. Namncitaten är alltså närmast triviala i jämförelse med de citat jag nu ska gå över till att behandla.

I det material jag har för handen står enskilda citerade ord för 60 procent av totalantalet "äkta citat". De förekommer under alla decennier (och enskilda år) i materialet. Speciellt många är de just under de tre decennier som nämnts ovan. Andra typer av citat (som frekventa fraser av olika slag, repliker, talesätt m.fl.) är mer sällsynta och utgör en mycket heterogen grupp. Jag går av utrymmeskäl inte in på dem här.

Enskilda citerade ord

De enskilda ord som copywritern har valt att förse med citattecken är många, 120 stycken. Det är i första hand fråga om substantiv (64 procent). Adjektiven (med en rätt påfallande andel particip) står för 20 procent, sedan följer verben med 12 procent, några pronomen (3 procent) och därtill ett stycke preposition. (En något annorlunda ordklassfördelning i en studie av citerade dialektord rapporterar Nordman 2005.) Ordklassfördelningen är inte förvånande med tanke dels på att substantiven torde dominera i materialet över lag, dels på att citattecknen inte alltid, men ändå ofta används då man vill lyfta fram den vara som erbjuds. Att adjektiven är så många hänger samman med att det är en frekvent ordklass i reklam över huvud taget. I reklam målar man med adjektiv, medan verben inte spelar en lika stor roll. De kan t.o.m. saknas helt och hållet.⁴

⁴ En preliminär genomgång av ordklassfördelningen i varuhuset Stockmanns tidningsannonser 1906–2006 visar en liknande fördelning. Motsvarande genomgång har ännu inte gjorts för NK-materialets del. Jfr uppgifter om ordklassfördelningen i flera olika genrer i Melin och Lange 2000 (s. 168), som visar att de största ordklasserna vanligtvis är substantiven, pronomina och verb. Reklamspråket fungerar inte så.

Svenska citerade ord. Exempelen på användningen av citattecken kring svenska ord är många. Med hjälp av citattecknen vill man tydligen markera en litet ovanlig användning av ett ord eller understryka vilken betydelsen som avses. Tre exempel på verbet "gå" får illustrera.

I en NK-annons från år 1922 står t.ex. så här: *Vidstående tre modeller som "gå" tack vare god kvalitet, ett nätt utseende och billigt pris.* Betydelsen är klar – klänningarna säljs eller går åt. År 1931 är det fråga om damstrumpor: *"Gick" en maska på strumpan?* Verbet återger mycket väl vad som händer när en damstrumpa (förmodligen då av siden, senare av nylon) går sönder och maska efter maska ger vika. En tredje betydelsevariant av samma verb finns i en annons år 1931 för en cape för damer: *Den "går" ju till så gott som alla toaletter. Man känner sig alltid på något sätt mer "klädd".* Den här gången är innebörden av "gå" närmast 'passa', och innebörden av att "vara klädd" torde vara att man känner sig lagom 'uppklädd'. Uppfattade NK:s copywriter "gå" i alla dessa varianter som vardagliga, talspråkliga, kanske lekfulla uttryck som motiverade citattecken i sammanhanget?

Några citerade ord är antagligen exempel på att man vill uppnå ett familjärt och lekfullt tilltal. När NK 1945 gör reklam för barnkläder för pojkar då talar man om "grabbarna": *././ när "grabbarna" ska leka behövs NK-kläder!* Samtida med dessa är "rustibussarna" (i annonser från 1946 och 1962). En ännu yngre pojke kan i stället (1931) kallas "byting". Inget av orden är nya i svenskan: Bytingen från 1734, rustibussen från 1821 och grabben från 1881 enligt Nationalencyklopedins ordbok (NEO). Annonserna riktar sig till föräldrarna, det är troligen modern som är den s.k. modelläsa (om termen se Björkwall 2006 s. 95). Genom ordvalet signalerar man en gemensam erfarenhet av att pojkar alltid är pojkar, dvs. sliter hårt på sina kläder.

En del ord har smak av trendspråk eller modeuttryck. Det är fråga om ord som verkligen används på ett avvikande och förmodligen just då nytt sätt. Till dem hör t.ex. "skriket" för 'det senaste modet': *Filt och strå är som bekant "skriket" ././ (1931).* Att ha "det" har tydligen gått från att betyda 'ha erotisk utstrålning' till att vara något extra i allmänhet: *Crêpe Faille – ett sidentyg med "det" (1952).* "Flugan" i betydelsen 'plötslig modenyeck' har enligt NEO funnits sedan 1905, men återfinns också i NK-materialet (1946) försett med citattecken: *Det sveper in en ny "flugan" över hela Amerika just nu ././.* Citattecknen understryker att ordet i fråga används på ett avvikande sätt, att det inte ska tolkas bokstavligt.

Naturligtvis finns det också medvetet skämtsamma uttryck. Så används t.ex. 1931 "krigsmålning" om en makeup-demonstration: *Elisabeth Arden är angelägen betona att hon ingalunda vill undervisa i någon "krigsmålning".* År 1946 sägs en gonggong framkalla "locktoner" som kallar hela familjen till

matbordet: *De behagliga och musikaliska tonerna äro verkliga "locktoner", till vilka alla kommer att lystra med förtjusning.*)

Nyord. Nya ting behöver givetvis uttryckas med nya ord eller med gamla ord i ny betydelse. År 1920 kunde man på NK inhandla en "lockapparat" som det redan hade skrivits om i Vecko-Journalen. Med den kunde man ondulera sitt hår bekvämt. År 1983 fick man i en annons läsa: *Kompaktskivan, eller "laserskivan", är vändpunkten inom ljudåtergivningen. Det bästa som har hänt ett musiköra.* Laserskivan eller kompaktskivan är det vi i dag kallar en cd. Med citattecknen visar NK att nu använder man ett nytt ord för en ny produkt.

Nya ord kan också dyka upp, utan att de behövs som benämning på en ny produkt. Materialet i en klänning är (1968) *.../ tung, svart litet "våtblank" crépesatin.* En kapp i "gubbtig" och en potatisskalare med "tittkontroll" i sitt genomskinliga lock gör NK reklam för samma år. Nyskapandet av ofta lekfulla ord är över huvud taget ett intressant kapitel för sig.

Lånord. Min förhandstippning var att lånord⁵ försedda med citattecken skulle vara många, men så visade sig ändå inte vara fallet. I det material jag här har haft för handen finns endast några få ord som enligt NEO har lånats in i svenskan under 1900-talet. De nio som finns är lån ur engelskan med två undantag: "koselig" och "nonchalant". Det förra är ett uppenbarligen tillfälligt lån från norskan som förekommer i en annons för möbler år 1945. Det senare är ett gammalt välintegrerat 1600-talslån ur franskan. I annonsen (1962) säljs damkläder som karaktäriseras av en "nonchalant" elegans. Det är alltså inga slarviga utan lediga plagg som är till salu. Citattecknens funktion här är antagligen bara att understryka att ordet ska tolkas positivt i sammanhanget.

Processen då ett lånord försvenskas till sin stavning, uttal och/eller böjning, eller rentav ersätts med ett översättningslån, kan vara lång. Det tar ofta tid innan språkbrukarna accepterar en anpassning till det egna språket, medan språkvårdarna däremot tenderar att motarbeta lån om dessa inte smidigt kan integreras i språket.⁶ Då NK har föredragit att hålla fast vid originalspråket, men nyttjar citattecken, kan detta bero på att den till svenskan anpassade formen ännu inte har varit speciellt välkänd och frekvent. Jag ska ge några exempel som jag tolkar på detta sätt.

⁵ Jag väljer här att använda "lånord" (motsvarande "importord" som numera också används) som ett övergripande begrepp oavsett graden av anpassning till svenskan. Här inkluderas alltså också "citatorden", som brukar stå för ord som rent tillfälligt har lånats in.

⁶ Om språkvårdens syn på lån ur främmande språk i Sverige se Ransgart 2004 passim och om språkvårdens, men också en del andra språkbrukarkategoriernas, uppfattning i Svenskinland se Mattfolk, Mickwitz och Östman 2004, s. 235–244.

Sedan 1927 finns enligt NEO den försvenskade formen ”sportig” av engelskans ”sporty”, men 1932 väljer NK att beskriva en hatt för damer som både käck och ”sporty”. Engelskans ”plastic” har blivit ”plast” på svenska år 1946, men den äldre formen ”plastic” återfinns hos NK år 1947. (Mitt intryck är att den fortfarande inte har försvunnit helt ur finlandssvenskan.) Det svenska översättningslånet ”tonåring” har enligt NEO förekommit sedan 1938. Detta betyder ju inte att tonåringarna redan då har ansetts utgöra en grupp för sig med egen klädsmak och rätt att fatta egna beslut i butiken. År 1952 säljer NK en ”Teen-Age-blus” som passar som dräktblus och annonsen förefaller att rikta sig direkt till en yngre publik. Uttrycket ”slimmad” för tattsittande kläder dyker enligt NEO upp i svenskan 1968, men används med citattecken av NK 1971. Trädgårdssoffan, även kallad hammock, ingår i NK:s sortiment. Hammocken förses med citattecken i en annons 1971. Enligt NEO ingår detta engelska lån i svenskans ordförråd sedan 1962.

I dessa (och ett antal fall till) har NK valt att använda den icke-försvenskade varianten av lånorden. Orsaken kan dels vara att ett lånord har ansetts klinga särskilt väl, dels att man har tänkt sig att det är denna variant som varuhusets kunder bäst känner till och använder. I ett fall är NK dock före sin tid. Dagens verb ”mejka” har enligt NEO använts sedan 1968, substantivet ”makeup” dock från 1938. I en NK-annons från 1945 sägs det att engelskan är diskret ”makad”. NK kan här tänkas i skrift återge ett uttryck som redan allmänt har använts i vardagligt tal.

Exemplen ovan visar att lånord, betydelsenyanser, trenduttryck, skämt, benämningar på nya produkter och en del nykonstruerade ord förses med citattecken. Detsamma tycks gälla ord som på sin tid eventuellt har uppfattats som litet för vardagliga eller familjära i skrift, men som har en tydlig koppling till modelläsarens värld. Copywritern som har skrivit texten har känt ett behov av att inte bara lyfta fram något som NK vill sälja, utan också av att på något sätt förbereda läsaren på att det han eller hon ska möta är nytt eller annorlunda. Nyhetens behag kombineras med en försiktig gardering för den händelse någon mottagare skulle reagera negativt. Det stora antalet citatförsedda ord och uttryck – särskilt under 1930-, 40- och 50-talen – får en att undra om inte copywritern har gått till överdrift i sin försiktighet.

Sammanfattning

Användningen av citattecken i NK:s annonser är av förväntat slag vad gäller funktionen, men mängden citat förvånar. Har de alla verkligen varit motive-rade, kan man fråga sig. Ungefär samma fråga har också Erik Wellander (1950 s. 37) ställt i samband med behandlingen av valet av stilnivå i reklam-

sammanhang. Han pekar bl.a. på stilistiska inkonsekvenser i reklamspråket i fråga om när ett ord eller uttryck står som citat och när det inte gör det.

Produktionen av en annons är i regel ett samarbete mellan många personer. I hur hög grad en enskild copywriter kan lägga sin personliga prägel på en text, utan andras inblandning, kan därför inte riktigt bedömas, särskilt inte flera decennier senare. Under årens och decenniernas lopp kan det vara bra många personer som blir involverade. Man måste räkna med att en skrivtradition både kan utvecklas och ärvas. Nyanställda på reklamavdelningen har säkert i någon utsträckning skolats in i hur en NK-annons "ska" se ut. Kanske har det myckna citerandet varit något som också nykomlingar haft lätt för att lägga sig till med. Jag tror emellertid att det också finns andra förklaringar till varför det myckna citerandet så småningom ebbar ut.

Enligt Hansen (1965/1973, s. 12 ff) skiljer sig reklamspråket från annat skriftspråk genom att det uttryckligen vill synas. Det är meningen att läsaren ska notera den grafiska och språkliga utformningen och därigenom också bli intresserad av budskapet. Redan i de tidiga produktkatalogerna använde man sig av de möjligheter som dåtidens tryckerier kunde tillhandahålla i form av varierande typsnitt, anfangar, vissa standardillustrationer m.m. (se t.ex. Hultén, Josephson och Selander 2003). Med dagens teknik öppnar sig otaliga möjligheter t.o.m. för en grafisk amatör som själv vill producera sitt reklammaterial (se Melin passim). Min tanke är att de som producerade manuskript till NK:s annonser under tidigare decennier hade ganska klent med möjligheter att själva ge annonsen ett grafiskt lyft och att plocka fram och understryka det de ville att läsaren skulle notera. Citattecknen var då rätt så användbara.

Jag har en tanke till, och den handlar om större stilskillnader i gårdagens och mindre i dagens texter. Det är uppenbart att de reklamskribenter som har hållit i NK:s penna i väldigt många fall har garderat sig mot eventuell kritik från kundkretsens sida. NK var inte ett varuhus för kreti och pleti (Husz 2004 s. 19). Varuhuset behövde tala samma språk som sina kunder. Reklamen skulle inte endast vara begriplig, utan den måste också vara författad på ett kultiverat språk. Inslag av vardagsspråk, talspråk, ungdomsspråk – kort sagt användningen av en stil som kunden kunde uppfatta som lägre – gick förmodligen inte an utan en viss gardering. När det vi kallar informaliseringen (eller intimiseringen) av språket var accepterad (se Josephson 2004 s. 89 ff; Svensson 2005 s. 1804 ff.), då tycks just det slaget av citattecken som jag har diskuterat här försvinna. Detta resonemang skulle innebära att min studie av NK:s tidvisa fäbless för citattecken inte har varit ett stickspår, utan att den på sitt sätt återger en utvecklingslinje i språkets samtidshistoria.

Material

Nordiska museets arkiv, Stockholm

Nordiska Kompaniets annonsliggare åren 1915-1987.

Nordiska Kompaniets marknadsföringsavdelning, Stockholm

Annons- och nyckelkundsmaterial åren 2000 och 2006.

Litteratur

- Björkwall, Anders, 2006: Bild och skrift i annonser. I: Textvård. Att läsa, skriva och bedöma texter. Småskrift utgiven av Svenska språknämnden, Stockholm. S. 94–101.
- Hansen, Erik, 1973 (1965): Reklamesprog. 2 uppl. København.
- Helgeson, Susanne, 2002: De första hundra åren. I: Nordiska Kompaniet – den kommersiella teatern, red. Susanne Helgeson och Ingrid Sommar. Stockholm. S. 9–22.
- Hultén, Britt, Olle Josephson och Staffan Selander, 2003: Ährléns och Holms jubileumskatalog. Tre exempelanalyser. I: Teoretiska perspektiv på sakprosa, red. Boel Englund och Per Ledin. Lund. S. 273–299.
- Husz, Orsi, 2004: Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939. Hedemora.
- Josephson, Olle, 2004: "Ju". Ifrågasatta självklarheter om svenskan, engelskan och alla andra språk i Sverige. Stockholm.
- Mattfolk Leila, Åsa Mickwitz och Jan-Ola Östman, 2004: Finlandssvensk språknormering. I: "Det främmande" i nordisk språkpolitik. Om normering av utländska ord, red. Helge Sandøy och Jan-Ola Östman. Oslo. S. 219–252.
- Melin, Lars, 2000: Språk som syns. Om den grafiska formens samspel med verbalt språk. Uppsala.
- Melin, Lars och Sven Lange, 2000 (1986): Att analysera text. Stilanalys med exempel, 3 uppl. Lund.
- Nationalencyklopedins ordbok (NEO), 1995–1996. Höganäs.
- Nordman, Marianne, 2005: Dialektala citat i kommundidningen Byanytt. I: Svenskan i Finland 8, Nordistica Tamperensia A5, red. Kristina Nikula m.fl. Tammerfors. S. 192–204.
- Ransgart, Martin, 2004: Den svenska språkvårdens syn på importord under 1800- och 1900-talet. I: "Det främmande" i nordisk språkpolitik. Om normering av utländska ord, red. Helge Sandøy och Jan-Ola Östman. Oslo. S. 175–218.
- Skrivregler för svenska och engelska från TNC 2001. Publikationer utgivna av Terminologicentrum TNC, Stockholm.
- Svenska skrivregler 2005 utg. av Svenska språknämnden. Stockholm.
- Svensson, Jan 2005: Trends in linguistic development since 1945 I: Swedish. In: The Nordic Languages in the 20th Century. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages, volume 2, main ed. Oskar Bandle. Berlin-New York. S. 1804-1815.
- Wellander, Erik 1950: Reklamens språk. Wezätas skriftserie nr 4, Göteborg.

Camilla Wide

Konstruktionsgrammatik ur ett interaktionellt perspektiv

1 Inledning

Det pågår sedan en tid tillbaka en dialog mellan konstruktionsgrammatiker och interaktionella lingvister kring begreppet (*grammatisk*) *konstruktion*. Interaktionella lingvister som diskuterar begreppet *konstruktion* hänvisar ofta till Charles Fillmore och andra konstruktionsgrammatiker (jfr Ono & Thompson 1995, Linell 2005, 2006, Günthner & Imo 2006). Konstruktionsgrammatiker som Fillmore (1989) och Fried & Östman (2004, 2005) poängterar i sin tur ofta interaktionens betydelse för konstruktionsbegreppet. Det verkar sålunda finnas en vilja från båda hållen att beakta varandras perspektiv i diskussionen kring vad konstruktioner är och hur de ska beskrivas. Med min artikel vill jag bidra till denna diskussion. Eftersom jag själv har en bakgrund som interaktionell lingvist är mitt huvudsyfte att dryfta hur begreppet konstruktion kan användas i studier där man utgår från bruket av grammatiska strukturer i situerade kontexter i autentiska samtal. De frågor jag vill diskutera är följande: hur ser konstruktionsgrammatiken på begreppet konstruktion?, hur ser interaktionell lingvistik på begreppet konstruktion? och är det (teoretiskt) möjligt att införa ett interaktionellt perspektiv på begreppet konstruktion inom konstruktionsgrammatiken?

2 Konstruktionsgrammatikens perspektiv

Begreppet konstruktion spelar, som namnet antyder, den centrala rollen inom konstruktionsgrammatiken (CxG). Huvudtesen inom teorin är att språket inte består av autonoma språkliga komponenter på olika nivåer som kombineras genom ett litet antal abstrakta regler (Fillmore 1989, Croft 2001 s. 14f., Fried & Östman 2004 s. 12). Snarare består språk enligt CxG av en uppsättning konstellationer av form och funktion vilka fungerar som ritningar (eng. *blue prints*) vid produktionen av välformade språkliga uttryck. Konstruktionerna utgör abstrakta symboliska uttryck som kan vara av vilken storlek som helst, allt från morfem och fraser till meningar och hela texter. Konstruktionerna

licenserar *konstrukt*, d.v.s. enskilda uttryck i konkret språkbruk. (Fried & Östman 2004 s. 18.) Fillmore (1989 s. 19) jämför konstruktionerna med begreppet *gestalt*. Egenskaperna hos en konstruktion kan motiveras av delarna som ingår men utgör inte självklart summan av dessa.

Inom CxG räknar man inte med några deriveringar, transformationer eller flyttningar mellan olika nivåer av språket. Enskilda konstrukt genereras inte, de licenseras av givna konstruktioner, d.v.s. holistiska abstrakta mönster. Unifiering (eng. *unification*) spelar en central roll inom CxG: konstruktioner och specificeringar inom dem måste passa ihop vad gäller syntaktiska, semantiska och pragmatiska egenskaper. (Fried & Östman 2004 s. 25ff.) Utöver att beskriva de interna relationerna mellan konstituenten inom konstruktioner ska redogörelser av konstruktioner i princip även specificera den *externa syntaxen* för konstruktioner, d.v.s. hur de passar in i större grammatiska mönster (Fillmore 1989 s. 21).

De pragmatiska egenskaperna betonas ofta inom CxG (se Fillmore 1989, 1996, Fried & Östman 2004, Östman 2005). En av huvudpoängerna med teorin har ända från början varit att många konstruktioner, inte minst idiom av olika slag, inte kan beskrivas oberoende av pragmatiska faktorer (jfr Kay 1995 s. 171f.). Fillmore (1989 s. 32) går så långt att han konstaterar att otaliga konstruktioner inom CxG beskrivs som redskap för interaktion. Han poängterar vidare att vilken aspekt av språkbruk som helst som krävs vid beskrivningen av en given språklig struktur, inte bara betydelser, hör till grammatikens domän (a.a. s. 35). Fried & Östman (2004 s. 24) påpekar dock att synen på pragmatik inom CxG hittills har varit rätt snäv: "pragmatic force and effect has been recognized primarily as conveyed through conventions of language, not in terms of conversational reasoning or socio-cultural constraints and possibilities". Ett seriöst försök att kombinera konstruktionsgrammatik med interaktionell grammatik förutsätter sålunda en utvidgning av begreppet pragmatik inom CxG.

En viktig aspekt som lyfts fram inom CxG är att grammatiska teorier också måste kunna förklara de komplexa konstruktioner som språkbrukare använder i sitt dagliga liv (Fillmore 1988 s. 36, Fillmore 1989 s. 19f., Fried & Östman 2004 s. 15f.). Inom CxG avviker man därför medvetet från den lingvistiska tradition inom vilken man utgått från relativt enkla fragment i språket och tillagt fler och fler fragment anefter. CxG har som avsikt att beskriva alla konstruktioner i ett språk. Det är därför av central betydelse att börja med att beskriva det som traditionellt ansetts höra till periferin inom språket, t.ex. strukturer i talat språk. Fried & Östman (2004 s. 15f.) motiverar detta med att konstatera följande: "If speakers use grammatical patterns that a speech community (through its normative grammars) does not readily embrace, then the combined facts that such patterns (a) are used, and (b) have not been

(explicitly) taught, guarantee the importance of such structures in language; it is not an indication of their triviality.”

Fokuseringen på det som traditionellt ansetts vara perifera konstruktioner har lett till att många studier inom CxG har ägnats åt idiomatiska uttryck så som *let alone*-konstruktionen i engelska (*John hardly speaks Russian, let alone Bulgarian*, se Fillmore m.fl. 1988). I dessa konstruktioner ingår ofta konkreta språkliga element, vilket innebär att konstruktionerna har både en lexikal och grammatisk, d.v.s. produktiv, sida. Fillmore (1989 s. 34) poängterar att ett konstruktionsgrammatiskt synsätt innebär att gränsen mellan lexikon och syntax inte ses som entydig. Inom CxG räknar man även generellt med en kontinuitet mellan de mest generella principerna i grammatik och de mest specifika.

Trots fokuseringen på pragmatiska aspekter och perifera konstruktioner vidhåller CxG starkt kravet på generativitet. Kay (1995 s. 172) poängterar att CxG är generativ i termens ursprungliga betydelse. Med hänvisning till Chomsky (1957) expliciterar Fried & Östman (2004 s. 24) att detta innebär att CxG har som mål att redovisa för alla grammatiskt korrekta meningar i ett språk och göra detta på ett explicit och precist sätt, vilket kräver formalisering. Att fänga generaliseringar på ett så ekonomiskt sätt som möjligt är därför av central betydelse inom i CxG – i kontrast till ”mere listings of phenomena and facts” (a.a.).

Inom den gren av konstruktionsgrammatiken som vuxit fram kring Charles Fillmore vid universitet UC Berkeley i Kalifornien och presenteras bl.a. av Fried & Östman (2004) tillämpas en notationsapparat som bygger på s.k. låddiagram. Med hjälp av lådor inom lådor presenteras konstituentstrukturen för konstruktioner. Inom de enskilda lådorna presenteras i sin tur detaljerad grammatisk information via s.k. särdragsvärde-matriser. Ett särdrag representerar en specifik egenskap, d.v.s. en lingvistisk kategori, som är relevant för konstruktionen i fråga; värdet specificerar egenskapen i den givna konstruktionen. Exempel på syntaktiska särdrag som nämns i konstruktionsgrammatiska analyser är t.ex. *lexikal kategori* (substantiv, adjektiv o.s.v), *finithet* och *grammatisk funktion* (subjekt, objekt etc.). De semantiska särdragen omfattar bl.a. *numerus*, *definithet* och *semantisk roll* (agent, patient etc.) medan de prosodiska dragen inkluderar egenskaper som *prosodisk konstituent* (ord, fras, suffix m.m.), *intonation* och *betoning*. Som exempel på pragmatiska särdrag nämner Fried & Östman (2004 s. 30) *aktivering inom diskursen* (noll/aktiv/tillgänglig) och *register*. I vissa CxG-arbeten, t.ex. Lambrecht (1994), har *pragmatik* emellertid kommit att bli något så när synonymt med informationsstruktur.

I princip finns det ingen förhandsbestämd uppställning av särdrag som ska tillämpas inom konstruktionsgrammatiska formaliseringar. Östman (2005)

argumenterar för behovet av att kunna specificera egenskaper som hör till domänen diskursmönster (eng. *discourse pattern*). Man kunde följaktligen argumentera för att interaktionella egenskaper ska kunna beskrivas för sådana konstruktioner där de spelar en avgörande roll; ett försök i denna riktning presenteras av Fried & Östman (2005). Ett potentiellt problem utgör emellertid här själva specificeringen av värden. Dessa formaliseras inom CxG ofta som binära värden (t.ex. +/- finithet) eller kategoritillhörighet. Även om CxG tillåter ospecificerade eller tentativa värden (markerade med hakklamrar respektive enkla citattecken) är det underliggande målet att i slutändan presentera en exakt formalisering även av de semantiska och pragmatiska drag som i många analyser lämnas öppna i dag (Fried & Östman 2004 s. 30, Fried & Östman 2005). Som jag ska återkomma till i avsnitt 3 är det emellertid i många fall inte möjligt eller ens önskvärt att specificera interaktionella drag med diskreta kategorier eller drag på detta sätt.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att konstruktionsgrammatikens syn på begreppet *konstruktion* i princip är rätt öppet och flexibelt. Kravet på generativitet, formalisering och precis specificering av strukturella värden på olika språkliga plan ställer dock vissa begränsningar på hur begreppet kan tillämpas. I följande avsnitt ska jag presentera de centrala aspekter på grammatiska konstruktioner som lyfts fram inom interaktionell lingvistik.

3 Det interaktionella perspektivet

Interaktionell lingvistik beskrivs ibland som en lingvistiskt orienterad subdisciplin av den etnometodologiska samtalsanalysen, d.v.s. CA (jfr Steensig 2001 s. 13). Couper-Kuhlen & Selting (2001) påpekar emellertid att interaktionell lingvistik vuxit fram ur tre olika discipliner: funktionell lingvistik, interaktionsteori och antropologi (se Schegloff m.fl. 1996). Samtalsanalysen står för det metodologiska perspektivet. All forskning inom interaktionell lingvistik följer emellertid inte just den etnometodologiska samtalsanalysens metoder i strikt bemärkelse (jfr Steensig 2001 s. 13), även om CA:s roll ofta framhävs (se t.ex. Öqvist 2005 s. 16).

En central princip inom interaktionell lingvistik är att lingvistiska analyser ska utgå från empiriskt föreliggande samtalsdata. Enligt Steensig (2001 s. 12) hävdar den interaktionella lingvistikens sig kunna göra något som den strukturalistiska lingvistikens i sina olika skepnader (deskriptiv, generativ, funktionell etc.) inte har kunnat eller velat göra, nämligen att utnyttja den icke-kontrollerade vardagliga språkperfomansen som utgångspunkt för språklig beskrivning och analys.

Interaktionell lingvistik är alltså en i allra högsta grad språkbruksbaserad teori (eng. *usage-based*, Barlow & Kemmer 2000). Det interaktionella synsättet på språk och kommunikation förutsätter att man ser språkbruket eller *språkandet* (eng. *languageing*, Liberg 1990) som primärt i förhållandet till 'språkssystemet'. Språkliga strukturer emergerar i konkreta lingvistiska praktiker, i interaktionen eller dialogen mellan talare. Strukturerna utgör sålunda en biprodukt till förståelse och kommunikation (Hopper 1998 s. 156) snarare än en manifestering av abstrakta regler eller representationer. Detta innebär emellertid inte att alla språkliga strukturer, t.ex. grammatiska konstruktioner, uppkommer här-och-nu i dialogen mellan talare. Strukturerna som uppkommer i konkreta samtal bygger även på språkbrukarnas tidigare erfarenheter av liknande situationer samt deras sedimenterade kunskap om språkliga strukturer (Linell 2005 s. 303 ff.).

En central fråga inom interaktionell lingvistik (och samtalsanalys) är *Varför detta just nu?* (*Why that now?*, Schegloff & Sacks 1973 s. 299f.). Genom att samla och analysera ett stort antal förekomster försöker man finna återkommande och regelbundna mönster (Londen 1995 s. 21, Steensig 2001 s. 21). Vid analysen utgår man från ett deltagarperspektiv. Målet är att fånga det samtalsdeltagarna orienterar sig mot, d.v.s. det som är viktigt för dem. Man antar det finns *order at all points* (Sacks 1984 s. 22), eller som Heritage (1984 s. 241) framställer det: "all aspects of social action and interaction can be found to exhibit organized patterns of stable, identifiable structural features". Öqvist (2005 s. 19) påpekar att det är just de mönster som samtalsdeltagarna orienterar sig mot som ska stå i fokus för analysen.

Turtagningen spelar en central roll inom samtalsanalysen. Yttranden analyseras internt i termer av turer och turkonstruktionsenheter (TKE:er, se Sacks m.fl. 1974) och externt i förhållande till sin position och relation till tidigare och kommande turer och TKE:er. Handlingar och språkliga strukturer relateras inte i förhållande till begreppet *mening* som kommit att spela en så stor roll inom grammatisk teori (jfr Linell 2005 s. 308ff.). Däremot tillämpas vissa andra begrepp ur traditionell lingvistik som fras och sats. Vid grammatiskt inriktade analyser av språkliga strukturer inom CA utgår man dock primärt från positioner inom turer eller turkonstruktionsenheter. TKE:erna utgörs i många fall av satsliknande strukturer, vilket ibland gör det möjligt att dra paralleller till t.ex. traditionella lingvistiska analyser av grammatiska strukturer (se t.ex. Lindström 2005).

Ett interaktionellt perspektiv på grammatik innebär att kontexten för en språklig struktur alltid bör beaktas. Utöver den lokala mikrokontexten inom och mellan turer finns det flera andra kontextuella perspektiv som inte kan bortses. Grammatiska konstruktioner är metoder eller resurser för att lösa lokala problem inom kommunikativa projekt snarare än (enbart) statiska och

fixerade strukturer. (Linell 1998 s. 213f.) Det som organiserar grammatiken är därför handlingar och verksamheter snarare än propositioner och predikationer. Precis som turer och TKE:er utgör handlingar och verksamheter inte statiska begrepp. Det går oftast inte att analytiskt dra skarpa gränser mellan t.ex. handlingar och topiker eftersom samtalsdeltagare inte gör sådana gränsdragningar i praktiken (Öqvist 2005:23).

Yttranden och konstruktionstyper organiseras lokalt och det kan finnas spänningar och konkurrens mellan olika tendenser och konstruktionsmetoder. Att hävda att grammatiken består av en uppräknelig mängd fixerade konstruktioner är därför omotiverat. (Linell 2005 s. 314.) Som Hopper (1998 s. 159) poängterar är språket mindre grammatiskt eller generellare än vad man velat framhålla inom teoretisk syntax. Detta innebär emellertid inte att tanken om grammatiska konstruktioner måste avfärdas. Linell (2003, 2005) använder själv begreppet konstruktion och definierar det som en konfiguration, ett återkommande morfosyntaktiskt och prosodiskt mönster som har "en relativt stabil semantisk-pragmatisk (funktionell) potential som handlar om hur den bidrar till att genomföra kommunikativa uppgifter" (Linell 2005 s. 253).

I sin diskussion kring begreppet konstruktion bygger Linell på det Ono & Thompson (1995) skrivit om *konstruktionsscheman*. Konstruktionsscheman utgör prototypiska grammatiska mönster av olika storlek som "destillerats" fram via ett stort antal talsituationer och instantieras tillräckligt ofta för att ha en självständig kognitiv status oberoende av enskilda kontexter. Mönstren är abstrakta i och med att de består av schematiseringar av enskilda uttryck som är parallella i form; de kan även inbäddas i och kombineras med varandra på olika sätt som konventionaliserats. Snarare än att utgöra en avgränsad uppställning, utgör konstruktionsscheman ett dynamiskt och öppet inventarium. Realiseringen av syntaktiska strukturer är starkt beroende av språkexterna faktorer, både kognitiva och interaktionella sådana. Talare och lyssnare orienterar sig mot abstrakta och prototypiska konstruktionsscheman men Ono & Thompson påpekar att den faktiska produktionen (eng. *output*) ofta bara instantierar dessa scheman på ett ungefärligt sätt. (Ono & Thompson 1995 s. 219 ff.)

Sammanfattningsvis kan man konstatera att begreppet *konstruktion* inom interaktionell lingvistik är mycket nära förknippat med kommunikativa processer av olika slag. Trots att det handlar om abstrakta mönster har konstruktionerna en konkret förankring i autentiskt språkbruk. Gränserna för konstruktionerna ses som dynamiska i flera bemärkelser. Dels realiseras inte konstruktionerna formellt på exakt samma sätt i alla situationer. Dels kan konstruktionerna få något varierande funktion i olika interaktionella kontexter. Är det då överhuvudtaget möjligt att kombinera de olika perspektiven

på begreppet konstruktion inom konstruktionsgrammatik respektive interaktionell lingvistik? Detta ska jag diskutera i följande avsnitt.

4 Interaktionell konstruktionsgrammatik?

Konstruktionsgrammatiken är en språkbruksbaserad teori som har som syfte att kunna hantera alla de perspektiv som är relevanta för grammatiska konstruktioner. Inom den interaktionella lingvistikens poängteras å andra sidan att samtalspråket är systematiskt. På ett övergripande plan borde det alltså vara fullt möjligt att tänka sig en kombination av konstruktionsgrammatik och interaktionell lingvistik. I motsats till många andra grammatiska teorier avfärdar konstruktionsgrammatiken inte språkbruket och särskilt talspråket som omöjligt att undersöka. Snarare lyfts talspråket och "perifera" strukturer av olika slag fram som centrala för hela teorins utveckling (jfr Fried & Östman 2004, Fried & Östman 2005). Vill man dessutom vidhålla att konstruktionsgrammatiken är direkt kopplad till kognition, d.v.s. att konstruktioner hjälper oss att förstå människans kognitiva kapacitet (jfr Östman & Fried 2005 s. 2ff.), är det direkt nödvändigt att undersöka hur strukturer utnyttjas av talare och lyssnare i autentiskt språkbruk (jfr Linell 1998 s. 17ff.). Inom en språkbruksbaserad teori som konstruktionsgrammatiken borde det dessutom vara självklart att utgå från språkbruket i så hög grad som möjligt.

En mycket påtaglig punkt där konstruktionsgrammatik och interaktionell lingvistik avviker från varandra är bruket av begreppet *mening* (eng. *sentence*). Trots att konstruktionsgrammatiken huvudsakligen utgår från begreppet konstruktion, spelar meningen en central roll inom teorin. Det empiriska material som presenteras i flertalet konstruktionsgrammatiska arbeten, även då pragmatiska aspekter av konstruktioner diskuteras, är fram för allt isolerade och konstruerade meningar (jfr t.ex. Fillmore m.fl. 1988, Goldberg 1995, Lambrecht 1994). Därutöver nämns "meningen" ofta som ett slags självklar grundenhet när konstruktionsgrammatikens mål beskrivs. Uttalanden om t.ex. "det totala antalet meningar i ett språk" (Kay 1995 s. 172, Fried & Östman 2004 s. 24) måste givetvis ses i förhållande till den seglivade tradition inom teoretisk lingvistik där man utgår från meningen som ett slags minsta självständiga och självförklarande texthelhet (jfr SAG 1 s. 97). Inom interaktionell lingvistik är skriftspråksenheten mening emellertid problematisk. I talat språk formulerar man sig sällan i termer av meningar. Kommunikativa handlingar uttrycks i de flesta fall i andra typer av yttranden, och skillnaden mellan huvudsats och bisats är flytande i talspråket. "Meningsfragment" och "ofullständiga meningar" fungerar tack vare kon-

texter av olika slag som helt normala och naturliga TKE:n eller turer. Dessutom finns det många syntaktiskt inkoherenta konstruktioner i tal-språket, t.ex. strukturbytande konstruktioner som fungerar som normala samtalsspråkliga uttrycksresurser. (Linell 2005 s. 309f.) För att det ska vara möjligt att kombinera konstruktionsgrammatik med interaktionell lingvistik borde man sålunda avstå från meningen som grundenhet. Däremot kunde man eventuellt se satsen som en gemensam grammatisk enhet i språk mer generellt. (Linell 2005 s. 310 ff.) Eftersom konstruktionsgrammatiken utgår från att språket är uppbyggt av konstruktioner borde detta inte vara teoretiskt omöjligt. Fried & Östman (2005 s. 1755) konstaterar dessutom att begreppet konstruktion är "easily extendable beyond the domain of the sentence/utterance, especially if we allow a view of 'grammar' that is not prescriptive or pre-determined in the abstract".

Lite mer problematiskt är det med tanken om generativitet. Inom CxG betonas ofta explicit att teorin är generativ. I praktiken innebär detta att målet är att beskriva språket så exakt och explicit som möjligt i termer av diskreta kategorier. En av de centrala poängerna i interaktionell lingvistik är emellertid att språket både i praktiken och på systemnivån måste ses som dynamiskt. Eftersom språkliga strukturer samverkar med kontexter av olika slag är det i många fall omöjligt att postulera enkla och precisa regler för varför givna typer av strukturer uppkommer eller används i autentiska samtal (jfr Linell 2006). Frågan om hur det generativa perspektivet inom CxG ska uppfattas då man vill införa ett interaktionellt perspektiv på grammatiska konstruktioner har dock diskuterats förvånansvärt lite. Rent generellt verkar konstruktionsgrammatiker hänvisa till interaktion på ett så allmänt plan att frågan om interaktionens svårfångade dynamiska egenskaper inte aktualiseras (jfr Fillmore 1989, Fried & Östman 2005). Interaktionella lingvister hänvisar å andra sidan till konstruktionsgrammatik på ett så allmänt plan att den i grund och botten generativa utgångspunkten i konstruktionsgrammatiken kan förbigås. En seriös inkorporering av interaktionella drag i CxG-analyser kräver dock att frågan om generativitet diskuteras och problematiseras på allvar. Kan pragmatiska och interaktionella drag verkligen formaliseras så att de kan sägas vara generativa? Eller kan 'generativitet' omdefinieras så att det inte kräver ett bruk av absoluta diskreta kategorier på alla plan i en språkbeskrivning?

Därmed har jag kommit in på huvudproblemet vid en eventuell kombination av konstruktionsgrammatik och interaktionell lingvistik: hur ska de interaktionella dragen tas in i konstruktionsgrammatiska beskrivningar? Konstruktionsgrammatiken ska ju i princip beskriva såväl form- som innehålls- eller funktionssidan hos grammatiska konstruktioner. I praktiken har emellertid formsidan kommit att fokuseras starkt i beskrivningarna. Fried &

Östman (2005) gör emellertid ett försök att formalisera även pragmatiska egenskaper utgående från sin analys av pragmatiska partiklar i solvmålet respektive tjeckiska. De ger bl.a. konkreta exempel på särdrag och värden som kan formaliseras: *talakt* (fråga/önskan/antagande etc.), *information om talaren* (kvinna/man), *topikbytte* (ja/nej), *förväntningar i förhållande till talaren* (ja/nej), *hövlighet* (formell/informell), *taktfullhet* (distans, hänsyn, kamratlighet), *engagemang* (+/-) och *intonation* (olika konturer). De presenterar emellertid ingen lådformalisering av de partiklar de undersöker där egenskaperna skulle ingå. Däremot presenteras egenskaper för enskilda diskurspartiklar i tabellformat, såväl vad gäller allmänna egenskaper för pragmatiska begränsningar eller språkbruksbegränsningar samt potentiella betydelse för partiklarna. Hur pragmatiska egenskaper för fenomen som diskurspartiklar rent konkret ska formaliseras tillsammans med syntaktiska och semantiska egenskaper i låddiagram förblir dock oklart.

Fried & Östman (2005) utgör ett viktigt steg i riktningen mot en inkorporering av mer elaborerade pragmatiska aspekter i den konstruktionsgrammatiska formalismen. Ska man få in även ett dialogiskt perspektiv i formalismen, vilket tycks var Fried & Östmans målsättning (jfr. s. 1776), krävs dock en vidare diskussion angående hur de rön som interaktionell lingvistik kommit fram till kan beaktas inom CxG. Fried & Östman föreslår att konstruktioner kan utgöra potentialer (eng. *potentialities*), vilket stämmer väl överens med tanken om grammatiska konstruktioners funktionella potential i talat språk (jfr Wide 2002): "every construct does not have to be picked up (by one's interlocutors) as a manifestation of a construction the speaker may have in mind" (Fried & Östman 2005 s. 1775). Samtidigt framhåller Fried & Östman dock tydligt kravet på explicitethet (jfr avsnitt 2 ovan).

Från en interaktionell synvinkel kan man här ställa sig följande fråga: måste pragmatiska och interaktionella egenskaper för konstruktioner anges med samma typ och grad av explicitethet som t.ex. syntaktiska egenskaper och semantiska roller vid vilka man har stöd av en lång tradition inom språkvetenskapen? Vid formaliseringen av pragmatiska och interaktionella egenskaper hos grammatiska konstruktioner finns ingen liknande tradition att stödja sig på och vidareutveckla. Detta är emellertid inte det största problemet vid en eventuell formalisering av pragmatiska och interaktionella egenskaper. Det som verkligen gör det svårt att precisera egenskaperna är att pragmatik och interaktion i sig utgör komplexa fenomen som är svårfångade. För att komma fram till abstraktioner av den explicitethetsgrad som konstruktionsgrammatiken postulerar för syntax och semantik krävs ett mycket omfattande analysarbete. Det är dessutom tveksamt om man trots detta kan komma fram till "explicita" drag av den typ som förväntas inom CxG. Ju större delar av språket som beaktas, desto fler aspekter spelar en roll vid

analysen. Tänker man sig dessa aspekter i termer av potentialer blir explicitheten ett problem eftersom det ligger i hela begreppets natur att det är omöjligt att explikera alla tänkbara konstellationer som potentialerna kan realiseras som (jfr Linell 1998 s. 112ff.). En möjlig lösning vore att behandla pragmatiska och interaktionella egenskaper som mer öppna än t.ex. syntaktiska drag och semantiska roller. De skulle alltså behandlas i termer av potentiella drag snarare än exakta drag. Du Bois (1998 s. 80) talar om *soft constraints* i talspråk (*discourse*) och konstaterar att diskursbaserade modeller inte omkullkastats av mindre frekventa undantag till en regel på samma sätt som modeller som bygger på kategoriska regler (eng. *categorial rules*): "Better to set a routine limit lower than the maximum; under circumstances one may then momentarily exceed this flexible limitation."

Att tala om potentiella eller mjuka regler innebär inte att vad som helst går an. Även i beskrivningarna av pragmatiska och interaktionella drag ska man givetvis sträva efter en maximal systematisering. Men denna systematisering sker inte på bekostnad av vad vi vet om hur interaktion fungerar i verkligheten.

5 Slutord

En kombination av konstruktionsgrammatik och interaktionell lingvistik torde i princip vara både relevant och möjlig. Kravet på generativitet samt formaliseringen av pragmatiska och interaktionella drag hos konstruktioner utgör emellertid en utmaning för interaktionella lingvister som vill orientera sig mot konstruktionsgrammatik. En eventuell formalisering av interaktionella aspekter hos konstruktioner måste beakta de dynamiska och dialogiska egenskaper som karakteriserar autentiskt språkbruk, både rent konkret vad gäller enskilda analyser och mer abstrakt vad gäller de teoretiska ramarna för konstruktionsgrammatik. En möjlig lösning, som är värd att utforska närmare i framtiden, är att se pragmatiska och interaktionella drag i CxG som potentiella och flexibla snarare än explicita i bemärkelsen diskreta och strikt generativa.

Litteratur

- Barlow, Michael & Kemmer, Suzanne, 2000: *Usage Based Models of Language*. Stanford.
- Chomsky, Noam, 1957: *Syntactic structures*. The Hague.
- Couper-Kuhlen, Elizabeth & Selting, Margret, 2001: *Introducing Interactional Linguistics*. I: *Studies in Interactional Linguistics (Studies in Discourse and Grammar, Vol. 10.)*, red. av Margret Selting & Elizabeth Couper-Kuhlen. Amsterdam. S. 1–21.
- Croft, William, 2001: *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford.
- DuBois, John W., 2003: *Discourse and Grammar. I: The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Vol. 2, red. av Michael Tomasello. Mahwah, New Jersey. S. 47–87.
- Fillmore, Charles J., 1988: The mechanisms of 'Construction Grammar'. I: *Berkeley Linguistics Society* 14. S. 35–55.
- Fillmore, Charles J., 1989: *Grammatical Construction Theory and the Familiar Dichotomies*. I: *Language Processing in Social Context*, red. av R. Dietrich & C.F. Graumann. Amsterdam. S. 17–38.
- Fillmore, Charles J., 1996: The pragmatics of constructions. I: *Social interaction, Social Context, and Language. Essays in Honor of Susan Ervin-Tripp*, red. av Dan Isaac Slobin, Julie Gerhardt, Amai Kyrtzsis & Jiansheng Guo. Mahwah, New Jersey. S. 53–69.
- Fillmore, Charles J., Kay, Paul & O'Connor, Mary Catherine, 1988: Regularity and idiomatcity in grammatical constructions: The case of Let alone. I: *Language* 64/3. S. 501–538.
- Fried, Mirjam & Jan-Ola Östman, 2004: *Construction Grammar: A thumbnail sketch*. I: *Construction Grammar in a Cross-Language Perspective*, red. av Mirjam Fried & Jan-Ola Östman. (Constructional Approaches to Language 2.) Amsterdam. S. 11–86.
- Fried, Mirjam & Jan-Ola Östman, 2005: *Construction Grammar and spoken language: The case of pragmatic particles*. I: *Journal of Pragmatics* 37. S. 1752–1778.
- Goldberg, Adele E., 1995: *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago.
- Günthner, Susanne & Wolfgang Imo (red.), 2006: *Konstruktionen in der Interaktion*. (Linguistik - Impulse & Tendenzen 20.) Berlin.
- Hopper, Paul, 1998: *Emergent Grammar*. I: *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language*, red. av Michael Tomasello. Mahwah. S. 155–175.
- Kay, Paul, 1995: *Construction Grammar*. I: *Handbook of Pragmatics*, red. av Jef Verschueren, Jan-Ola Östman & Jan Blommaert. Amsterdam. S. 171–177.
- Lambrech, Knud, 1994: *Information structure and sentence form. Topic, focus and the mental representations of discourse referents (Cambridge Studies in Linguistics 71.)* Cambridge.
- Liberg, Caroline, 1990: *Learning to Read and Write*. (RUUL 20.) Uppsala.
- Lindström, Jan, 2005: *Grammatiken i interaktionens tjänst*. I: *Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk*, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund. S. 11–53.
- Linell, Per, 1998: *Approaching Dialogue: Talk, interaction and contexts in dialogical perspectives*. Amsterdam.
- Linell, Per, 2003. *Grammatiska konstruktioner i samtalspraktiken*. I: *Grammatik och samtal. Studier till minnet av Mats Eriksson*, red. av Bengt Nordberg, Leelo Keevallik

- Eriksson, Kerstin Thelander & Mats Thelander. (Skrifter utgivna av institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 63.) Uppsala. S. 161–171.
- Linell, Per, 2005: En dialogisk grammatik? I: Samtal och grammatik. Studier i svenskt samtalsspråk, red. av Jan Anward & Bengt Nordberg. Lund. S. 231–328.
- Linell, Per, 2006: Can We Formalise the Linguistic Resources of Interactional Language. I: A Man of Measure. Festschrift in Honour of Fred Karlson on his 60th Birthday. (Special Supplement to SKY Journal of Linguistics. Volume 19:2006.) Åbo. S. 56–65.
- Londen, Anne-Marie, 1995: Samtalsforskning: en introduktion. I: Folkmålsstudier 36. S. 11–52.
- Ono, Tsuyoshi & Thompson, Sandra A., 1995: What can conversation tell us about syntax? I: Alternative Linguistics. Descriptive and Theoretical Modes (Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV – Current Studies in Linguistic Theory), red. av Philip W. Davis. Amsterdam. S. 213–271.
- Sacks, Harvey, 1984: Notes on methodology. I: Structures of Social Action. Studies in Conversational Interaction, red. av John Maxwell Atkinson & John Heritage. New York. S. 249–269.
- Sacks, Harvey, Schegloff, Emanuel A. & Jeffersson, Gail, 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. I: Language 50. S. 696–735.
- SAG = Teleman, Ulf, Hellberg, Staffan & Andersson, Erik, 1999: Svenska Akademiens grammatik 14. Stockholm.
- Schegloff, Emanuel A. & Sacks, Harvey, 1973: Opening up closings. I: Semiotica 8. S. 289–327.
- Schegloff, Emanuel A., Ochs, Elinor & Thompson, Sandra A, 1996: Introduction. I: Interaction and grammar (Studies in interactional sociolinguistics 13), red. av Elinor Ochs, Emanuel A. Schegloff & Sandra A. Thompson. Cambridge. S. 1–51.
- Steensig, Jakob, 2001: Sprog i virkeligheden: Bidrag til en interaktionel lingvistik. Århus.
- Wide, Camilla, 2002: Perfect in dialogue. Form and functional potential of the vera búinn að + inf. construction in contemporary Icelandic. (PIC Monographs, 3.). Helsingfors.
- Östman, Jan-Ola, 2005: Construction Discourse: A prolegomenon. I: Construction Grammars. Cognitive grounding and theoretical extensions (Constructional Approaches to Language 2), red. av Jan-Ola Östman & Mirjam Fried. Amsterdam. S. 121–144.
- Öqvist, Jenny, 2005: När man talar om trolen. Personreferens i svenskt samtalsspråk. (Studies in Language and Culture.) Linköping.

David mot Goljat

– eller varför skulle engelskan ges monopol på det akademiska språket?

En central ståndpunkt inom språkvården är att man inte behöver vara **mot** ett språk för att man är **för** ett annat. Det här kan ses som ett diplomatiskt ställningstagande med en given plats i ett globaliserat samhälle, där öppenhet gentemot andra språk och andra kulturer är ett måste. Därför är det föga förvånande att ståndpunkten har framförts av språkvårdare även i diskussioner med dem som talar för att engelskan ska ges en allt starkare ställning som vetenskapens språk. Här kommer jag ändå att föra fram några kritiska röster och lyfta fram en del oönskade men dessvärre ofta förbisedda konsekvenser av en snäv språksyn. I slutändan kommer mitt resonemang i alla fall att mynna ut i lösningar som grundar sig på en holistisk bedömning av en förnuftig språkpolitik.

Det är en allmänt utbredd uppfattning bland dagens universitetsfolk att den som vill komma framåt måste behärska sitt ämne på engelska. Men om det är berättigat eller inte att engelskan tillåts breda ut sig allt mer på de mindre språkens bekostnad har i vårt land diskuterats överraskande lite utanför språkvårdarkretsar. Och ändå ligger svenskan i Finland i kläm mellan engelskan och finskan. Utan närmare eftertanke vill många universitetslärare ge mera utrymme åt engelskan inom ämnesundervisningen. De menar att vägen till framgång därigenom blir jämnare för blivande forskare. Inom vissa vetenskapsområden har det till och med gått så långt att det ses som en dismerit att ha publicerat sig på ett nationellt språk.

Att utvecklingen har tillåtits fortgå utan några större protester måste ses som en följd av att engelskan har kommit att förknippas med egenskaper som modern, framåtsträvande, framgångsrik och framför allt honnörssordet internationell. Här faller det sig naturligt att dra paralleller till en studie som visar att nyhetsuppläsare som använde engelska lånord i stället för svenska ersättningsord uppfattades som *effektiva* och *intressanta* (Mattfolk 2006 s. 10–11, Mattfolk & Kristiansen 2006 s. 138). De finlandssvenska informanterna i undersökningen hörde till dem som i hög grad kopplade ihop effektivitet men också ambition och självständighet med en uppläsare som använde engelska

ord. En slutsats som forskarna kom fram till var att ”den som använder ett engelskpåverkat språkbruk har egenskaper som uppskattas i yrkeslivet och speciellt inom den moderna, muntliga offentligheten” (Mattfolk & Kristiansen 2006 s. 139).

Faktum är att engelskan är användbar på den internationella forskararenan. Men är vi för okritiska i vårt förhållningssätt till engelskan som *lingua franca*? Stirrar vi oss blinda på engelskans roll som dörröppnare? Leder verkligen alla vägar till Rom? Eller betalar vi ett oskäligt högt pris? Ibland kan det vara mycket klagörande att försöka byta position för att betrakta en företeelse ur ett annat perspektiv. Därför frågar jag mig – med hjälp av några språkligt medvetna universitetslärare och forskare – om det finns skäl att inte förbehållslöst acceptera de argument som används för att förklara engelskans förtjänster.

”Broken english” bättre än ren svenska?

Det mest ogrundade argument som förespråkarna framfört är påståendet att engelskans styrka i rollen som vetenskapens språk bottnar i att den är ett rikare språk än andra. Att sådana uppfattningar överhuvudtaget har framförts som seriösa och till och med fått spridning sägs återspegla engelskans forna roll som kolonisationskraft, överhetens, språk (jfr Ljosland 2004 s. 36–37). Den som har ens elementära insikter i språkvetenskap kan ändå med lätthet avfärda argumentet med ett motargument: alla språk ger oändliga möjligheter till utveckling, det gäller bara att utnyttja möjligheterna.

Däremot kan lingvistiskt förankrade argument belysa riskerna med att engelska talas och skrivs av allt fler som inte har språket som modersmål. Den engelska som används i den internationella forskarvärlden utsätts därigenom för en uppenbar risk att utarmas genom att aktörerna i många fall inte behärskar engelska tillräckligt bra så som de själva tror. Den vetenskapliga sakprosan kan därför urvattnas och förlora sin språkliga skärpa, så att det med tiden uppstår motsvarigheter till pidginengelska inom den vetenskapliga prosan. Så kallad broken english beskriver till exempel en språkform med starkt inflytande från språkbrukarens svenska modersmål.

När vetenskapsidkare från olika delar av världen mäter sig med varandra spelar deras texter en avgörande roll. I den konkurrensen får de som har engelska som modersmål lätt ett övertag – förtjänt eller oförtjänt – genom att de har större kontroll över språket (jfr Kringstad Grønvik 2004 s. 31–32). Här handlar det inte om rättstavning och enstaka termer, utan om språkliga strategier på ett betydligt djupare plan. Den engelskspråkige har helt enkelt bättre förutsättningar att skriva slagkraftiga forskningsrapporter som leder till att de

viner geör för sina idéer och resultat. Detta kan i sin tur göra att engelsk och amerikansk forskning kommer åt att dominera. I förlängningen kan det alltså uppstå en snedvridning i forskningen (jfr Ljosland 2004 s. 36).

En annan risk är att den som inte har engelska som modersmål kanske missförstår innebörden även om den tror sig ha uppfattat uttrycksättet. Exempelvis engelska fraser som på ett implicit men artigt sätt ger uttryck för avvikande åsikt har enligt Margaretha Phillips, lektor i engelska vid Åbo Akademi språkcentrum, visat sig svåra att uppfatta för universitetsstudenter på hennes kurser, även för dem som har mycket goda språkfärdigheter. Att en fras som "with the greatest respect" är en signal som uttrycker avvikande åsikt går dem förbi (Phillips, muntlig information).

Att språksvårigheterna ligger på en lömsk nivå beskriver också den svenske journalisten Patric Hadenius, som under en tid arbetade på en engelskspråkig vetenskaplig tidskrift. "Jag blev dummare på engelska", säger han (Hadenius 2004). När han analyserade problemen kunde han konstatera att ytligare strategier som att stava, välja ord och bygga upp meningar tog uppmärksamheten från de övergripande nivåerna. Hans texter blev kort sagt mindre fokuserade, och han hade problem med att få fram samband i texten. Texterna saknade med andra ord logisk skärpa.

Monica Äikäs har som språkgranskare av översatta läromedelstexter kunnat iaktta att sambandsord lätt tappas bort i översättningsprocessen eller att de byts ut så att en innehållsglidning blir följden. Hon säger att bortfallet i många fall kan ha "ödesdigra följder för läsbarheten och förståelsen genom att innehållsmässiga samband inte klart framgår i översättningen" (Äikäs 2006 s. 114).

Engelska till varje pris?

Ett annat problem som har negligerats är att inläringen ofta blir lidande till följd av bristande språkkunskaper. Karin Carlson, biträdande professor i mikrobiologi vid Uppsala universitet, har aktivt verkat för att engelskan inte ska slå ut svenskan i naturvetenskaperna. Hon framhåller att det givetvis är "positivt för till exempel forskare, universitetsstudenter och industriledare att behärska sitt ämne på engelska" (Carlson 2004 s. 2). Men hon förhåller sig skeptisk till att engelskan i så hög grad används i kunskapsförmedling, i all synnerhet på grundnivå.

Forskning tyder på att modersmålet är det bästa redskapet för krävande kognitiv verksamhet. Behållningen blir helt enkelt sämre om undervisningen går på engelska eller om litteraturen är engelskspråkig. Britt-Louise Gunnarsson (2004 s. 121), professor i modern svenska vid Stockholms universitet,

talar om halvförståelse: ”Jag menar alltså att man på goda grunder kan anta att inlärningsbelastningen – ny kunskap, svår text, främmande språk – kan komma att bli för stor för studenterna på grundnivå för att de ska lyckas ta till sig vad de läser.”

Med utgångspunkt i de pedagogiska aspekterna frågar sig Karin Carlson (2002 s. 15) om internationaliseringsivern till och med kan försvåra universitetens uppgift att ge undervisning på högsta nivå, ”därför att den mest avancerade utbildningen ges i en språkdiräkt som varken studenter eller lärare behärskar fullt ut?”.

Universiteten kan heller inte bortse från det samhälleliga ansvar som har betonats bland annat i diskussionen om universitetens tredje uppgift. Britt-Louise Gunnarsson (2004 s. 110) understryker att språkvalet har stor betydelse för universitetens och den akademiska kunskapens framtida roll i samhället. I Sverige noterade tidskriften Språkvård (3/2004 s. 46–47) att JO klart tog ställning mot Högskoleverkets val att i anvisningar till bidragssökande skriva ut att ”ansökan på svenska behandlas ej”. Till följd av JO-anmälningen retirerade Högskoleverket och ändrade formuleringen till ”Det är önskvärt att ansökan skrivs på engelska, eftersom de ansökningar som går vidare kommer att bedömas av experter både i Sverige och utomlands.”

Om forskningen helt koncentrerar sig på de internationella arenorna och med hänsyn till dem presenteras uteslutande på engelska, kommer forskarna och, i deras släptåg, studenterna att isoleras från det omgivande samhället. Förlusten har inte betydelse bara på lekmannahåll, det handlar också om en förlust för forskarna. Genom att engelskan tar över kommer textproduktionen att i allt större utsträckning produceras för en sluten grupp av experter. Följden blir att forskarna tappar förmågan att informera om framstegen i sitt ämne för de mindre specialiserade och framför allt för de nationella läsekretsarna. Att skriva populärvetenskapliga texter på de nationella språken blir med tiden en uppgift som helt och hållet måste övertas av journalister. Till detta kommer ytterligare den så kallade domänförlusten som drabbar de nationella språken genom att de inte används för att beskriva nyvunna rön inom forskningens olika områden.

En språkpolitisk fråga

De kritiska röster jag har låtit komma fram här är exempel på språkligt medvetna forskares bedömning av riskerna med engelskans särställning. Att engelskan i så hög grad lyckas konkurrera ut de nationella språken kan inte förklaras med lingvistiska argument. Däremot kan det inte sällan förklaras med en snäv språksyn hos tongivande aktörer: språket ses uteslutande som ett

redskap. Utgångspunkten är därmed att det språk som har störst utbredning automatiskt uppfattas som det bästa (se Ljosland 2004 s. 35). För språkvetaren ligger det nära till hands att dra paralleller till diskussionen om förhållandet mellan standardspråk och dialekter; skillnaden är bara att diskussionen har globaliserats. Engelskans styrka ligger otvivelaktigt i dess utbredning. Därför kan den ses som det övernationella språket i förhållande till de mindre språken, som är geografiskt begränsade.

Poängen i kritiken är rätt och slätt att språk är så mycket mer än ett redskap. Därför är språkvetarnas dom hård: de som talar varmt för att låta engelskan ta över allt mera av universitetsundervisningen och forskningen har inte kontroll över följderna. De talar så att säga mot bättre vetande. Kenneth Hyltenstam, professor på Centrum för tvåspråkighetsforskning vid Stockholms universitet, säger att aktörerna har rollen av "osynliga planerare" i en stor språkpolitisk fråga samtidigt som de är språkpolitiskt omedvetna (Hyltenstam 2004 s. 45, 62). Ett finländskt exempel på aningslös språkplanering stod Risto E. J. Penttilä för. I egenskap av direktör för EVA, en organisation för näringslivets olika branscher, föreslog han för ett par år sedan att engelskan ska göras till officiellt språk i Finland med hänvisning till att det vore en bra signal till yttvärlden. På så vis skulle Finland bli attraktivare eftersom fördomarna mot Finland som ett avlägset och isolerat land skulle skingras, enligt Penttilä (Lundberg 2004).

Nu är frågan om tåget redan har gått eller om det finns något vi kan göra för att påverka utvecklingen. En sak är i alla fall klar, det går inte att vrida tiden bakåt. Det är inte realistiskt att tänka sig universitetsundervisning utan inslag av åtminstone engelskspråkig litteratur.

När universitetens språkstrategier har diskuterats har det kommit fram olika lösningsmodeller. Kerstin Norén (2006) presenterar en modell där forskning, utbildning och forskningsinformation skulle behandlas olika, med hänsyn till att de har olika målgrupper. Det internationella forskningsutbytet kräver engelska, medan informationen till allmänheten (i Sverige) skulle ges på svenska. I utbildningen skulle både engelska och svenska behöva användas. Björn Melander och Mats Thelander (2006) förhåller sig kritiska till en sådan uppdelning. I artikeln "Så tar man livet av ett språk" menar de att det finns en uppenbar risk för att kvaliteten på forskningen lider ifall forskarna måste ty sig till ett språk som de inte behärskar fullt ut. Att också svenska språket förtvinar blir en oundviklig följd. Hur skulle det längre vara möjligt för universiteten att förmedla en på forskning baserad undervisning utan att undervisningen skulle drabbas. I slutändan, menar de, drabbas dessutom forskningsinformationen, eftersom det inte skulle ha utvecklats ett svenskt fackspråk för det innehåll som informationen ska förmedla.

En lösning är parallellspråkighet, som förs fram av såväl språkforskare som språkvårdare. Parallellspråkighet innebär att både engelskan och de nationella språken existerar sida vid sida. Även Niels Davidsen-Nielsen, professor i engelska vid handelshögskolan i Köpenhamn, pekar (2002 s. 10) på behovet av dubbel satsning: "Vi skal styrke Nordens sprog, og vi skal blive bedre til engelsk (og helst også andre fremmedsprog)." I Finland betyder det följaktligen att vi måste arbeta parallellt på tre språk. Eftersom språkfärdigheter inte kommer gratis, är det nödvändigt att både samhället och individerna genomgående gör förnuftiga satsningar (se Tandefelt 2003). Här behöver svenskan stödjas av flera skäl än i Sverige.

Vilka metoder som används inom universitetsundervisningen saknar inte intresse i sammanhanget. En modell som har framförts i olika sammanhang är att universitetet ska ge engelskan mindre plats i ämnesundervisningen i början av studierna. I stället ska universitetet satsa på språkundervisning, i de inhemska språken såväl som i engelska. Språklärarna är trots allt de främsta experterna på att lära ut språk. Ämnesundervisning på engelska är inte ett särskilt effektivt sätt att lära sig behärska språket till fullo. Som vi har sett kan ämnesundervisning på ett främmande språk till och med resultera i att kunskaperna blir lidande. Efter hand kan engelskans roll i utbildningen öka, och inom forskarstudierna kan skrivkurser göra forskarna mera medvetna om olika språkområdets texttraditioner. Utöver de här åtgärderna kan det finnas behov att utveckla en ny serviceform för forskarna, nämligen hjälp med översättning och språkgranskning av texter som ska publiceras (jfr Gunnarsson 2004 s. 127–128).

De lösningar som språkexpertisen lägger fram ger en säkrare garanti för att de nationella språken tillåts existera vid sidan om engelskan som vetenskapens språk. Men om satsningar på parallellspråkighet ska ha framgång måste lösningarna ingå i en uttalad och vidsynt språkpolitik.

Litteratur

- Carlson, Karin, 2002: Tvåspråkiga naturvetare. I: Språkvård 2/2002. S. 14–19.
- Carlson, Karin, 2004: Ett klart och väl fungerande språk är viktigt för samhällsutvecklingen. I: Klarspråksbulletinen 1–2/2004. S. 2.
- Davidsen-Nielsen, Niels, 2002: Kan vi överleva engelsk i Norden. I: Språkbruk 3/2002. S. 8–10.
- Gunnarsson, Britt-Louise, 2004: Svenska, English eller Deutsch. Om språksituationen vid svenska universitet och högskolor. I: Engelskan i Sverige. Språkval i utbildning, arbete och kulturliv. (Småskrift utgiven av Svenska språknämnden.) Stockholm. S. 108–129.
- Hadenius, Patric, 2004: Jag blev dummare på engelska. I: Språkvård 3/2004. S. 9–12.

- Hyltenstam, Kenneth, 2004: Engelskan, skolans språkundervisning och svensk språkpolitik. I: Engelskan i Sverige. Språkval i utbildning, arbete och kulturliv. (Småskrift utgiven av Svenska språknämnden) Stockholm. S. 36–107.
- Kringstad Grønvik, Anne, 2004: Behovet for økt engelskkompetanse i norsk næringsliv. I: Språknytt 2/2004. S. 30–33, 25.
- Ljosland, Ragnhild, 2004: Haldningar til engelsk. I: Språknytt 2/2004. S. 34–38.
- Lundberg, Stefan, 2004: Engelskan bör bli ett officiellt språk i Finland. I: Hufvudstadsbladet 2.12.2004.
- Mattfolk, Leila, 2006: Moderna importord i språken i Norden – ur finlandssvenskt perspektiv. I: Språkbruk 3/2006. S. 5–12.
- Mattfolk, Leila & Kristiansen, Tore, 2006: Svenskfinland. I: Nordiske sprogholdninger. En masketest, red. av Tore Kristiansen. Oslo. S. 117–141.
- Melander, Björn & Thelander, Mats, 2006: Så tar man livet av ett språk. Språkvård 2/2006. S. 39–42.
- Norén, Kerstin, 2006: Universiteten väljer språk. I: Språkvård 1/2006. S. 26–29. Språkvård. 3/2004.
- Tandefelt, Marika, 2003: Tänk om ... Svenska språknämndens förslag till handlingsprogram för svenskan i Finland. (Forskningscentralen för de inhemska språken.) Helsingfors.
- Äikäs, Monika, 2006: Vad händer med sambandsorden vid översättning? Om explicit satskonnektion i översatt läromedelstext. I: Folkmålsstudier 45. Helsingfors. S. 89–117.

Hjärtats språk?

– Latin, fackdiskurs, kodväxling

Modersmaal er vort Hjertesprog // kun løs er all fremmed Tale.

Det är väl bara alltför lätt att instämma med den ovan citerade Grundtvig.¹ Många av oss som verkar i det s.k. forskarsamhället, också om vi är rimligt språkkunniga, kommer i de flesta sammanhang trots allt bäst till tals när det kan ske på modersmålet: vi blir gärna ”lite dummare” på konferensengelska – liksom förr i världen på skoltyska. Detta förhållande brukar också återopas som ett av de avgörande argumenten för fortsatt allmänt bruk och kvalificerad utveckling av nationalspråket i Sverige, nationalspråken i Finland – i harmonisk samverkan med engelskans tilltagande hegemoni i den europeiska integrationens många fackdiskurser. För det vetenskapliga tankeutbytet sägs målet ibland vara en akademisk variant av en naturlig och välfungerande allmän tvåspråkighet.

Men det går som bekant också att problematisera Grundtvigs kraftfulla uttalande. I dagsläget handlar det väl då i normalfallet om den svenske eller finske matematikern, kärnfysikern eller nationalekonomen som aldrig övat upp sitt modersmål i den egna fackdiskursen, i varje fall inte i skrift, och därmed helt enkelt är oförmögen att författa en rad i sitt ämne på annat språk än engelska. Även i muntligt föredrag inom det egna facket känner han eller hon sig ofta mycket obekvämd på sitt modersmål, hur självklart naturligt detta än fungerar i andra sammanhang.

Ser man saken i ett längre historiskt perspektiv, är den nämnde nutida fackmannens språkläge slående likt det som rådde ännu i 1700- och det tidiga 1800-talets västeuropeiska vetenskapssamhälle. Balansen stod då emellertid inte som nu mellan ett (eller två eller flera) vikande nationalspråk och en expanderande internationell engelska, utan mellan ett ännu blott svagt och tveksamt *ökande* nationalspråk (i Sverige och Finland svenskan) och ett blott alltför långsamt vikande latin.

---

¹ Ur dikten *Modersmaalet* 1837.

I mitt bidrag till hyllningen till en jubilerande svensk humanist kan en sådan historisk (och halvt personlig) vinkling av en dagsaktuell språkproblematik vara ett värdigt tema. Vår jubilar är som bekant lika hemmastadd i diktens och fiktionens diskurser som i det mera solida vetandets; här hamnar tyngdpunkten på de senare.

Latinet

Ännu vid 1900-talets mitt kunde i länder som Finland och Sverige en ganska betydande andel studerande vid universitetens filosofiska fakulteter, huvudsakligen men inte uteslutande humanister, hjälpligt orientera sig i latinskt referensmaterial i citat och boktitlar, kanske rent av stava sig igenom en enklare latinsk text. Någon mera avancerad klassisk skolning var det förstås inte fråga om – snarare just en art av ”referenskunskap”, egentligen av ganska ytligt slag. Dock, även en sådan diffus latinkännedom betraktades länge som ett yttre tecken på ”bildning” i humboldtsk anda och ansågs därmed viktig som basingrediens i en gedigen akademisk skolning.

Som sagt, det var då det. I dag, ett halvsekel senare, är de mångas basala referenskunskap i latin ett minne blott, ersatt av några mycket få facklatinisters internationellt drillade expertkompetens. Detta slags generella omprioriteringar i den gemensamma referensramen tillhör, allmänt sett, civilisationens normala, ständigt pågående förändringsprocess och är ingenting att beskärma sig över. – Och ändå, ett stänk av paradox kan man nog tala om.

Det är ju nämligen inte precis något detaljproblem vi tangerar. Kallar man latinet ”vår västerländska civilisations gemensamma modersmål” (vilket somliga gjort), då använder man visserligen modersmålsbegreppet i en annan mening än Grundtvigs och vår normala. Men alldeles oberättigat är det inte. Latinet har en unik status däri, att det efter romarimperiets undergång aldrig varit någons ”egentliga” modersmål men ändå, och delvis just därför, kunnat fungera som ett universellt språkligt uttrycksmedel. Latinet ägs av alla och ingen. Vårt eget, inhemska språk – jag talar i detta sammanhang förstås om svenskans – ungefär tusenåriga historiskt dokumenterade utveckling från ett primitivt förmedeltida bondemål till ett fullfjädrat europeiskt kulturspråk är oupplösligt, i starka och sega rotträdar, sammantvinnad med latinet. Denna bakgrund delar svenskan med flertalet andra västeuropeiska språk.

Fackdiskursen

Som "fackspråk" uppfattas här det skrivna språket i *professionell* text, buren av mer eller mindre "vetenskapliga" anspråk, i motsats mot språket inte bara i vitterhetens och fiktionens texter ("skönlitteraturen"), utan också i den mer allmänna sakframställningens ("sakprosan", "bruksprosan").

Hur gammalt är det svenska fackspråket?

Svenskans erövring och uppodling av specifikt vetenskapliga fackspråksvarieteter är en relativt sen historisk process. Man kan ifrågasätta om den ens var inledd före sekelskiftet 1700. I Sverige (självfallet inbegripet Finland) – eller mera egentligt i det svenska språkområdet – anses ofta denna viktiga utveckling börja på allvar i samband med Kungl. Vetenskapsakademiens instiftande 1739, och en av dess tidiga förgrundsgestalter var Carl von Linné (Gunnarsson 1987, Fries 1996).

I mera allmän mening har ett svenskt fackspråk däremot sin upprinnelse i professionaliseringen av ett par betydligt äldre skriftmiljöer, där språkvarieteter präglade av viss fackspecificering låter sig tydligt urskiljas. Redaktionen för Svenska Akademiens Ordbok (SAOB) gör just detta, då man sätter fackspråksbeteckningar av skilda slag också på belägg från äldre nysvensk tid. Professionellt svenskt skriftspråk är i viss mening ännu äldre: redan unionstidens vadstenaprosa kan ses som en sorts religiöst fackspråk (främst Thors 1957). Också de medeltida läkeböckerna företer fackspråkliga drag, och en sen vadstenaskribent som Peder Månsson kan med viss rätt uppfattas som en låt vara något egensinnig producent av ett slags fackspråk på yngre fornsvenska, utvecklat inom ett flertal domäner: jordbruk och lantushållning, krigskonst, sjöfart, barnuppfostran.

Latin eller svenska. Vetenskapens språkval

Snabbskissen ovan av det svenska fackspråkets ålder tar fasta på framväxten av domäner inom "litteraciteten" för ett specifikt professionellt svenskt språkbruk. Det handlar i senmedeltiden om kloster, kyrka och kungliga kanslier, de båda senare aktuella också under och efter reformationen.

På en väsentlig punkt är emellertid förenklingen grov. Det gäller beteckningen *svenskt* fackspråk. Det låter med viss rätt säga sig att skriftspråket självt i sin historiskt första användning hos våra förfäder i äldre medeltid faktiskt var ett typiskt fackspråk. Vi talar då självfallet om ett *latinskt* sådant. En komplementär språklig funktionsuppdelning i skriftkulturen – facktext på latin, "allmän" och annan text på folkspråket – torde i verkligheten ha varit det allt dominerande mönstret åtminstone fram till senare 1700-tal; helt avvecklat var det knappast förrän mot slutet av det följande seklet. *Svenskans*

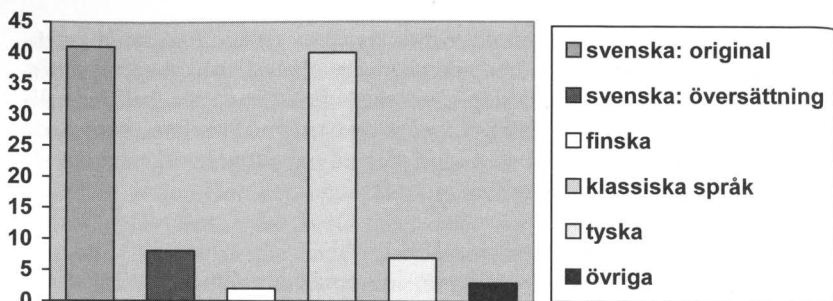
historia som ett skrivet professionellt fackspråk, av väsentlig betydelse som informationskanal och använt i större skala, kan alltså bara med en tänjning av fackspråksbegreppet sägas omspänna mer än de senaste två seklen.

Under medeltiden var Sverige och Norden som bekant inordnat i en universell västeuropeisk civilisation, byggd på arvet från Aten, Rom och Jerusalem, på den katolska kyrkans grund och på det latinska språkets självklara hegemoni inom allt kvalificerat informationsutbyte. Det ”fornsvenska” folkspråket brukades i skrift på mer abstrakta nivåer nästan bara i bearbetning av latinska förlagor. Detta skedde såväl i löslig parafras som i mer eller mindre textnära ”översättning”. I Vadstenaklostrets skriptorium utmejslade översättande predikanter, efter latinskt mönster men på inhemsk grund, en svensk terminologi för den kristna trons centrala element, där begrepp som *tro*, *skuld* och *nåd* fixerades i den teologiskt exakta betydelse de har än i dag. Denna erövring var en av förutsättningarna för reformatorenas stora bibelförsvenskning, på många sätt en litterär slutprodukt av den svenska medeltidens språkutveckling och av normgivande betydelse för hela språkkulturen, fackspråklig och annan, in i modern tid; vasabibeln framstår alltjämt som vårt mäktigaste översättningsverk. – Åbobiskopen Michael Agricola gjorde samtidigt en motsvarande insats på finskt språkområde med sin pionjäröversättning av Nya testamentet.

Professionellt fackspråk var annars – sagt med full respekt för såväl läkeböcker som Peder Månsson – av marginell betydelse i svensk medeltid, oavsett det avfattades på latin eller svenska. Ytterligt torftig ter sig den skriftliga alstringen, vid sidan av bibeln, också under reformationsepoken: särskilt äldre vasatid betecknas ibland som ”järnåren” för vår intellektuella odling (Lindroth 1975 s. 11). I 1600- och det tidiga 1700-talets stormakt blomstrar däremot en renässans- och barockkultur i svensk tappning, som avkastar en ymnig skörd av vetenskaplig litteratur, delvis av hög internationell klass, i allt väsentligt på latin. I skuggan härav börjar nu, långsamt och trevande, också en i mera egentlig mening vetenskaplig svenska ta form, ännu i ett relativt fåtal arbeten. Det handlar främst om historisk och språkvetenskaplig litteratur, avfattad i tidens götiskt patriotiska anda.

Av de runt 4 000 verk som trycktes i Sverige under 1600-talet var inte mer än hälften överhuvudtaget avfattade på svenska. Fördelningen på språk och språkgrupper framgår av figur 1.

Figur 1. Språkfördelning i svenskt boktryck under 1600-talet. Procentandel publicerade titlar. (Efter Hansson 1982 s. 57.)

Svensk originalproduktion och latin förefaller alltså dominera den svenska stormaktens tryckta bokproduktion, därtill i kvantitativt jämn fördelning: de täcker vardera ungefär 40 % av utbudet. Nämnvärd betydelse i bokutbudet utöver svenskan och latinet har endast tyskan och – visserligen i ringa grad men ändå faktiskt! – finskan. Andra språk, t.ex. engelskan, är fullständigt marginella.

Anmärkningsvärd är den svenskspråkiga *originalproduktionens* överväldigande dominans i detta skede av vår skriftkultur. Översättningen till svenska har ringa omfattning under 1600-talet (383 titlar under hela seklet, mot ett par tusen originalskrivna; Hansson 1982 s. 29, 57). Detta förhållande avviker skarpt mot läget i såväl äldre, särskilt medeltida, som senare epoker, då översättningen alltid dominerat, i de flesta skeden därtill tämligen massivt – ett förhållande typiskt för små språkområden som de skandinaviska. Läget under 1600-talet är alltså i detta hänseende snarast en parentes i språkhistorien. Den svenska stormakten var sig själv nog: tankeinflöde från välska språkvärldar tedde sig lika oförenligt med dess prestige som med dess behov. Denna bild motsägs egentligen inte av latinets starka ställning i boktryckets generella språkfördelning: de många latintrycken torde så gott som uteslutande ha tillhört den akademiska sfären och utgjorts av uppsala-, lunda- och åbouniversitetets produktion av dissertationer och andra lärda alster, oftast sannolikt i mycket små upplagor och med ringa eller inget genomslag i en bredare offentlighet.

I den strikt vetenskapliga sfären var latinets dominans å andra sidan total, och förblev så länge. Ännu 1700-talet ut, liksom ett stycke in på 1800-talet, var latinet självskrivet som enda kommunikationsmedel i universitetsvärlden, i tal som skrift, på alla nivåer av läroanstalternas liv. Nationalspråkets andel i stormaktstidens vetenskapliga textproduktion vid universiteten var näst intill ingen.

I huvudstadens öppnare kulturklimat, i hägnet av en kungligt stödd vetenskapsakademi, präglad av en lika energisk som upplyst radikal språkpolitik, låg däremot en varaktig förändring i svenskans favör inom räckhåll för målmedvetna ansatser (Fries 1996). Linné och hans medarbetare, som hade kraften och modet att ta detta steg, slog därmed en viktig, kanske avgörande bräsch i "latinherraväldet" över svensk vetenskap.

Latin och svenska. Vetenskapens språkbruk

Den karolinska tidens och den tidigare frihetstidens rudimentära "svenska" fackspråk hade utvecklats helt i hägnet av författarnas grundligt inlärd humanist- och renässanslatin. Dessa mödosamt svenskskrivande skribenter försöker knappt ens dölja sitt beroende av etablerade latinmönster. Sådant kommer till uttryck på flera sätt. Typisk är följande passage i den lärde gotländske prästmannen Lars Neogards utredning om ljudskicket i sin hemösa dialekt, nedtecknad 1732:

Men med thessa Höglärda Mäns förlof är min oförgripeliga mening sådan: The gamle skrefwo wel **au**, ther Swenskan nu skrifwer **ö**; men the skrefwo ther intet allena och altid **au**, utan the skrefwo ock andra *vocaler* och *diphthonger*, ther wi nu skrifwe **ö**, som med *exempel* strax skal wises. Men at the hafwa utnemnt sitt **au** såsom **ö**, ther wille jag emotsäya, om mig lofgifwes, doch icke utan äfwen sådana Höglärda mäns anförande. Ärkie Biskopen Högwyrdigste hr. *Doctor Ericus Bentzelius* behagade för mig träda i spetzen: *Veteres reguli destituti pronuntiationi scriptionem accommodabant*. Emedan the hade inga reglor, så lempade the sitt skrifwande efter uttalet, eller the skrefwo, såsom the talade, och altså ha the sagt **au**, när the skrefwo **au**. Så säger ock *Loccenius: Veteres pronuntiarunt² au, ut Landaura*. Och kan hans mening ei wara annorlunda: ty så lyda hans ord: *Landöre, vel ut veteres pronuntiarunt³ Landaura*. Alratydeligast talar Kongl. *Secreteraren Peringskiöld*: The två *vocaler*, säger han, **a** och **u** hafwa hwarthera sitt liud, thet the gamle hafwa låtit höras wid uttalandet, *sed seqvioris ævi hominibus solenne est, duarum harum vocalium a et u sonos in unum ö contrahere⁴*. Af *exempel* skal nu thetta bli klarare, och tillika, huru med **ö** uti Gothlendskonne är beskaffat.

(Lars Neogard, ur *Gautauminning*, kap. 5, 1732)

Redan i den grafiska utformningen är detta avsnitt såväl tids- som genretypiskt. I handskriften (Neogards verk förblev otryckt i samtiden) skrivs den löpande svenska texten ut med den då sedvanliga "gotiska kursiven" (i tryck "fraktur"), i nutida tryck ersatt med "antikvan", medan latinskt språkgods skrivs med "humanistkursiv", som motsvarar det nutida tryckets antikva, vilket i moderna editioner, liksom här ovan, markeras typografiskt med

² 'De gamle uttalade'

³ 'eller som de gamle uttalade det'

⁴ 'men för en senare tids människor är det vårdat språk att dra samman ljuden i dessa två vokaler a och u i ett och samma ö'

”kursiv”. Denna växling mellan stilsorter är redan vid en flyktig blick på handskriftssidorna omedelbart påfallande och bidrar i hög grad till att ge en text av detta slag en allmänt lärd, ”vetenskaplig” genreprägel. Latinet lyser s.a.s. bokstavligen, i fysiskt påtaglig gestalt, med sin närvaro.

Som synes citerar Neogard fyra gånger i detta korta avsnitt andra, på latin avfattade texter. Han gör det, synbarligen utan betänkande, direkt, i bevarad latinsk språkform. I det första fallet anför han omedelbart en svensk översättning (“[e]medan the hade inga reglor, så lempade the sitt skrifwande effter uttalet”), vilket han däremot underlåter efter de tre senare citaten. Även det längre uttalandet av Peringskiöld, rimligtvis svårforcerat för mindre latin-kunniga, anförs uteslutande på latin.

Inte ens i den provinssiella periferi av samtidens svenska vetenskaps-samfund där en gotländsk privatlärd som Neogard rörde sig åtnjöt alltså nationalspråket någon verklig autonomi. Som läsare av en svensk dialekt-beskrivning, författad av en lärd men enkel prästman, gjorde sig andra än latinkunniga icke besvär.

Hjärtats språk – och kodväxling?

Hos Neogard iakttar man ändå att latinets användning är begränsad till *citata* från andra, alltigenom latinskrivande auktorer. Själv skriver han, i princip konsekvent, på svenska. Hos många samtida, som ”i princip” gör detsamma, kan man emellertid få intrycket att latinets herravälde över tanken går djupare. Vissa vetenskapligt skolade skribenter tycks ibland helt enkelt tillfälligt glömma sin antagligen mödosamt fasthållna föresats att skriva svenska och kan då tillåta sig regelrätt ”kodväxling” mellan språken. Mycket åskådliga exempel erbjuder Carl von Linné i sina reseskildringar, särskilt i dem som inte trycktes i hans samtid utan är bevarade endast i anteckningar och därmed undgått den redigerande överarbetning som uppenbarligen föregått de tryckta versionerna. Ett exempel är Lapplandsresan (Fries 1971). Rickard Melkersson (2004) undersöker behandlingen av nominala latinska ord i denna av Linné själv alltså aldrig publicerade text och visar, summariskt formulerat, på en ”kodväxling” med innebörden att Linné antingen böjer de latinska ord han använder på korrekt latin eller använder deras grundform (alltså i kasus nominativ) utan hänsyn till den grammatiska kontexten. Däremot händer det tydligen sällan att han ”böjer fel”: Linné undviker oblika kasusformer oförenliga med kontexten (Melkersson 2004 s. 46.)

Kodväxling som lingvistiskt performansfenomen är som bekant en komplex och teoretiskt svåravgränsad kategori, vars precisa innebörd debatterats alltsedan begreppets lansering på 1950-talet inom forskningen kring två-

språkighet, språkblandning och ordinlåning.⁵ Oftast har den studerats i tal-språket i nutida tvåspråkiga miljöer som Finland och Canada, ofta också med inriktning på barn- och ungdomsspråk (t.ex. Rontu 2005 och Söderlund 2006). Kodväxling i skrift är, åtminstone i dagsläget, generellt mindre upp-märksam. På svenskt språkområde har dock dess litterära användning under senare 1800-tal behandlats i t.ex. en studie över Jac. Ahrenbergs prosa (Tidigs 2003). En omfattande kartläggning av latinska lånords integration i reformatorernas svenska skriftspråk utfördes av Bengt Loman (1956). Melkerssons ovannämnda studie fullföljer (i mera begränsad skala) teoretiskt och metodiskt de sistnämnda ansatserna med tillämpning på Linnés språk.

Den totala frekvensen av den studerade arten av kodväxling i Lapplands-resan har Melkersson uppenbarligen inte beräknat. Däremot har den sentida utgivaren av en annan av dessa i samtiden otryckta linneanska rese-skildringar, Bergslagsresan (*Iter ad fodinas*), uttalat den allmänna åsikten att språkväxlingen ingen annanstans i genren är så frekvent och så "ogenerad" som just i den av honom utgivna texten (Ugglå 1953 s. 370). På denna för-modan skall här ej närmare ingås. Men ur ett parti av Bergslagsresan, nämligen den starka skildringen av Linnés nedstigande i Falu koppargruva, vill jag ändå här anföra ett avsnitt, då det ganska påtagligt bär syn för sägen.

Den 26 januari 1734, vid pass kl. 10 på förmiddagen, inleder Linné det företag han själv rubricerar som sin "[d]escensus ad inferos inque Regnum Plutonis".⁶ På bågande, fuktdrypande trästegar klättrar han mödosamt ned genom det kolmörka schaktet. Äntligen ända nere, alldeles ovanför gruvans vitriolosande bottenslam, i ljuset av fladdrande tjärbloss, är det avgrunden själv han skådar.

Tre timmar senare står han åter uppe i dagsljuset – märkbart skakad – och kan summera sina intryck:

Orter woro här och där, stora som sakerstija, sänkningar, offta många i en ort, pelare här och där, hästwindar, watnkonster, stollar.

Svabens stolle [är ett] walf med tegelsten. [Där] blåste [det] helt kalt och starkt, fast nedre wid botnen, att wäderqwarn hade här kunnat gå.

Hästarna, som drogo winden, gingo löst. [De] drifwas af en som stod inwid stolpen äller axis, wid första rop från schachtet långt ifrån snorade tillbakas in momento⁷, så lärde. Här war stall, höö, smidia nedre.

Här och där dröp aqua vitrioli⁸ ömnoget att man blef wåt.

Malmen brötz mäst med brännande, utom där stora klippor woro, där undertiden skiötz. [Malmen] transporterades mäst med skotkiärror i grufwan äller med en wagn af

⁵ För en allmän översikt över forskningsutvecklingen kring kodväxling kan hänvisas till Melkersson 2004 s. 12–15.

⁶ 'nedstigning till underjorden och till Plutos rike'

⁷ 'på ögonblicket'

⁸ 'vitriolhaltigt vatten'

4 små juhl, under hwilkens botn ett horizontelt juhl gick omkring. Här till war på botn af grufwan passade 2:ne stäckar, hwar på de 4 juhlen gå skulle, men dett 5:te horizontella emällan bägge stäckarna, att de 4 ej på sides brede wid gå måtte.

Uti desse mörke, och af solen äller dagen aldrig åskodade rum gick nu dett fördömda folket (: lyckekiga aliis⁹, ty de rifwas äffter att koma dit, äro till antalet öfwer 1200 stycken :). Sot och mörker omgaf dem på alla sidor, stenar, grus, corrosiv vitriol dropp, rök, os, hetta, damb war allestädes. Ras fruchtades utan minsta sperance¹⁰ af säkerhet någon minut, som då alle samans momento citius¹¹ kunne hopkrama.

Ängslighet af ett så stort diup, mörker och fara reste håren på mitt hufwud, att jag ingenting mer önskade än att åter få stå på jorden. De osäkre gingo nu här i sin anletz swett och arbete, nakna till medianen¹², för munnen hängde en ullen lapp, att röken och dambet ej alt för hoptals måtte insupas, swetten rann uhr deras kropp, som watn uhr en ullpose.

Ack hur snart war icke här i mörkret att gå uti någor sänkning! Ack hur snart kunne icke ett steg på stegen fela, hur snart kunne icke en ertstor sten nedfalla, och i ett moment den olyckelige meniskan här nedlägga, annihilera¹³.

All helwitisk beskrifning fins här för ögonen; ingen präst kan dett doch så faseligen beskrifwa. Plutonisk osälle underjordiske rike är ju klart här. Homerus har ej hint dett nog grufweligt beskrifwa. Jag tackar och admirerar Tig du store wärldenes conditor¹⁴, som mig har låtit se din stora macht: ---

(Carl von Linné i *Iter ad fodinas* 1734, cit. efter Uggle 1953)

Linné var ingen dununge. Han var van vid åtskilligt under strapatsrika rese-äventyr och lät sig inte skärras av bagateller. Men åsynen av gruvdrängarnas fruktsavärda arbetsmiljö på 300 meters djup i Falu koppargruva blev nästan för mycket även för honom. Frågan är om detta inte märks i hans språkliga beteende. Kodväxling med latinet (här illustrerad i fotnoter) är alltså visserligen generellt vanlig i linneansk reseskildring. Men, vill jag med textutgivaren hävda, den blir alldeles särdeles påtaglig just i denna Infernointeriör.

Uppblandning av saklig redovisning med subjektiva intryck och privata reflexioner är ju något som Linné ofta inlåter sig på i sina reseskildringar (för övrigt i skarp kontrast mot den torrare stilen i Vetenskapsakademiens handlingar; Fries 1996). På ett måhända paradoxalt sätt tycks detta personliga drag i hans stil samspela med benägenheten att kodväxla mellan svenska och latin. Den grundtvigska föreställningen om modersmålet som "hjärtetspråket", ett "sannare", mera omedelbart personligt uttrycksmedium än lärdomens stela latin, får alltså inget riktigt stöd här. Det är inte det främmande språket som sitter löst. Tvärtom: "när hjärtat är med" – det verkar vara just då som latinet kommer särskilt väl till pass!

⁹ 'i andras ögon'

¹⁰ 'hopp'

¹¹ 'snabbare än på än ett ögonblick'

¹² 'midjan'

¹³ 'tillintetgörä'

¹⁴ 'grundläggare'

Det är nog rimligt att anta att Linné härvid är representativ för sin samtids svenska academici. Latinet var för dem det hemtama idiomet, det som osökt gav den forskande tanken dess naturliga språkliga form. På latin kunde vetenskapsmannen vara spontan och släppa associationerna loss. Det var i stället svenskan som krävde intellektuell åtstramning, som bara kunde skrivas med stärkrage. Den lämpade sig egentligen illa för skräckfyllda skildringar från underjorden.

Det är uppenbart att skribenterna i den nysvenska fackprosans karolinska förhistoria och i frihetstidens genombrottsskede – inte minst just Linné – i sitt åtminstone ögonskenligen spontana spel med latinet erbjuder ett spännande material för fördjupad utforskning av en språkstrategi som i dag rimligen kan förutspås ett växande genomslag i en språkligt allt mera integrerad värld.

Källor

- Linné, Carl von 1734: A. Hj. Ugglå (red.) 1953: *Linnés Dalaresa*, Iter dalekarlicum, *jämte Utlandsredan*, Iter ad exteros, och *Bergslagsresan*, Iter ad fodinas. Stockholm.
- Neogard, Lars 1732: *Gautaukning*. *Thet är: Något om then ofgamla Gautaun, eller Giöthiska Ön Guthiland, nu kallad Gothland*. Handskrift i Uppsala univeritetsbibliotek (Ihre 181).
- Ugglå, A. Hj. (red.) 1953: se Linné 1734.

Litteratur

- Fries, Sigurd, 1971: Linnés resedagböcker. Deras språk och stil i jämförelse med de tryckta reseskildringarnas. I: Fries, Sigurd (red.): Linnés språk och stil. Studier i Linnés svenska författarskap. Stockholm.
- Fries, Sigurd, 1996: Lärdomsspråket under frihetstiden. I: L. Moberg & M. Westman (red.): Svenskan i tusen år. Glimtar ur svenska språkets utveckling. Stockholm. S. 88–103.
- Gunnarsson, Britt-Louise, 1987: Textmönster i vår äldsta vetenskapliga tidskriftsprosa. En analys av medicinska rön i Vetenskapsakademiens Handlingar 1750–1769. I: Nysvenska studier 67. S. 155–180.
- Hansson, Stina, 1982: Afsatt på Swensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur. Göteborg.
- Lindroth, Sten, 1975: Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden. Stockholm.
- Loman, Bengt, 1956: Försvenskningen av latinska substantiv i reformationstidens skriftspråk I–II. Nysvenska studier 35–36. Uppsala.
- Melkersson, Rickard, 2004: I begynnelsen af majo: om kodväxling i Linnés Iter Lapponicum 1732. (MISS: meddelanden från Institutionen för svenska språket 48.) Göteborg.
- Park, Hyeon-Sook, 1996: Två analysmodeller för kodväxling. En jämförande kritisk diskussion. (FUMS 181.) Uppsala.

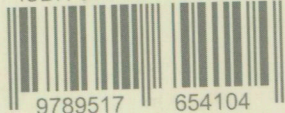
- Rontu, Heidi, 2005: Språkdominans i tidig tvåspråkighet. Barnets kodväxling i kontext. Åbo.
- Saari, Mirja, 1989: Kodbyte och lån. I: Folkmålsstudier 32. Helsingfors. S. 197–209
- Stolt, Birgit, 1964: Die Sprachmischung in Luthers Tischreden. Studien zum Problem der Zweisprachigkeit. (Stockholmer germanistische Forschungen 4.) Stockholm.
- Söderlund, Emilia, 2006: Kodväxling och lån i finlandssvenskt ungdomsspråk. Åbo. (Avhandling pro gradu).
- Thelander, Mats, 1975: Kodväxling eller kodblandning? Ett försök att beskriva språk-sociologisk variation i en norrländsk talgemenskap. (FUMS 40.) Uppsala.
- Thors, Carl-Eric, 1957: Den kristna terminologien i fornsvenskan. Studier i nordisk filologi 45. (Skrifter utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland 359.) Helsingfors.
- Tidigs, Julia, 2003: En allvarsam olägenhet till följd av språket. Kodväxling och språklig rollfördelning i Jac. Ahrenbergs Familjen på Haapakoski. Åbo. (Avhandling pro gradu).

Denna bok är en hyllning på 60-årsdagen till Erik Andersson: grammatikern, poeten, läraren, språkforskaren. Ett trettiotal av hans vänner och kolleger i Finland och Sverige bidrar med artiklar som täcker jubilarens väsentliga intresseområde: svenska språket i vidaste mening – i grammatisk struktur, i dikt och tanke, i lärd och folkslig tradition, i världen, i Norden, i Svenskfinland, på Åland.

Åbo Akademis förlag

ISBN 978-951-765-410-4

9789517

654104